

ПРОБЛЕМЫ

ФИЛОСОФИИ

ВИПУСК 9

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

**МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК**

ВИПУСК 9

**ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО
МАТЕРІАЛІЗМУ**

**ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1968**

У випуску збірника висвітлюються актуальні питання розвитку історичного матеріалізму та соціології, зокрема виникнення і сутність матеріалістичного розуміння історії, формування комуністичної свідомості радянської молоді, проблеми гуманізму, зростання культурно-технічного рівня робітників і роль творчої праці в розвитку особи, удосконалення взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин у сучасний період будівництва нового суспільства

Цілий ряд статей присвячено дослідженню об'єктивних і суб'єктивних факторів у формуванні і розвитку духовної культури, зростанню естетичного фактора в творчій діяльності особи, формуванню морального ідеалу радянського студентства.

Розрахований на викладачів, аспірантів, пропагандистів, лекторів та всіх тих, хто цікавиться питаннями філософії.

Редакційна колегія:

Чл.-кор. АН УРСР проф. Д. Х. ОСТРЯНИН (відпов. редактор), канд. філософ. наук І. В. БИЧКО (відпов. секретар), канд. філософ. наук Ю. О. БОГДАНОВ, канд. філософ. наук Ю. Ф. БУХАЛОВ, д-р філософ. наук В. І. ВОЙТКО, д-р філософ. наук Д. М. ГРИНІШИН, канд. філософ. наук Г. Г. ЄМЕЛЬЯНЕНКО, канд. філософ. наук А. І. КЛЕВЦОВ, канд. філософ. наук М. Г. КОЗУБЕНКО, канд. філософ. наук М. В. ЛОГВИНОВ, канд. філософ. наук І. Ф. НАДОЛЬНИЙ (заст. відпов. редактора), проф. М. М. ОЛЕКСЮК, канд. філософ. наук О. П. ПАВЕЛКО, канд. філософ. наук М. П. РЕДЬКО, канд. філософ. наук В. М. ЧЕРНОКОЗОВА, канд. філософ. наук І. І. ЧОРНИЙ, д-р філософ. наук В. І. ШИНКАРУК.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції головним завданням радянського народу стала побудова соціалістичного суспільства. Тому величезного значення набула пропаганда та розвиток усіх частин марксистсько-ленінської теорії, особливо тих проблем, які мали значення для безпосереднього обґрунтування побудови нового ладу. В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва на основі величезного політичного досвіду Комуністична партія розвинула і збагатила марксистсько-ленінську теорію, зокрема історичний матеріалізм.

За роки Радянської влади всебічний розвиток одержало марксистсько-ленінське вчення про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату і побудову соціалізму. Партія розробила теоретичні питання індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, розвитку радянської демократії, соціалістичних націй і багатонаціональної Радянської держави, розкрила основні закономірності і рушійні сили розвитку соціалістичного суспільства, визначила головні завдання та умови поступового переростання соціалізму в комунізм.

Величезну роль у теоретичній діяльності КПРС і у пропаганді марксизму-ленінізму, зокрема в розвитку і пропаганді питань історичного матеріалізму, відіграють виховані партією наукові і науково-педагогічні кадри. Як визначається у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» за активною участю вчених, усіх ідеологічних кадрів партією проведена значна робота по глибокому засвоєнню ідейної спадщини Маркса — Енгельса — Леніна. Інститутами Академії наук СРСР та академій союзних республік, іншими науковими установами і кафедрами вищих навчальних закладів підготовлені ряд глибоких досліджень у галузі суспільних наук, зокрема марксистсько-ленінської філософії, в тому числі історичного матеріалізму. Посилилась увага вчених до розробки актуальних проблем сучасності, підвищилась їх роль у розв'язанні народногосподарських завдань. «Партія, — говорить у постанові ЦК КПРС, — високо

цінити досягнення суспільних наук. Їх вклад у соціалістичне і комуністичне будівництво» [2].

Для розвитку історичного матеріалізму неоціненне значення мали праці В. І. Леніна, написані ним після Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Чергові завдання Радянської влади», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», «Про професійні спілки, про сучасний момент і про помилки Троцького і Бухаріна», «Про продовольчий податок», «Про нашу революцію», «Краще менше, та краще», «Про кооперацію» та інші. У цих працях засновник першої в світі Радянської держави дав конкретну програму побудови соціалістичного суспільства в нашій країні, розкрив закони суспільного розвитку перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, творчо розвинув марксизм.

За 50 років Радянської влади в нашій країні опубліковано багато монографій, збірників, брошур і безліч статей з питань історичного матеріалізму. Серед популярних підручників, які вийшли в світ у 20-ті і на початку 30-х років, слід назвати насамперед «Курс теорії історичного матеріалізму» І. Розумовського, «Питання марксистської соціології» С. Оранського, «Історичний матеріалізм» В. Ральцевича.

Значних успіхів у розвитку проблем історичного матеріалізму досягнуто в ці роки на Україні. Визначну роль у пропаганді питань історичного матеріалізму відіграли праці М. О. Скрипника, В. П. Затонського, О. Г. Шліхтера, С. В. Косіора та інших видатних діячів Комуністичної партії України.

У перші роки після Великого Жовтня вийшло ряд праць, присвячених популяризації проблем історичного матеріалізму [3], в яких підкреслюється докорінна відмінність марксистської соціології від буржуазних соціологічних вчень, висвітлюється величезне значення історичного матеріалізму для практичної діяльності Комуністичної партії радянського народу.

У публікаціях 20—30-х років значне місце приділяється питанням про класи і класову боротьбу в перехідний період від капіталізму до соціалізму, показу ленінського вчення про культурну революцію як складову частину соціалістичного будівництва. З цих питань виступали Д. Мануїльський, Я. Блудов, М. Логвин, Р. Левик, Г. Єфіменко та інші [4].

Чимало праць було присвячено марксистсько-ленінській теорії націй і національних відносин. Їх автори (М. Скрипник, П. Постишев, П. Любченко, М. Демченко, Є. Гірчак, В. Юринець, А. Сенченко та ін.) викривали антинародні «теорії» так званої «самостійності» України та її відриву від братньої сім'ї радянських народів, показували злочинницький характер спроб посварити український і російський народи [5].

Українські радянські філософи приділяли значну увагу до-

слідженню діалектики продуктивних сил і виробничих відносин у перехідний період від капіталізму до комунізму. У цьому відношенні серед праць, виданих у 20-ті роки, заслуговує на увагу праця В. Бойка «Діалектика продуктивних сил і продуктивних взаємин», присвячена аналізу економічної структури радянського господарства, динаміці розвитку сільського господарства і промисловості.

Чимало праць було опубліковано про соціалістичний інтернаціоналізм. Окремі праці були присвячені критиці буржуазної реакційної соціології. Однак багато з них мали здебільшого коментаторський характер, не досить глибоко висвітлювали порушувані питання, багато з них були пройняті ворожим марксистсько-леніністським культом особи.

Недоліки і помилки цих років успішно долаються після XX з'їзду КПРС. Керуючись рішеннями з'їзду, радянські філософи провели велику роботу з дальшої конкретизації марксистського вчення про закономірності і рушійні сили суспільного розвитку та їх дію у період переходу нашої країни від соціалізму до комунізму. При цьому позитивний вплив на розвиток суспільних наук мали проведені партією заходи щодо подолання наслідків культу особи, суб'єктивізму і волюнтаризму. Жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС і XXIII з'їзд партії показали, яке величезне значення має марксистсько-ленінська теорія в комуністичному будівництві на сучасному етапі, підкреслили необхідність наукового керівництва розвитком суспільства.

У працях, опублікованих після XX з'їзду КПРС, багато уваги приділяється вивченню особливостей дії найбільш загальних законів історичного процесу в умовах радянського суспільства. Праці М. Гончаренка, М. Партоліна, Я. Савенка, В. Шерстюка, В. Дмитриченка, М. Овандера та ін. авторів розкривають особливості співвідношення законів суспільного розвитку і свідомої діяльності людей в умовах соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму [6]. Важливе значення у філософській літературі, виданій на Україні, займає питання про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР [7]. На фактичному матеріалі автори (Г. Вдовиченко, В. Лівенцов та інші) показують грандіозні успіхи радянського народу у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, у зміні соціальної структури і надбудови суспільства. Досягнуті успіхи в економічному, соціальному і духовному розвитку суспільства створили умови для вступу нашої країни в період переходу від соціалізму до комунізму. Але поки соціалістичний лад існував тільки в Радянському Союзі, залишалась загроза реставрації капіталізму в країні. Тому В. І. Ленін указував, що «остаточно перемогти можна тільки в світовому масштабі і тільки спільними зусиллями робітників усіх країн» [1, 329].

Всесірний розвиток і неухильне зміцнення соціалістичного

табору на чолі з Радянським Союзом привели до вирішальної переваги сил миру, демократії, соціалізму над силами війни і реакції, до неможливості реставрації капіталістичних відносин як у нашій країні, так і в країнах соціалістичної системи.

Велику увагу приділяють радянські вчені дослідженню закономірностей переростання соціалізму в комунізм. У працях українських учених висвітлюється суть марксистсько-ленінського вчення про дві фази комуністичного суспільства, розкриваються спільні й особливі риси соціалізму і комунізму як двох фаз однієї й тієї ж суспільно-економічної формації, характеризується всесвітньо-історичне значення переходу від соціалізму до комунізму для радянського народу і всього людства. Зокрема, проблемам будівництва комунізму присвячені збірники статей «Питання комуністичного будівництва в рішеннях ХХІ з'їзду КПРС» (К., 1961), «Комунізм перемагає» (К., 1961), «Деякі питання поступового переростання соціалізму в комунізм» (Львів, 1964), «Комунізм — наша велика мета» (К., 1962).

Одним з найважливіших завдань радянських соціологів є даліше дослідження соціальних наслідків науково-технічного прогресу. Узагальнюючи нові явища, В. Войтко, Л. Сохань, В. Колобков, Г. Вдовиченко та інші українські вчені досліджують вплив комплексної механізації та автоматизації виробництва на розвиток усієї сукупності суспільних відносин, на формування нового типу працівника [8]. Разом з тим українські вчені досліджують питання подолання протилежностей і ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, закономірностей піднесення села до рівня міста (праці П. Гапочки, М. Гостева, Г. Окладного, Є. Самборського та ін.) [9]. Серед публікацій важливе місце належить роботам про подолання істотної відмінності між розумовою і фізичною працею. Цьому питанню присвячені праці В. Євдокименка, Г. Окладного, Ф. Худушина, В. Безпальчого та інших [10].

Близькою до вказаної тематики є колективна монографія Інституту філософії Академії наук УРСР «Корінні соціальні зміни» (К., 1967). У центрі уваги монографії — вивчення й узагальнення конкретного соціологічного матеріалу, який найповніше відображає соціальні зміни на Україні з класових і національних відносин, процес поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, фізичною і розумовою працею. В основі соціологічних досліджень — промислові підприємства, колгоспи та радгоспи республіки.

У працях В. Танчера, І. Серого, П. Цвелиха та інших радянських філософів України значне місце відводиться проблемі переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні [11]. Досліджуючи закономірності розвитку соціалізму і комунізму, філософи розглядають характер суперечностей у розвитку соціалістичного способу виробництва, показують, що вони

мають неантагоністичний характер і долаються внаслідок планомірної діяльності Комуністичної партії і радянського народу протягом будівництва комуністичного суспільства.

Значно посилилася після XX з'їзду КПРС розробка теорії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, до того ж це робиться на основі узагальнення процесу соціалістичного будівництва не тільки в СРСР, але й у соціалістичних країнах [12]. Важливе місце у філософській літературі, виданій на Україні, посідають праці українських радянських філософів про форми і функції соціалістичної держави, про її вплив на розвиток базису (В. Василенко, І. Карнаухов, Є. Якуба та ін.) [13]. У них розкривається значення і роль держави в будівництві комуністичного суспільства і особливо у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Значну увагу приділяють українські радянські філософи характеристиці зовнішньополітичної функції соціалістичної держави, висвітленню боротьби Радянського Союзу за мир.

Одне з найбільш значних місць у філософській літературі, виданій на Україні в 50—60-ті роки, займає проблема націй і національних відносин. У монографіях, брошурах і статтях, написаних українськими авторами, докладно висвітлюється зміст національної політики КПРС, розкриваються закономірності розквіту і зближення соціалістичних націй і народностей, показується боротьба проти всяких проявів націоналізму за виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму [14]. Характеристиці відносин між народами Радянського Союзу присвячені праці Г. Білоуса, Ф. Горовського, Г. Ємельяненка, І. Чорного, Й. Шила, В. Воробйова, І. Прокопченка та інших авторів [15].

Однією з корінних проблем історичного матеріалізму є питання про роль народних мас і особи в історії. Раніш у дослідженнях з філософії, історії, політекономії та інших наук непомірно вип'ячувалась роль однієї особи, в той час як роль народних мас — справжніх творців історії — залишалася в тіні. У світлі марксизму-ленінізму, на основі рішень XX з'їзду КПРС, радянські філософи розгорнули гостру критику суб'єктивно-ідеалістичної теорії і практики абсолютизування ролі особи в історії, чужого духові нашого ладу, створили ряд серйозних праць, у яких правильно розкривається роль мас і особи в історії, і зокрема в будівництві комунізму. Так, у працях В. Передерія, В. Танчера, Є. Федоренка, С. Зака, В. Лівенцова, Е. Філіної та інших авторів [16] дається критика антинаукового розуміння ролі народних мас і особи домарксистськими і сучасними буржуазними соціологами, докладно висвітлюється суть марксистсько-ленінського розуміння цього питання, підкреслюється зростання ролі народних мас у період соціалістичної революції. При цьому велика увага приділяється питанню про зростання

творчої активності народних мас у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства у всіх галузях життя і особливо в будівництві матеріально-технічної бази комунізму, в управлінні державою, у розвитку науки, культури, мистецтва тощо.

Плідно розробляють українські радянські філософи (праці В. Бабенка, В. Оратовського, П. Номеровського) питання про форми суспільної свідомості. На основі вивчення змісту, форм і ролі ідеології в суспільстві розкривається роль передових, марксистських ідей у суспільному розвитку, особливо у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та якнайшвидшу побудову комуністичного суспільства в нашій країні [17]. Зокрема, дається докладна характеристика радянської соціалістичної ідеології, яка знаходить своє відображення у марксистсько-ленінській філософії, в радянській науці і мистецтві, комуністичній моралі, у політичних і правових поглядах радянського соціалістичного суспільства. Багато уваги приділяється показові переваг передової соціалістичної ідеології перед буржуазною, яка є гальмом суспільного розвитку.

Л. Сохань, І. Надольний, О. Тягло, М. Семашко, І. Тоцький та інші працюють над питаннями формування нової людини в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР. Серед цих досліджень у ряді публікацій (Ф. Байкіна, А. Горак, А. Мяловицького, І. Надольного, В. Скаржинської, С. Черкасової та ін.) розкривається значення праці в комуністичному вихованні [18].

Останнім часом велику увагу українські радянські філософи приділяють конкретно-соціологічним дослідженням, що допомагає краще вивчити життя, зробити нові цінні узагальнення з фактів сучасності, виявити нові процеси, що відбуваються в нашій країні у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Значне місце у працях українських радянських філософів посідає боротьба з буржуазною соціологією (В. Передерій, М. Щербін, Т. Мартиненко, М. Товкач та ін.) [19], з ревізіонізмом (В. Войтко, Г. Ємельяненко, О. Звіглицький, І. Кравцов, В. Оратовський та ін.) [20]. У літературі, присвяченій критиці буржуазної соціології, викривається шкідлива і антинародна суть реакційних соціологічних теорій, як соціальний дарвінізм, расизм, мальтузіанство, «соціальна стратифікація»; «соціальна мобільність», «народний капіталізм» тощо. У працях, присвячених боротьбі з ревізіонізмом, дається характеристика соціально-економічних і класових коренів сучасного ревізіонізму, викривається фальсифікація марксистського розуміння класів і класової боротьби, держави і диктатури пролетаріату, шляхів переходу до соціалізму, розуміння інтернаціонального і національного в соціалістичному будівництві, розкривається справжнє обличчя ревізіоністів як ворогів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Таким чином, після XX з'їзду КПРС дедалі інтенсивніше розгортається науково-дослідна робота з проблем історичного матеріалізму. Радянські соціологи, творчо узагальнюючи на основі марксизму-ленінізму, рішень з'їздів Комуністичної партії і пленумів ЦК КПРС практику комуністичного будівництва і досягнення науки, конкретизують марксистсько-ленінську теорію суспільного розвитку, і перш за все, вчення про закономірності формування комуністичної суспільно-економічної формації, ведуть послідовну боротьбу з реакційною ідеологією імперіалістів та їх агентури — ревізіоністів і догматиків.

Чимала робота проводиться по дослідженню суспільного прогресу і здійсненню революційного перетворення суспільства (праці Д. Гринішина, П. Курочкина, Ф. Байкіна, І. Кулікова, І. Назаренка, М. Шлепакова, П. Коваля та інших авторів).

Велика увага приділялася питанням боротьби проти буржуазно-націоналістичних теорій, у тому числі проти українського буржуазного націоналізму. Їм присвячені праці В. Войтка, Д. Острянина та інших [22]. Ми не розглядаємо тут досліджень з питань атеїзму, етики та естетики, оскільки є спеціальні збірники з цих питань, але слід відзначити, що за роки Радянської влади вийшло багато праць з цих питань (В. Танчера, А. Аветисяна, В. Войтка, А. Єришева, Й. Кравца, Р. Приходька, Є. Федоренка, Чорнокозової, В. Шинкарука, Б. Кубланова, В. Кудіна, В. Антоценка, П. Гавриленка, М. Гончаренка, В. Мазепа, В. Передерія, М. Олексюка та інших авторів).

Однак слід відзначити, що в роботі радянських філософів є ще істотні недоліки. Як вказується у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», ще не у всіх дослідженнях дається глибокий об'єктивний аналіз реальних процесів суспільного життя, що перешкоджає дати правильну оцінку історичному досвіду і перспективам розвитку нашого суспільства. Так, до останнього часу не були в достатній мірі розгортані конкретні соціальні дослідження, багато праць не містять нових висновків та рекомендацій. Слабким місцем у роботі філософів України є недостатня координація наукових досліджень. А тому вчені у ряді випадків дублюють один одного або замикаються в колі дрібних тем. Не завжди ще проводяться корисні обговорення і дискусії з актуальних питань історичного матеріалізму, що також негативно позначається на якості наукових праць. Центральний Комітет партії поставив перед ученими завдання більш дійово і всебічно розробляти великі теоретичні проблеми, створювати узагальнюючі праці з актуальних питань розвитку суспільства, підвищувати якість та ефективність наукових досліджень.

Керуючись рішеннями з'їздів Комуністичної партії, настановами Центрального Комітету КПРС, учені Української РСР у

талузі історичного матеріалізму прагнуть досягти успіхів у своїй творчій праці, створити нові фундаментальні праці, гідні великої епохи будівництва комунізму, піднести справу розробки і пропаганди проблем з історичного матеріалізму на новий, вищий ступінь.

Краткое содержание

Данная статья посвящена исследованию вопросов исторического материализма на Украине за годы Советской власти.

Автор характеризует работы, освещающие вопросы о классах и классовой борьбе в переходный период от капитализма к социализму; марксистско-ленинской теории наций и национальных отношений; диалектики продуктивных сил и производственных отношений; закономерностей перерастания социализма в коммунизм и многие другие.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Твори, т. 27.

2. Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві. Постанова ЦК КПРС.—«Радянська Україна», 22.VIII 1967 р.

3. Гертер Г. Историчний матеріалізм. Харків—Полтава, 1921; Греймах Г. Материалистическое понимание истории. Харьков, 1923; Семковский С. Ю. Конспект лекций по историческому материализму. Харьков, 1924; Його ж. Исторический материализм.—Сб. статей. Харьков, 1923; Перлин Н. Исторический материализм. Харьков, 1925; Голобородько М. Наука про громадське життя (суспільствознавство). Харків, 1927; Бойко В. Діалектичний матеріалізм. Харків, ч. II, 1930; Юринець В. Філософсько-соціологічні нариси. Харків, 1930; Блудов Я. С. Природа і суспільство. Харків, 1932; Єневич Ф. Ф. Комуністичне виховання трудящих і подолання пережитків капіталізму в свідомості людей. К., 1940 та ін.

4. Мануїльський Д. З. На шляху до безкласового суспільства. Харків, 1932; Блудов Я. С. Класи і класова боротьба та друга п'ятирічка. Харків, «Пролетар», 1932; Логвин М. Колективізація сільського господарства і культурна революція.—За соціалістичну реконструкцію, 1930, № 1—2; Андріанов О. Основна закономірність перехідного періоду.—Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 2; Єфіменко Г. Про соціальну природу колгоспів і колгоспного селянства.—Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 4; Левик Р. Основи марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції.—Прапор марксизму-ленінізму, № 5—6 тощо.

5. Гирчак Е. Измена ленинизму.—Сб. статей. Харьков, 1927; Його ж. Проти ревізії ленінізму в національному питанні.—Більшовик України, 1929, № 13; Юринець В. Із сучасної буржуазної соціології.—Прапор марксизму, 1928, № 1; Демченко М. Національне питання та пролетаріат. Харків—Київ, 1930; Любченко П. Українські націоналісти в боротьбі за реставрацію капіталізму. Харків, 1930; Постышев П. Национальный вопрос в реконструктивный период. Харьков, 1930; Сенченко А. Блок національної контрреволюції і теоретичний фронт України.—Більшовик України, 1934, № 5—6, та ін.

6. Гончаренко М. В. Свідоме використання економічних законів—наукова основа практичної діяльності радянського суспільства. К., I, 1958; Савенко Я. М. Про об'єктивний характер законів суспільного розвитку. К., 1954; Шерстюк В. П. Действие закона обязательного соответствия производительных отношений характеру производительных сил.—Ученые запис-

ки Харківського гос. ун-та, т. LXXV. Труды кафедры истории КПСС, диалект. и истор. материализма, № 3, 1956.

7. Вдовиченко В. Що таке повна і остаточна перемога соціалізму. К., 1960; Лівенцов В. О. Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР та її міжнародне значення. К., 1960 та ін.

8. Сохань Л. В., Сільченко З. О. Технічний прогрес і робітник. К., 1963; Войтко В. І. Людина, техніка, суспільство. Про соціальні наслідки технічного прогресу в соціалістичному суспільстві. К., 1967; Його ж. Вплив технічного прогресу на психологію і моральність радянських людей.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Його ж. Соціальні проблеми міста і села в світлі технічного прогресу.— Проблеми філософії, вип. 4, К., 1967; Його ж. Великий Жовтень і становлення технічного базису нового суспільства.— Проблеми філософії, вип. 6, К., 1967; Сохань Л. В. Духовный прогресс личности и коммунизм. К., 1966; Бондар В. І. До питання про поняття «культурно-технічний рівень працівника».— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Остриянн Д. Х. Велика Жовтнева соціалістична революція і формування нових духовних рис радянського народу.— Проблеми філософії, вип. 4, К., 1967; Колбков В. В. Формування людини нового суспільства. К., 1968.

9. Гапockка П. Знищення протилежності між містом і селом та шляхи ліквідації істотної відмінності між ними. К., 1958; Окладной Г. М. Рост культурно-технічного урівня колхозного крест'янства. К., 1958; Самборський Є. К. Основні закономірності піднесення села до рівня міста, К., 1963 та ін.

10. Євдокименко В. Ю. Шляхи подолання істотної відмінності між розумовою і фізичною працею. К., 1956; Окладной Г. М. Подъем культурно-технічного урівня рабочего класса. Харьков, 1957; Худушин Ф. Про шляхи подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею. К., 1959; Безпальчий В. Ф. Комуністична праця. К., 1960;

11. Танчер В. К. Соціалізм і комунізм. К., 1952; Бейгель И., Партолин М. Классы и классовая борьба. Харьков, 1957; Цвелих П. Розвиток соціалістичних виробничих відносин у період переходу до комунізму. К., 1960; Москаленко В. В. Формула комунізму «від кожного за його здібностями».— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Серий І. М. Деякі закономірності розвитку продуктивних сил у період розгорнутого будівництва комунізму.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Косолапов Л. В. Соціалістична революція і зміна структури робітничого класу.— Питання філософії, вип. 6, К., 1967; Яновський С. М. До питання про діалектичні суперечності соціалістичного суспільства.— Проблеми філософії, вип. 6, К., 1967 та ін.

12. Ємельяненко Г. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція та її інтернаціональне значення.— Вісник Академії наук УРСР, 1958, № 11; Його ж. Головний напрям розвитку людства.— Комунист України, 1961, № 1; Куликов И. Н. Марксистско-ленинское учение о социальной революции. Харьков, 1958; Байкін Ф. Ф. Загальні закономірності і особливості переходу від капіталізму до соціалізму. К., 1958; Мултих Г. Про закономірності соціалістичної революції і форми переходу різних країн до соціалізму. К., 1957; Шлепаков М. С. Про форми переходу різних країн до соціалізму. К., 1957; Перевозов А. Ф. Национальные особенности и общие закономерности перехода от капитализма к социализму.— Ученые записки Харьковского гос. ун-та, т. XCVI. Труды каф. диалект. и истор. материализма, т. 1, 1957; Дубина К. Ленінська теорія соціалістичної революції та її все-світньо-історичне значення. К., 1959. Головаха І. Про мирний і немирний шляхи переходу до соціалізму. К., 1961; Бочарова М. В. Про типи революційного переходу народів до соціалізму. К., 1963 та ін.

13. Василенко В. Л. Роль Радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва. К., 1957; Грабовський В. К. Велика Жовтнева соціалістична революція та формування соціалістичного базису в СРСР. К., 1957; Якуба Е. А. Элементы правовой и политической надстройки и их взаимосвязь.— Ученые записки Харьковского гос. ун-та, т. XCVI. Труды каф.

діалект. и истор. материализма, т. 1; Грабовський В. К., Решетнік С. Ф. Марксизм-ленінізм про економічний базис і надбудову. К., 1959; Нецадим Ф. А. Формування елементів комуністичного самоврядування.— Проблеми філософії, вип. 4, К., 1967.

14. Ємельяненко Г. Г. Про пролетарський інтернаціоналізм та буржуазний космополітизм. К., 1951; Його ж. Жовтнева революція і розв'язання національного питання в СРСР. К., 1957; Його ж. Вирівнювання суспільного розвитку народів — закономірність соціалізму.— Комуніст України, 1959, № 9; Оратовський В. Т. Пролетарський інтернаціоналізм і так званий націонал-соціалізм. К., 1952; Кравцев І. Е. Пролетарський інтернаціоналізм, отечество и патриотизм. К., 1965; Його ж. Развитие национальных отношений в СССР. К., 1962; Лівенцов В. О. Пролетарський інтернаціоналізм і єдність міжнародного комуністичного руху. К., 1958; Токаренко Я. Непорушна дружба українського народу з великим російським народом. К., 1947; Ширяев Ю. І. Союз робітничого класу і селянства — класова основа дружби народів СРСР. К., 1959; Його ж. Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй. К., 1960; Воробйов І., Горовський Ф. У братній сім'ї — до спільної мети. К., 1965 та ін.

15. Воробйов І. Ф. Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації. К., 1955; Прокопченко І. Д. Победа Октября — решающее условие формирования экономической общности украинской социалистической нации.— Научн. записки Харьковский ин-та механизации сельск. хоз-ва, вып. VII, каф. марксизма-ленинизма, т. 1, 1957 та ін.

16. Федоренко Є. Г. Про роль народних мас і особи в історії. К., 1957; Передерій В. Ф. Народні маси — вирішальна сила суспільного прогресу. К., 1956; Філіна Є. І. Роль народних мас у розвитку духовної культури суспільства. К., 1958; Танчер В. К. Радянський народ буде комуністичне суспільство. К., 1958; Лівенцов В. О., Ширяев Ю. І. Народні маси — будівники комунізму. К., 1960; Зак С. Є. Народные массы и характер их деятельности в социалистическом обществе. Львов, 1962; Курочкін П. П. Якісно нова роль народних мас в умовах комуністичного прогресу.— Проблеми філософії, вип. 6, К., 1967 та ін.

17. Оратовський В. Велика сила соціалістичної ідеології. К., 1961; Бабенко В. В. Основні риси комуністичної ідеології. К., 1961; Номеровський П. Я. Соціологічний аспект вивчення індивідуальної свідомості.— Вісник Київськ. ун-ту, № 7, серія сусп. наук, 1966; Яценко О. І. Ціль та проблема свободи.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Тригуб Г. Д. Про відносне випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Тягло В. О. «Соціалістична громадська думка» та основні етапи її формування.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966 та ін.

18. Скаржинская В. Роль труда в коммунистическом воспитании советского народа. К., 1957; Горак А. І. Формування комуністичного ставлення до праці. К., 1963; Надольний І. Ф. Рух за комуністичну працю у формуванні комуністичної моралі.— Вісник Київськ. держ. ун-ту, 1965, № 6; Байкін Ф. Ф. За комуністичний побут. К., 1963; Черкасова С. І. Змагання народних мас — метод виховання комуністичного ставлення до праці. К., 1966; Ії ж. Співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора у формуванні комуністичного ставлення до праці.— Проблеми філософії, вип. 4, К., 1967; Мяловський А. В. Будівництво комунізму і господарсько-економічна діяльність сім'ї.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Василенко Є. С. Особливості виховання комуністичного ставлення до праці в громадсько-самодіяльних колективах.— Проблеми філософії, вип. 1, К., 1966; Надольний І. Ф. Риси комуністичної праці в нашій дійсності.— Проблеми філософії, вип. 6, К., 1967 та ін.

19. Щербін М. Я. Сучасна буржуазна філософія і соціологія на службі імперіалізму. К., 1956; Його ж. Філософія соціології католицької реакції. К., 1956; Мартиненко Т. К. Расизм на службі колоніалізму. К., 1962; Передерій В. Ф. Чи згладжує сучасний капіталізм антагонізм класів?

К., 1962; Товкач М. Ідеологія лжегуманізму. К., 1965; Щербін М. Я. Ідеологія диверсій приречена на провал. К., 1965 та ін.

20. Ревізіонізм — ворог комунізму. К., 1960; Острянин Д. Ревізіонізм — ворог комунізму.— Вісник Академії наук УРСР, 1958, № 8; Звігляр О. Сучасний ревізіонізм — головна небезпека. К., 1959; І. Є. Кравцев. Пролетарський інтернаціоналізм і сучасний ревізіонізм. К., 1958; Оратовський В. Т. Пролетарський інтернаціоналізм і так званий націонал-комунізм. К., 1957; Герасимов Є. М. Догматизм як різновидність мистецтва — методу пізнання об'єктивної дійсності.— Проблеми філософії, вип. 2, 1966 та ін.

21. Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1967; Войтко В. Найманці і прислужники імперіалізму. К., 1955; Острянин Д. Х. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації духовного розвитку українського народу.— Проблеми філософії, вип. 1. К., 1966 та ін.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОДНОЛІТКІВ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У буремному сімнадцятому році разом з народженням Радянської держави з'явилося на світ майже півтора мільйона хлопчиків та дівчаток — наймолодших громадян молоді соціалістичної країни. Тисячі з них скосили хвороби і голод у тяжкі роки громадянської війни, десятки тисяч ровесників Жовтня полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни, а тим, хто залишився жити, нині п'ятдесят років.

Які морально-політичні риси однолітків Жовтня? Як відбилися на житті окремих однолітків революції ті загальні процеси, що їх переживала наша країна? Які досягнення характеризують радянське суспільство і як вони втілилися в діях і вчинках окремих людей? На ці й подібні запитання передбачалось одержати відповіді в ході соціологічних досліджень. Об'єктом вивчення стали окремі люди народження 1917 р. Головним методом дослідження було анкетування, допоміжними — інтерв'ю, аналіз об'єктивних даних, соціологічне спостереження автора. Анкета містила п'ятдесят три позиції і була запрограмована так, щоб одержати не стільки кількісну, скільки якісно-статистичну інформацію про однолітків Жовтня.

За спеціально розробленою методикою було оброблено 25 анкет, що загалом становило 1325 відповідей. Вибірково проведено інтерв'ю з 8 чоловіками. Одержаний фактичний матеріал містить досить широку соціальну інформацію про самих однолітків Жовтневої революції, їх світорозуміння. Завдяки цій інформації стали зрозумілими деякі характерні риси того історичного шляху, що його пройшла наша країна за півстоліття свого існування. Наприклад, опитуваним треба було відповісти на питання: «Як ви відзначили своє 20, 30, 40, 50-ліття?». 76% відзначили круглі дати свого життя в оточенні друзів, у колі сім'ї. Але кілька відповідей заслуговують на особливу увагу. Так, двоє написали, що їхнє двадцятиліття співпало з труднощами 1937 р. і, звичайно, не відзначалось, оскільки їх батьки стали жертвами культівської сваволі. Один з опитуваних написав, що не пам'ятає, як відзначалось 20-ти чи 30-річчя, а от свій 35-річний ювілей запам'ятав на все життя, бо відзначав його в око-

пах Сталінграда. У цих поодиноких фактах відбивається не лише доля окремих людей, але й ті події, які переживала вся наша країна.

Зрозуміло, що при анкетуванні одержуємо суб'єктивну думку. Щоб домогтися більшої істинності висновку, соціологи не просто брали першого-ліпшого однолітка Жовтня і просили його заповнити анкету. Їх цікавило, який вплив справив Жовтень на долю чоловіків (60% опитаних) і долю жінок (40%). Цікаво, що знайти й описати чоловіків-однолітків Жовтня було набагато легше, ніж жінок. Це пояснюється тим, що хоча в СРСР забезпечено політичну та юридичну рівноправність жінок з чоловіками, однак є ще ряд факторів (наприклад сімейно-побутових), які гальмують встановлення повної фактичної рівності жінок з чоловіками в усіх сферах суспільного життя.

Членів КПРС проанкетовано 64%, безпартійних — 36%. Це дало змогу простежити, який вплив справив Жовтень на морально-політичне обличчя комуністів і безпартійних.

Істотне значення для об'єктивності соціологічних висновків мало анкетне опитування людей різних професій, різних соціальних груп. Серед досліджуваних є професори і доктори наук, учителі шкіл і викладачі вузів, наукові співробітники і медичні працівники, член-кореспондент Академії наук, слюсарі, домашні господарки, хіміки, інженери, токарі, електротехніки тощо.

Коли йдеться про географічне розміщення опитуваних, то воно охоплює головним чином Київ, а також одиничні анкети жителів Донецька і Луцька. Анкетуванням не охоплені жителі села. Це, звичайно, недолік. Однак аналіз статистичних даних показав, що 44% з опитаних народилися, провели дитинство, здобули семирічну освіту в селах і лише пізніше переселилися на постійне місце проживання в міста.

Серед досліджуваних — людей фізичної праці — 36%, розумової — 56, не зайнятих суспільно-виробничою працею — 8%.

Нижче подається сумарний аналіз окремих запитань і відповідей.

Яку мету Ви ставите в житті?

Ровесники Жовтня підпорядковують своє життя двом основним цілям: *суспільній і особистій*.

Щодо першої, то вони прагнуть зробити якнайбільше для своєї Вітчизни і свого народу: «Забезпечити високий рівень своєї праці, а потім заслужено піти на відпочинок»; «Ближня мета: написати потрібну для педагогів і вихователів книгу про моральне формування дітей. Більш далека: зробити все від мене залежне, щоб налагодити справжню підготовку кваліфікованих кадрів з моєї спеціальності в нашому університеті (на Україні ці кадри багато років не готувалися)»; «Спробувати зрозуміти смисл і природу деяких речей»; «Мету життя вбачаю у розвитку

обраного наукового напрямку, у вихованні та підготовці інженерів і наукових працівників».

Особисту мету ровесники революції вбачають у правильному вихованні своїх дітей: «Дати дітям вищу освіту»; «Навчити своїх дітей жити і працювати в комуністичному суспільстві»; «Виховати дітей, щоб вони були кращими за мене».

Деякі товариші (16%) уникнули відповіді на поставлене запитання, а одна домашня господарка відповіла надмірно песимістично: «Ніякої». Загалом же, ровесники революції глибоко розуміють життя, правильно обирають життєвий шлях, що є запорукою їх дальших успіхів і в суспільно корисній праці, і у вихованні дітей.

Які шляхи і засоби бачите для досягнення поставленої мети?

Дивно, але на це запитання не відповіло 32% опитаних. Серед тих, що відповіли, абсолютна більшість (84%) вважають основним засобом досягнення мети — працю. «Шлях праці і правди», — так просто і мудро уявляє собі засоби досягнення мети робітник (токарь), який працює на одному заводі близько тридцяти років.

З кого Ви брали чи берете приклад у своєму житті?

«З багатьох реальних людей і літературних героїв і безпосередньо ні з кого»; «З справжніх комуністів»; «З людей творчої праці»; «У кожної людини можна запозичити щось хороше»; «Намагаюсь почерпнути все краще, що бачу в людях», — такий зміст майже всіх відповідей.

Неправильним є твердження про те, що в житті нікого не слід наслідувати, але не можна також точно вказати, що копіював життя якоїсь реальної особи. Істина полягає в тому, що у кожної людини є щось хороше, і ми повинні прагнути об'єднати все духовно і морально цінне, що невеликими зернами живе в багатьох оточуючих нас людях.

Чи визнаєте Ви авторитети? Кого вважаєте для себе авторитетом?

У практичному житті нерідко зустрічаються дві крайності: невизнання ніяких авторитетів, що веде до релятивізму та анархізму, і схиляння перед авторитетами, що конкретно виявляється в їх догматизації аж до створення культу особи. Обидві ці крайності є теоретично неспроможними, а на практиці — шкідливими. У зв'язку з критикою культу особи Сталіна серед молоді іноді звучать хибні нотки релятивізму, заперечення будь-яких авторитетів, що не менш шкідливе, ніж обожнення окремих осіб.

Ми звернулися до ровесників Жовтня, щоб з'ясувати їхнє ставлення до авторитетів. Ствердну відповідь дали 96% опитаних. Це свідчить, що вони визнають авторитети в політиці, в науці, у морально-побутових стосунках тощо, однак зовсім не абсолютизують їх. «Вважаю авторитетами класиків марксизму-ленінізму, великих учених. Однак все — з позицій творчої суги нашої ідеології», — читаємо в одній з анкет.

У галузі політики найчастіше підкреслюється авторитет В. І. Леніна за його виключні заслуги перед трудящими. Потім називаються Кіров, Калінін, Сталін. Серед видатних учених читаємо прізвища: Ломоносов, Ньютон, Жуковський, Ейнштейн, подружжя Кюрі тощо. Досить цінними є пратнення ровесників Жовтня окреслити морально-політичне обличчя тієї людини, яку вони визнають за авторитет для себе. Ось деякі з роздумів: «Вважаю авторитетом розумну людину і визнаю мого учителя»; «Людину, котра цілковито віддається роботі, наприклад, покійний професор М. М. Воронін (хімік)»; «Людей, які знають справу і мають здатність об'єктивно судити про речі»; «Визнаю авторитетом усякого, хто пізнав більше мене і не втрачає своєї людської гідності».

Сказано прекрасно. Як важливо знати ці слова всім тим, хто керує людьми, займає державні чи громадські посади! Адже їхній особистий авторитет серед людей знаходиться в прямій пропорціональній залежності від власної ерудиції і високої моральної культури.

*Чи зустрічалися Ви коли-небудь з міністром
або подібним керівником? Як уявляєте собі
їхнє морально-політичне обличчя?*

Особливість радянського демократизму, народженого Жовтневою революцією, полягає в тому, що міністри та інші керівні діячі повинні бути слугами і виконавцями волі народу. У нас немає і не повинно бути міністрів чи депутатів з професії. Справедливо пише один з анкетованих: «Міністр — це посада. Люди, що її займають, можуть бути різними. Але головне — потенціальна придатність, тобто знання справи. Інші вимоги — чесність, принциповість, працелюбство, скромність і т. п., тобто риси, обов'язкові для всіх посад».

Міністру, як і іншому керівникові такого рангу, насамперед доводиться мати справу з людьми, яких треба вміти організувати, повести в потрібному напрямку. Адмініструванням, наказом тут мало чого можна домогтися. Тому справедливо пишуть опитані, що міністри повинні бути людьми з широким кругозором, вміти враховувати думку інших спеціалістів, бути партійними, принциповими людьми, людьми обов'язку. Відрадно, що в ряді анкет ровесники Жовтня саме й розповідають про таких керівників з високими морально-політичними якостями.

Проте в житті зустрічаються різні міністри. Про зустрічі з ними так говориться в анкетах: «У молодості — мало не обожнював. Коли зустрівся — це розсіялось. Міністри такі ж люди, як і всі останні. На жаль, не завжди найбільш розумні і знаючі, з якими мені довелося зустрічатися»; «Є різні міністри. Бажаю, щоб ці люди були вище нас як у морально-побутових нормах, так і за рівнем загальної ерудиції. На жаль, це не завжди так».

Для керівників міністерського рангу важливе не лише знання справи, вміння прислуховуватися до думки інших, політична мудрість у вирішенні питань, але й сміливість у відстоюванні своєї точки зору, якщо переконаний у її правоті.

Характерно, що зустрічалися з міністрами лише 44% ровесників Жовтня, мабуть, керівні особи мало бувають серед рядових працівників.

Чи задоволені Ви своїми друзями?

Не тільки наявність друзів у ровесників Жовтня, а й ступінь задоволеності ними цікавили нас у цьому дослідженні. Одержані відповіді свідчать, що всі опитані (100%) задоволені, або майже задоволені своїми друзями. Одну з відповідей наводимо повністю: «Так, задоволений. Якби це було не так, то немає причин, що завадили б мені не вважати їх своїми друзями». Дуже правильно сказано. Адже дружба — це моральне явище, і дружба не може бути примусовою. Справжня дружба передбачає рівність, взаємну повагу, добровільність у стосунках. Коли цього немає між людьми, то немає підстав говорити про дружбу. Треба мати також на увазі, що сама дружба між людьми може бути багатопланою: дружба з окремими людьми на робочому місці, є у нас друзі, з якими ми проводимо відпочинок, з іншими дружимо за місцем проживання тощо. Мабуть, найціннішою є дружба між людьми за спільністю духовних інтересів, світоглядних переконань.

Чи є у Вас діти? Скільки? Чому стільки?

Серед опитаних нами однолітків Жовтня 92% мають власних дітей. Вони певною мірою відчули принади і прикраси материнства і батьківства. Та найбільше нас цікавила кількість дітей і обґрунтування, чому їх саме стільки. Понад 88% мають двоє дітей, решта — троє і одне. У своїх розповідях ровесники Жовтня цілком правильно пояснюють, чому вони свідомо обмежили себе двома дітьми: «Одна дитина — егоїст, двоє — колектив. Більше двох дітей виховувати в наш час важко»; «Двоє дітей зручно для виховання, а також для створення умов для сімейного життя і духовного зростання членів сім'ї»; «Двоє. Чому? Ряд чисто суб'єктивних причин, які ні для кого не становлять інтересу. Однак, коли б їх усунути, напевно, дітей було б

не більше 2—3. В умовах міста і праці матері більше виховувати важко».

Останнім часом у зв'язку з величезним збільшенням населення в окремих країнах (Китай, Індія, деякі латиноамериканські країни), а також високим коефіцієнтом приросту населення в окремих географічних районах нашої країни (Середня Азія) і перенаселеністю великих міст все частіше ставиться питання свідомого регулювання народжуваності. Завдяки успіхам медицини у високорозвинених країнах вдалося різко знизити смертність населення. Тепер же настав час, коли можна стабілізувати чисельність населення, як це спостерігається, наприклад, у Чехословаччині, Франції. Яким же має бути оптимальне число дітей в одній сім'ї? Звичайно, одна дитина — це той демографічний мінімум, за межами якого сім'я просто вироджується; двоє дітей свідчать про просте відтворення населення, а троє — вважаємо оптимальним демографічним і соціальним показником для сім'ї. Аналіз відповідей ровесників Жовтня ще раз пересвідчує нас у цьому. Багато з тих, хто має двоє дітей, не заперечують мати ще й третю дитину при наявності сприятливих квартирних, побутових та інших умов.

Питання про кількість дітей у сім'ї має велике соціальне значення і для соціалістичного суспільства (гарантування його від перенаселеності і недонаселеності) і особливо для правильного виховання молодих матерів і батьків, які починають створювати власну сім'ю.

Безглуздо було б видавати державний декрет, за яким зобов'язувати сім'ю мати стільки-то дітей. Тут треба діяти тонкими засобами, шляхом правильного формування громадської думки.

Досвід ровесників Жовтня, які в основному мають 2—3 дітей, заслуговує на увагу і пропаганду його серед молоді.

Як Ви оцінюєте помилки, промахи і недоліки в Вашому житті?

Передбачалося насамперед з'ясувати рівень критичності однопітків Жовтня щодо своєї власної діяльності. Одержані відповіді розділилися на дві групи. Одна частина анкетованих (75%) характеризувала свої власні помилки і промахи, як це й передбачалося запитанням, так: «Звичайно, шкодую, що вони є і намагаюсь їх більше не робити»; «Оцінюю критично і прагну виправляти»; «Намагаюсь скоротити їх до мінімуму»; «Своєю неорганізованістю»; «Частково сама винна в помилках і промахах, частково — обставини»; «Завжди звинувачую в них самого себе». А ось своєрідна, чисто професійна відповідь: «Як хімік: це побічні реакції, які зменшують вихід основного продукту. Якщо розумно підібрати умови, ці реакції майже не відбуваються».

Характерно, що у відповідях підкреслюється власна вина кожного за припущені помилки і промахи. Такий підхід властивий людям п'ятдесятилітнього віку, але серед юнаків і дівчат ми його зустрічаємо рідко. Через недоліки у вихованні молоді люди, як правило, звалюють свої життєві помилки на старших або на так звані об'єктивні причини. Тому у навчанні і вихованні молоді слід, насамперед, звертати увагу на виховання в неї почуття відповідальності за долю країни і за свою власну.

Друга група опитаних (24%), не відділяючи себе від своєї країни, говорила про недоліки в нашому житті: «Це помилки і промахи, зв'язані з новизною нашого суспільного розвитку»; «Без них жити неможливо, однак їх стане менше, коли будуть краще підбиратися кадри»; «Мало знаходимося серед рядового трудового народу і мало прислухаємося до його запитів, а також порад, які він висловлює» (робітник); «Проявами бюрократизму і сваволі окремих керівних осіб»; «Різні помилки, промахи і недоліки по-різному оцінюються. В усякому разі ніколи не займалася спеціальним вишукуванням цих промахів, а коли їх бачила, вважала певною мірою винною в них і себе». Було б добре, якби кожен з нас уболівав за недоліки в суспільстві, брав на себе частину відповідальності за них, тоді швидше і легше ці недоліки можна було б усунути.

Що Ви зробили б, коли б мали цілий рік відпустки?

Радянська влада забезпечує всім трудящим право на працю і відпочинок. У СРСР уперше в історії людства для всіх трудящих гарантована оплачувана відпустка. Розмір її встановлено від 2 тижнів і до двох місяців залежно від професії, характеру праці, місцевості тощо.

У нашій країні праця і відпочинок невіддільні, причому провідною стороною в житті людей є праця — до такого висновку приводить нас аналіз відповідей ровесників Жовтня. 96% опитуваних відповіли, що вони не уявляють себе тривалий час поза працею і колективом: «Я не зміг би цілий рік жити без заводу», — пише робітник-електрик. «Трохи відпочила і пішла б знову працювати», — така думка робітниці. А ось що пише доцент вузу: «Якщо мова йде про відпустку в буквальному розумінні (оплачувана державою), то не витримаю без колективу і роботи навіть двох місяців. Тому коли б мені дали річну відпустку, відпочивати не змогла б, працювала б».

Частина однолітків Жовтня (24%) хотіла б витратити цей час для своїх улюблених занять: «Серйозно зайнявся б вивченням радіоелектроніки», — пише слюсар. Здорово! Робітник хоче серйозно оволодіти радіоелектронікою. Це, по-перше, характеризує високі духовні запити самого робітника, а по-друге, свідчить, що радіоелектроніка — ця провідна галузь сучасного на-

уково-технічного прогресу — входить у наше життя, стає необхідною і для вченого, і для робітника.

Серед анкетованих чимало науковців і працівників вузів. Вони вважають за потрібне витратити річну відпустку на створення нових наукових цінностей: «Написав би монографію»; «Використав би для написання книги»; «Закінчив би докторську дисертацію»; «Написав би монографію з спеціальності або щось з баченого, пережитого».

Серед ровесників революції сильне прагнення до подорожей, туризму. Про це свідчать і відповіді. Близько 28% опитаних вважають за доцільне під час відпустки «об'їздити весь Радянський Союз»; «відвідати усіх своїх родичів та історичні місця нашої Батьківщини».

У п'ятдесятилітньому віці людині доводиться серйозно займатися своїм здоров'ям. Ряд анкетованих (16%) підкреслюють: «Використав би для лікування і відпочинку»; «Узагальнила б свій досвід роботи для опублікування», — пише київська лікарка; «Два місяці відвів би на лікування, а десять — на виконання експерименту з наукової роботи» (викладач інституту). Знову і знову у відповідях звучить лейтмотив: працювати, творити, робити щось корисне для людей. Такі вони, однолітки Жовтня. Суспільно корисна праця для них — це потреба здорового організму, це прояв життєвої необхідності. Хотілося б, щоб наша молодь, комсомольці 60—70-х років ХХ століття не тільки успадкували, але й примножили і розвинули далі ці прекрасні якості ровесників Жовтня. І це було б найкращим подарунком великій революції, запорукою того, що справа, розпочата ними, знаходиться в надійних руках.

*Коли б Вам довелося летіти в Космос,
які б книги Ви взяли з собою?*

Десять років тому (1957 р.) розумом і руками радянських людей запущено перший штучний супутник Землі. Відкрилася ера освоєння Космосу. Тісною стала наша планета, оскільки людство стало розумніше, сильніше, то воно не хоче більше бути прикутим до Землі, його приваблюють космічні далі. Та вихід у Космос підготовлений у земних умовах. Що ж із нашого, специфічного земного люди хотіли б узяти з собою в Космос? Мабуть, найповніше висловив це київський інженер, який написав: «Що-небудь про долю людей». Ми — земляни. Земля — колиска людської цивілізації, а самі люди — головні дійові особи в історії Землі. Ми звикли до нашої доброї, хоча досить неспокійної планети, без неї не уявляємо свого існування, тим більше в холодному і ще необжитому Космосі. Підкоряючи його відстані, ми насамперед залишаємося людьми, пам'ятаємо, що коріння наші на Землі.

Звичайно, для п'ятдесятилітньої людини мрія полетіти в Космос сьогодні здається недосяжною. Може саме тому 12% опитуваних взагалі не відповіли на наше запитання, а один науковий співробітник заявив надто категорично: «Не маю бажання летіти в Космос». Близько 76% дали, на нашу думку, серйозні і змістовні відповіді. На першому місці у відповідях називаються книги спеціальні, наукові довідники, які мають до цього безпосереднє відношення: «Книги з космічної медицини і твори О. Бальзака» (лікарка); «Спеціальні книги залежно від завдання. Для відпочинку — з життя видатних людей, наукову фантастику» (доцент вузу), «Книги з телемеханіки, теорії інформації, а з художніх — твори Дж. Лондона» (професор). Пригодницькі і детективні книги, твори про радянських розвідників — їх би взяли з собою в Космос 44% опитаних. Як бачимо, у радянських людей, навіть у такому віці, спостерігається чималий потяг до науково-фантастичної і пригодницької літератури. Отже, авторам і видавцям подібної літератури слід подбати, щоб вона була високої якості, задовольняла розвинені естетичні смаки, а не була просто розважальним читанням.

Дві відповіді хочеться особливо виділити, бо вони досить оригінальні і збагачують нас новою інформацією про Космос. «Переконаний, що для подолання великих космічних відстаней людина перебуватиме в стані анабіозу, а тому книги їй не знадобляться», — лише науковець. А ось відповідь інженера-хіміка: «Позитивна якість книг — новизна. Прочитаних книг з собою не брав би, окрім наукових і довідників. З письменників — К. Симонова, В. Шефнера, Р. Гамзатова, К. Кулієва, тобто лише для себе. Для інформації інших цивілізацій книги непридатні. Потрібні нові засоби. Тут перед нами, людьми, досить оригінально поставлена проблема — чи вдасться жителів позаземних цивілізацій навчити користуватися книгами? Категоричне «ні» автора ми не поділяємо. Звичайно, для спілкування з мешканцями інших планет необхідні будуть нові технічні засоби, але не слід забувати, що спілкуватимемося з ними ми, земляни, і ми, безумовно, будемо прагнути включити до арсеналу інформаційних засобів книги. Адже в останніх зафіксована колосальна і цінна інформація. Відмовитися від неї було б непоправним марнотратством, яке рівнозначне загибелі людської цивілізації. Таке становище, коли ініціатива спілкування належить нам, землянам. А коли ініціаторами спілкування з нами будуть мешканці інших, позаземних цивілізацій? І в цьому випадку книги не втратять свого істотного значення: щоб краще зрозуміти нас, мандрівники з інших світів будуть змушені хоча б у загальних рисах навчитися розшифровувати ту інформацію, яку протягом багатьох віків людство нагромадило в книгах.

Ще на один, виключно соціальний аспект наведеної відповіді, необхідно звернути увагу. Процитовані вище слова належать

українському інтелігентові. Але погляньте, який у нього широкий інтернаціональний світ, він узяв би з собою в Космос авторів, які уособлюють кращі зразки національного в усій радянській літературі.

Більшість анкетованих, відповідаючи на наше запитання, називали лише книги художньої літератури. Насамперед відзначалися твори Л. Толстого, М. Горького, М. Шолохова, згадувалися також О. Купрін, О. Корнійчук та інші.

З цікавістю читаємо, наприклад, таку відповідь: «До книг надзвичайно жадібна, тут фантазія так розпалюється, що, очевидно, довелося б до космічної ракети причепити «причіп» для книг. Мені там потрібні були б Роллан і Горький, Л. Українка і Чехов, Блок і Маяковський, Лермонтов і Тютчев, Гоголь і Кюцубинський, Фадеев і Островський і багато інших книг-друзів, без спілкування з якими довго жити важко».

Як бачимо, у свідомості ровесників Жовтня залишили відчутний слід чимало видатних письменників і світової класичної і радянської літератури. Однак вражає все ж слабка обізнаність з українською літературою, особливо радянськими авторами.

Ваша думка про мету і діяльність китайських хунвейбінів?

Усі без винятку опитані дали різко негативну оцінку того, що чиниться клікою Мао Цзе-дуна в Китаї під вивіскою «великої пролетарської культурної революції».

Гнівню тавруючи хунвейбінів, називаючи їх ідіотами, потворами, а їх діяльність брудною різновидністю фашизму, вміло інспірованим психозом маоїстських прислужників, однолітки Жовтня з великою повагою і співчуттям говорять про китайський народ: «Китай — це хвора людина. Хунвейбіни — прояв його хвороби. Цих авантюристів варто було б провчити, надягши на них гамівні сорочки»; «Дії хунвейбінів не сумісні з практикою соціалістичної держави. Очевидно, вони є знаряддям для усунення тих, хто не згоден з керівною клікою»; «Це неймовірна потворність, що породжена величезними труднощами соціалістичного будівництва в архівідсталій країні. Диктатуру пролетаріату можна було б здійснювати лише за допомогою робітників розвинених соціалістичних країн, але заважає китайський націоналізм»; «Хунвейбіни — нестійка, несформована духовно молодь, яку можна було підняти на суспільно корисні справи, а підняли на ворожу соціалістичну діяльність. Яка мета? Відвернути молодь від краху авантюристичної політики китайських керівників».

Наруга над демократією і свободою думки, грубе зневажання норм міжнародного права і законності, шантаж, цькування і фізичні розправи над усіма, хто не піддається всезагальному

сп'янінню маоїзмом, шельмування видатних діячів науки і культури, масове знищення духовних цінностей китайського та інших народів — таку ганебну славу здобули собі «червоні стражі Мао». Ось чому ми справедливо кажемо, що хунвейбіни — це трагедія і ганьба Китаю.

Які морально-політичні риси Ви хотіли б передати чк естафету майбутнім поколінням?

Ровесники Жовтня живуть сьогодні, вони наші сучасники і співвітчизники. Їм не байдуже, якою буде наша країна в майбутньому, вони бажають, щоб справа Великого Жовтня завжди перебувала в надійних руках. Тому й заповідають вони майбутнім поколінням високі морально-політичні якості: «Почуття обов'язку, вміння керуватися не особистими, а суспільними інтересами»; «Повагу до людини, любов до дітей, ідейну цілеспрямованість»; «Твердість у боротьбі за мир»; «Душевну чистоту, нетримиренність до всього негативного»; «Почуття колективізму, дружби, чуйності і любові до праці»; «Бути завжди відданими нашій партії і Батьківщині»; «Скромність, ввічливість, повагу до старших»; «Непримиренність до ворогів Батьківщини, любов до праці»; «Зберегти прагнення знати незрівнянно більше того, що досягли їх попередники»; «Чесність, добросовісність, принциповість, бажання працювати на благо всього людства»; «Здатність боротися і жертвувати собою за краще життя для всіх»; «Любов і відданість своїй країні і своїй справі»; «Вчитися настигливо і лише з позицій науковості будувати життя»; «Критичність і революційність»; «Вірність нашим ідеалам, успішне здійснення їх»; «Чіткість у роботі, знання своєї справи»; «Принциповість і добросовісне ставлення до праці»; «Чесність, діловитість, прагнення звеличити свою Батьківщину». Висока відповідальність перед героями Жовтневої революції, відповідальність перед історією людства вимагають, щоб молоде покоління радянських людей уперто і наполегливо виховувало в собі кращі морально-політичні риси борців за комунізм, щоб воно свято дотримувалося ленінських заповітів.

Як Ви собі уявляєте майбутнє людства (в земному і космічному плані)?

Кого з нас не вабить майбутнє? І може тому, що воно таке невідоме і далеке, ми часто мріємо про нього, прагнемо досягнути його думкою.

Нелегким виявилось це запитання для однолітків Жовтня, і тому відповідь дали лише 82% опитаних. Ось деякі з них: «У земному — мир між народами, прогрес. У космічному — освоєння Місяця та інших планет»; «На землі мир і процвітання на ба-

зі комуністичного суспільства. У космос (на інші планети) — лише на екскурсії»; «Комуністично прекрасним: все життя буде організоване науково. Вічний вогонь пізнання і оновлення за- сяє в світі і спопелить нещасття, лінощі, грубість та інші негативні прояви минулого»; «Людство повинне бути здоровим і щасливим»; «Людство знайде в собі сили приборкати агресорів, досягне всього, що перед собою ставить, у тому числі і в космічному плані»; «У земному і космічному плані майбутнє людства немислиме без гармонії і досконалості фізичних, розумових і духовних багатств»; «Не люблю просто фантазувати на цю тему, але вірю в те, що в майбутньому і світ, і люди стануть кращими, що припиниться боротьба людини з людиною (війни, вбивства тощо), всі творчі сили будуть спрямовані на боротьбу з природою і шлях до такого майбутнього прокладає наша Вітчизна».

Отже, ровесники Жовтня вірять у силу людського розуму, силу добра, які неминуче переможуть зло. Відрадіним є оптимізм однолітків Жовтня щодо майбутнього людства, адже він реальний, спирається на силу існуючого соціалістичного суспільства. Цей оптимізм породжений Жовтнем і йому не згаснути у віках.

Краткое содержание

В статье изложен опыт автора по социологическому изучению ровесников Октябрьской революции. Основным методом изучения была специально-разработанная анкета. Как вспомогательные методы использовались анализ статистических данных и выборочные интервью. Объектом изучения были советские люди рождения 1917 года. Для повышения достоверности выводов были проанкетированы как члены КПСС, так и беспартийные, мужчины и женщины, люди разных профессий, представители физического и умственного труда. Кроме того, анкета была запрограммирована таким образом, чтобы получить не столько количественную, сколько качественно-содержательную информацию о ровесниках Октябрьской революции.

Читатель найдет в статье характеристику морально-политических черт ровесников революции, понимание ими цели жизни и проблемы авторитетов, их отношение к недостаткам и трудностям практической жизни, их решительное осуждение деятельности китайских хунвейбинов, понимание ровесниками Октября перспектив развития социалистической Родины и всего человечества.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ *

Одним з найважливіших завдань будівництва комунізму є формування комуністичної свідомості у всіх трудящих нашої країни. Це завдання стало нині історичною необхідністю процесу переростання соціалізму в комунізм. У Програмі партії, рішеннях XXIII з'їзду, Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» підкреслюється, що виховання трудящих у дусі високої комуністичної свідомості є важливою умовою переходу до комунізму.

За роки Радянської влади в процесі будівництва соціалізму і комунізму докорінно змінилась свідомість, весь духовний склад радянських людей. У боротьбі за революційне перетворення суспільства в нашій країні виросли покоління людей з високорозвинутою політичною свідомістю, безмежно відданих комуністичним ідеалам, з новим ставленням до праці, суспільної власності, вихованих у дусі колективізму і товаришування, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Для мільйонів радянських людей характерна висока комуністична ідейність, активна і свідома участь у будівництві комуністичного суспільства. Ці люди бачать смисл свого життя в творчій діяльності на благо суспільства, в здійсненні ідей марксизму-ленінізму.

У нашій країні в процесі революційного перетворення суспільства, в мужній боротьбі за побудову соціалізму і комунізму виросли нові люди, яких не знала історія. Їх виховала наша славна Комуністична партія.

Це, звичайно, зовсім не свідчить, що свідомість усіх радянських людей повністю соціалістична. Зміни в індивідуальній свідомості, які відбуваються на основі утвердження і розвитку соціалістичних виробничих відносин, проходять поступово і нерівномірно. Відомо, що в деякої частини радянських людей є ще чимало проявів старої досоціалістичної свідомості, причому

* Скорочена доповідь на науковій міжвузівській конференції, присвяченій формуванню комуністичної свідомості радянської молоді, яка відбулась 27—29 вересня 1967 р. у м. Києві.

вони мають місце і серед тих, які в багатьох питаннях дотримуються соціалістичних поглядів.

Інколи можна почути такі висловлювання: минуло 50 років з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції, а у свідомості і поведінці значної частини людей нашого суспільства є ще чимало несоціалістичних елементів. Автори таких слів забувають, що кожне нове покоління при народженні не одержує в готовому вигляді свідомість, вироблену радянським суспільством. Кожне покоління, так би мовити, заново проходить процес формування своїх поглядів і поведінки, спираючись на ідейну спадщину попередніх поколінь суспільства. У процесі формування свідомості кожне нове покоління зазнає впливу не тільки соціалістичного суспільного буття і відповідної йому суспільної свідомості, але й деяких інших впливів, чужих соціалістичному суспільству.

Сказане вище про радянський народ у цілому стосується і нашої молоді, яка є найосвіченішою, найсвідомішою, найпрогресивнішою молоддю світу. Радянська молодь — це молодь високих духовних ідеалів.

Однією з характерних рис її духовного складу є наявність життєвої мети. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених «Комсомольською правдою», 96% опитаних відповіли, що мають мету в житті. Радянська молодь ставить перед собою високі і благородні цілі.

Наслідки анкетного опитування студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка свідчить, що 81% студентів намагаються бути корисними суспільству в будівництві комунізму. Про це ж говорять соціологічні дослідження, проведені кафедрою діалектичного та історичного матеріалізму гуманітарних факультетів разом з лабораторією соціологічних досліджень на київських підприємствах (на заводах «Точелектроприлад», «Більшовик», «Верстатів-автоматів» та шовковому комбінаті).

Цього аж ніяк не можна сказати про молодь капіталістичних країн. На запитання про життєву мету датський студент-біолог Е. Кристенсен відповів: «Власне кажучи, у мене немає ніякої мети в житті,— і додав.— У більшості нашої молоді немає ідеалів і немає віри». Пояснюючи це, він говорить, що в капіталістичному світі всі борються за владу і гроші. Про це ж говорить і молодий робітник Ф. Боока із Західної Німеччини: «Я відразу скажу, що у переважної частини західнонімецької молоді немає мети. У неї немає ідеалів, бо вже двічі німецька молодь була обдурена безвідповідальними політиками на ідеалах. Тому нинішнє покоління в цьому відношенні дуже чутливе, недовірливе і критичне. У сьогоденній німецькій (західнонімецькій.— Д. О.) молоді немає нічого і нікого, що вона змогла б взяти для себе за зразок. Вона спустошена. Тільки у деяких юнаків і дівчат є серйозна мета» [8, 116—117].

Духовне обличчя молоді Радянської країни і капіталістичних держав глибоко відрізняється. Комуністична партія, радянський народ мають всі підстави пишатись своєю молоддю.

Свідомість радянської молоді — соціалістична. І в цьому сила нашої молоді, її перевага. Проте в свідомості деякої частини юнаків і дівчат є прояви негативних, несоціалістичних рис. Саме тому Програма КПРС і XXIII з'їзд нашої партії, підкреслюючи необхідність посилення ідейно-виховної роботи серед радянських людей, вимагають приділити особливу увагу комуністичному вихованню молоді.

Радянська молодь характеризується *розвинутою політичною свідомістю, вірністю ідеалам соціалізму і комунізму*, розумінням громадських обов'язків. Наші юнаки і дівчата завжди чутливо відгукуються на всі заклики Комуністичної партії і Радянського уряду, підтримують політику КПРС і соціалістичної держави, беруть активну участь у боротьбі за втілення в життя планів комуністичного будівництва. Показником високої політичної зрілості підростаючого покоління є його готовність виконати будь-яке завдання народу, партії, держави.

Наша молодь бере активну участь у вирішенні завдань партії і держави. Близько 400 тис. юнаків і дівчат освоювали цілинні землі. Протягом останньої семирічки понад 1 мільйон юнаків і дівчат виїхали на новобудови Півночі, Далекого Сходу та інших віддалених районів Радянського Союзу. Наша молодь, зокрема студентство, бере активну участь не тільки в господарському, але й у культурному і політичному житті країни.

Цікаві в цьому відношенні результати опитування молоді, проведеного інститутом громадської думки газети «Комсомольская правда». На питання: «Яка ваша мета в житті? — відповіло 16 677 чоловік. Майже всі опитувані вважають метою свого життя сумлінне служіння народу, одержання високої виробничої кваліфікації, всебічний розвиток і вдосконалення своїх ділових, політичних і моральних якостей. Це, безумовно, характеризує широчінь і різноманітність життєвих інтересів, високу ідейність і глибоку відданість радянської молоді справі комунізму.

Аналогічні дані одержані і внаслідок соціологічних досліджень, проведених у м. Запоріжжі редакцією газети «Индустриальное Запорожье» у 1965 р. Так, із 257 чол., які дали відповіді на питання: «Як би ти, молодий друже, хотів прожити життя?» — 94,9% вважають неможливим щастя без високої мети і творчої праці для побудови комунізму. Але було б невірно не бачити, що серед певної частини нашої молоді має місце аполітичність, безідейність, політична незрілість, нігілізм тощо, і хоч таких одиниць, але виховувати їх треба.

Необхідно виховувати у всіх юнаків і дівчат ще більш високу ідейну переконаність у справі комуністичного будівництва,

зміцнювати в свідомості молоді непохитну вірність революційному духові радянського народу, ідеалам комунізму, відданість Комуністичній партії. У резолюції XXIII з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК вказується: «Треба вести послідовну боротьбу проти аполітичності, приватновласницьких пережитків і міщанських настроїв, проти проявів нігілістичного ставлення до ідеалів і завоювань соціалізму» [3, 185].

Для переважної більшості радянської молоді *характерним є соціалістичне ставлення до праці і суспільної власності*. Ця риса найбільш повно виступає в діяльності колективів комуністичної праці, в їх боротьбі за підвищення продуктивності праці, за зниження собівартості продукції, у боротьбі з марнотратством і розкраданням народної власності. Праця стала у нашій країні не тільки засобом заробітку, а й «поприщем практичного застосування сил» (К. Маркс), джерелом розвитку здібностей людини. У нашій країні користується великою повагою сумлінна праця на благо суспільства. Тільки за останні роки тисячі передовиків виробництва, десятки і сотні колективів нагороджені орденами і медалями. *Соціалістичне ставлення до праці кожного члена нашого суспільства є основним критерієм для оцінки його духовного зростання, рівня його свідомості*.

Про соціалістичне ставлення до праці свідчать і матеріали соціологічних досліджень. З 2665 молодих робітників 25 підприємств м. Ленінграда на запитання про цінність праці 31,1% опитуваних відповіли: її суспільна користь, хоч не можна забувати і про заробіток; 23,1% — добра та робота, де ти приносиш більше користі, де ти потрібний; 30,9% — заробіток головне, але потрібно думати і про смисл роботи, її суспільне значення і лише 14,9% вважають, що добра всяка робота, якщо вона добре оплачується [10, 195].

Значний інтерес становлять і наслідки соціологічних досліджень робітників (до 29 років) київських підприємств. На запитання: «Яке місце у вашому житті займає праця?» — 53,6% опитуваних відповіли, що остання для них є не тільки необхідністю, але й *життєвою потребою*; 42,1% вважають працю тільки матеріальною необхідністю; 4,3% — не відповіли на питання.

Таким чином, більшість юнаків і дівчат розглядають працю не тільки як необхідність, але й життєву потребу. Зустрічаються серед окремих юнаків та дівчат і такі, які презирливо ставляться до праці, ведуть паразитичне життя, люблять повторювати, що «робота дурнів любить».

Слід сказати, що процент тих робітників, які розглядають працю не тільки як необхідність, але й потребу, значно вищий серед робітників віком понад 29 років — 61,1%; серед ІТР віком від 29 до 35 років він підвищується до 84,6, а серед ІТР віком понад 50 років — до 91,1%.

Партія звертає особливу увагу на виховання у трудящих,

зокрема у молоді, комуністичного ставлення до праці. У резолюції XXIII з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету сказано: «В центрі ідеологічної роботи має стояти виховання трудящих у дусі високої політичної свідомості і комуністичного ставлення до праці [3, 184].

Однією з характерніших духовних рис нашої молоді є *палка любов до своєї соціалістичної Батьківщини*. Можна з упевненістю сказати, що переважна більшість нашої молоді не пожаліє свого життя за Вітчизну, за щастя свого народу. Свій радянський патріотизм вона виявляє у трудових подвигах, у новобудовах, овоєнні нових земель, у ставленні до своїх обов'язків на всіх ділянках комуністичного будівництва. Повсякденний масовий трудовий героїзм мільйонів юнаків і дівчат нашої країни є яскравим показником її радянського патріотизму.

Але можна ще зустріти окремих представників молодого покоління, які позбавлені почуття радянського патріотизму, виявляють нігілізм до завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, схиляються перед капіталістичним світом, його реакційною культурою, музикою, модами тощо.

У рішеннях XXIII з'їзду КПРС вказується на необхідність і надалі виховувати у радянської молоді, у всіх радянських людей почуття патріотизму, любові до соціалістичної Батьківщини, готовності до захисту її, повагу до кращих, прогресивних національних традицій народів Радянського Союзу.

Любов до своєї соціалістичної Батьківщини у радянської молоді *поєднується з пролетарським інтернаціоналізмом, з повагою до всіх народів*. Юнаки і дівчата виявляють свою солідарність з трудящими всіх країн у їх боротьбі за мир, демократію і суспільний прогрес. Інтернаціональна свідомість молодого покоління обумовлена соціалістичною природою радянського суспільства, братерським співробітництвом народів нашої країни.

У Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції правильно вказується, що «на основі економічної і соціальної спільності в соціалістичних націях активно розвиваються інтернаціональні риси, утверджуються загально-радянські традиції будівників комунізму» [6, 37].

При опитуванні молодих робітників київських підприємств одержані такі дані: 91,4% схвалюють інтернаціональну діяльність нашої держави по наданню допомоги країнам, що ведуть боротьбу за національне визволення від гніту імперіалізму, та країнам світової соціалістичної системи; 6% не дали відповідей, вважаючи себе некомпетентними з цього питання; 2,6% опитуваних виявили негативне ставлення до надання допомоги іншим народам. Оці, останні, і є носіями національно обмежених поглядів, вони створюють сприятливий ґрунт для буржуазно-націоналістичної пропаганди, яку веде реакційна буржуазія спільно з націоналістичною еміграцією.

XXIII з'їзд КПРС поставив завдання і надалі виховувати у радянської молоді, у всіх трудящих нашої країни почуття інтернаціональної солідарності з усіма експлуатованими і пригнобленими, з трудящими всього світу, вести наполегливу боротьбу проти будь-яких проявів націоналізму і шовінізму [3, 184].

У мільйонів юнаків і дівчат нашої країни в результаті здійснення ленінської національної політики і великої виховної роботи Комуністичної партії сформувались *ідеї і почуття дружби народів*. Молодь України розуміє, що досягнення, які має наша республіка, були б неможливі без співробітництва і дружби всіх радянських народів.

Наслідки конкретно-соціологічних досліджень на підприємствах м. Києва свідчать, що на запитання: «Що ви робите по зміцненню дружби народів?» — одержані такі відповіді: 50,2% опитуваних заявили, що вони підтримують заходи КПРС і Радянського уряду, спрямовані на дальше зміцнення дружби між народами СРСР; 43,4% відповіли, що не тільки підтримують заходи КПРС та Радянського уряду, а в своїй практичній діяльності виконують замовлення для інших республік, діляться своїм виробничим досвідом з робітниками інших республік, постійно пропагують ідеї солідарності і братерської дружби народів, мають друзів іншої національності, постійно спілкуються з ними, виховують своїх дітей у дусі інтернаціоналізму і дружби народів; 0,05% відносяться до цього заперечливо; останні 6,35% не дали відповіді зовсім.

Хоч матеріали соціологічних досліджень не дають підстав для занепокоєння, проте виховання молоді у дусі дружби народів усіх братніх соціалістичних країн, яке є складовою частиною інтернаціоналістичного виховання, є одним із найважливіших завдань комуністичного суспільства.

Переважає більшість нашої молоді має *колективістичну свідомість*, суспільно-економічною основою якої є суспільна власність на засоби виробництва. Радянська молодь розуміє, що особисте благополуччя людини залежить від благополуччя суспільства і що особа тільки в суспільстві може виявити всі свої здібності. Ідеї почуття колективізму все більше і більше оволодівають свідомістю радянських юнаків і дівчат.

У зв'язку з цим цікаві дані соціологічних досліджень київських підприємств. На запитання: «В чому ви бачите смисл свого життя?» — були такі відповіді: 56,2% молоді бачать його у вирішенні громадських і громадсько-особистих питань, тобто у служінні народу; 18,8% — у вирішенні певних особистих питань; 4,7% — не задумувались над цим питанням; останні 20,3% не відповіли на це питання. Отже, погляди більшості опитуваної молоді підкорені суспільним інтересам або поєднуються з ними.

Особливий інтерес становлять відповіді на запитання: «Як ви ставитесь до думки колективу?» 67% опитуваних заявили,

що вони враховують думку колективу, 7% — не завжди, лише тоді, коли вона справедлива, 3,4% категорично не враховують думку колективу, 22,6% не дали відповіді. Таким чином, абсолютна більшість тих, які думку колективу вважають критерієм правильності своєї поведінки. Але є ще серед молоді чимало індивідуалістів і егоїстів, які в рішенні всіх питань виходять тільки з власних інтересів.

Абсолютна більшість радянської молоді має матеріалістичні й атеїстичні погляди. Під час опитування студентів гуманітарних факультетів Київського державного університету в анкеті ставилось питання: «Ваше ставлення до релігії?». Всі 100% опитуваних назвали себе атеїстами, відповіли, що не вірять у бога. Але серед робітничої і колгоспної молоді є деяка частина юнаків і дівчат, яка ще не порвала з релігією. Проблема формування наукового діалектико-матеріалістичного світогляду є однією із найважливіших проблем комуністичного виховання молоді.

Отже, переважна більшість молоді нашої країни має високий рівень соціалістичної свідомості, бере активну участь у комуністичному будівництві. Проте, певну частину юнаків і дівчат характеризують ще елементи несоціалістичних поглядів, уявлень і почуттів, які часто переплітаються з соціалістичною свідомістю. Крім вказаних негативних рис, у свідомості і поведінці окремих юнаків і дівчат зустрічаються міщанство, зазнайство, ігнорування моральних норм радянського суспільства, алкоголізм, хуліганство тощо. Ці та інші відхилення від характерної для нашої молоді соціалістичної свідомості є, загалом, пережитками капіталізму. Але багато з них важко назвати тільки пережитками, бо вони нерідко обумовлені негативними моментами, які зустрічаються в житті нашого суспільства, зокрема неправильним вихованням деякими батьками своїх дітей, а інколи помилковим ставленням до дітей і молоді з боку окремих членів і колективів нашого суспільства, в тому числі і тих, спеціальним завданням яких є виховання нового покоління. Не можна ігнорувати і того, що окремі недоліки, з якими зустрічається молодь у своєму житті, можуть негативно впливати на формування свідомості. Як відомо, недоліки і труднощі, негативні явища інколи мають сильний вплив на частину молоді.

Негативні риси в свідомості певної частини молоді намагаються використати імперіалістичні країни в своїх ідеологічних диверсіях проти Радянського Союзу, проти комунізму, головною метою яких полягає в тому, щоб ідейно переродити наш народ, особливо молодь, підірвати в неї віру в комуністичні ідеали, позбавити її любові до соціалістичної Батьківщини, посіяти ідеї буржуазного націоналізму.

Завдання комуністичного виховання молоді сформульовані в Програмі КПРС, рішеннях XXIII з'їзду партії, привітанні ЦК КПРС XV з'їздові ВЛКСМ. Цими партійними документами не-

обхідно керуватись у всій діяльності по формуванню комуністичної свідомості радянської молоді. Здійснюючи ці завдання, в ідейно-виховній роботі потрібно домогтись формування комуністичних переконань, поглядів, уявлень, почуттів, звичок, норм поведінки всіх юнаків і дівчат нашої країни. Для цього потрібно *сформувати у юнаків і дівчат не тільки марксистсько-ленінську ідеологію, але й виховати у них нову, комуністичну психологію*, подолати несоціалістичні риси в їх почуттях, звичках і моралі, прищепити їм нову, комуністичну свідомість і поведінку.

У процесі комуністичного будівництва міцніє і розвивається соціалістична свідомість радянської молоді, створюються передумови для її дальшого переростання в комуністичну, яка являє собою більш високий ступінь розвитку соціалістичної свідомості. Відмінність між соціалістичною і комуністичною свідомістю відповідає різним ступеням економічної зрілості комуністичної суспільно-економічної формації. Основи комуністичної свідомості містяться в соціалістичній свідомості. Формування і розвиток комуністичної свідомості відбуваються на основі зміцнення і розвитку тих духовних рис, які складаються в соціалістичному суспільстві. Переростання соціалістичної свідомості в комуністичну, ліквідація пережитків капіталізму в психології і моралі відбуваються в процесі переростання соціалізму в комунізм.

Які основні шляхи формування комуністичної свідомості молоді? Вирішальне значення для дальшого розвитку соціалістичної свідомості всіх радянських людей і її переростання в комуністичну матиме *будівництво матеріально-технічної бази комунізму* і на цій основі вдосконалення всієї сукупності суспільних відносин, піднесення матеріального добробуту і культурного рівня народу. К. Маркс, маючи на увазі зміну духовного складу людей, писав, що «люди обновляють самих себе в такій же мірі, в якій вони обновляють той світ багатства, який вони створюють» [7, 65]. З переростанням соціалістичних суспільних відносин у комуністичні будуть розвиватись і комуністичні принципи в свідомості і поведінці молоді, всіх радянських людей.

Для формування комуністичної свідомості надзвичайно важливе значення має активна участь молоді в побудові комуністичного суспільства. У творчій праці молодь виявляє свої здібності, здобуває найкращі духовні якості. «У центр виховної роботи партія ставить,— сказано в Програмі КПРС,— розвиток комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства. Праця на благо суспільства — священний обов'язок кожної людини» [4, 289]. Особливо велике значення має всенародний рух за комуністичну працю. Праця в радянському суспільстві перетворилась у такий суспільний фактор, який формує і виховує людину. Поза відомою працею не може бути комуністичного виховання.

Партія ставить завдання навчити молодь працювати так, як

працюють передовики виробництва. «Завдання це цілком здійсненне,— сказано в Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІІІ з'їздові КПРС.— Сьогоднішні передовики, новатори виробництва звичайні люди. Але вони виділяються тим, що досконало оволоділи технікою, свідомо служать суспільству, виявляють високі моральні якості, з повною віддачею сил виконують перед народом свої обов'язки. Це люди немовби з майбутнього. Вони працюють так, як працюватимуть всі при комунізмі» [3, 81].

Одним із найважливіших шляхів формування комуністичної свідомості є залучення молоді до громадської діяльності. Участь у громадській роботі свідчить не тільки про добровільну і безплатну працю на колектив, суспільство, але є значною мірою і засобом зростання свідомості людини, розвитку її активності і комуністичної ідейності, відповідальності перед колективом, суспільством, Батьківщиною.

Безперечним є той факт, що чим активнішу участь бере людина в комуністичному будівництві, тим швидше і повніше розвивається її свідомість. Необхідно ширше залучати студентів до агітаційно-пропагандистської роботи серед населення, сміливіше давати доручення їм для проведення культосвітніх і ідейно-політичних заходів на промислових підприємствах і в колгоспах.

Виключно важливу роль у формуванні марксистсько-ленінської свідомості серед молоді відіграє ідейно-виховна робота, зокрема оволодіння марксистсько-ленінською теорією, глибоке вивчення праць Маркса, Енгельса, Леніна, рішень партійних з'їздів і пленумів ЦК. Основною вимогою партії до всієї виховної роботи є вимога глибокої комуністичної ідейності, цілеспрямованості, нерозривного зв'язку цієї роботи з життям, з практикою комуністичного будівництва в СРСР і світового комуністичного та національно-визвольного руху.

Важливою умовою формування соціалістичної свідомості є активна і непримиренна боротьба проти буржуазної ідеології та її елементів у свідомості деякої частини людей радянського суспільства. У Програмі КПРС вказується, що в сучасному світі точиться запекла боротьба двох ідеологій — комуністичної і буржуазної, яка є відображенням у духовному житті людства історичного процесу переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Необхідно постійно викривати реакційну суть сучасної буржуазної ідеології, її антинауковий і антинародний характер. Боротьба проти буржуазної ідеології та її пережитків — це боротьба проти сил і традицій, звичок старого світу, це боротьба за високу комуністичну свідомість, за всебічний розвиток кожного члена нашого суспільства. Партія закликає не захищатись від наклепів антикомунізму, а вести активну наступальну боротьбу проти всіх проявів буржуазної ідеології, а також проти всякого роду ревізіонізму та опортунізму в комуністичному русі.

Велика роль у формуванні комуністичної свідомості молоді країни належить *виробничим колективам*. Соціалістичний колектив містить у собі велику активну силу ідейного впливу на свідомість особи. Саме тут людина одержує перші поняття і уявлення про людські взаємовідносини, трудове загартування, життєвий досвід, усвідомлює себе як людську особу. Від особливостей колективу, від ступеня розвитку в ньому відносин взаємодопомоги залежить його вплив на формування комуністичної свідомості своїх членів. Багато виробничих колективів виступають суворими і чутливими вихователями. Велика турбота колективу про кожного свого члена поєднується в них з високою вимогливістю.

Надзвичайно велике значення має індивідуальна робота з юнаками та дівчатами. Саме тісне органічне поєднання колективного впливу і уміння доходити до свідомості кожної окремої особи забезпечують успіх у формуванні комуністичної свідомості.

У ідейно-виховній роботі необхідно враховувати умови праці, побутові, вікові, національні та інші особливості. В. І. Ленін вимагав, щоб ті, хто працює з людьми, знали і враховували «особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, професії і т. п.» [2, 162].

Для виховання молоді важливе значення мають живі, конкретні приклади і зразки всіх ділянок життя. Таким зразком, як вказував В. І. Ленін, є люди, які присвятили все своє життя боротьбі за справу робітничого класу, щасливе майбутнє народу, за комунізм. «Ці зразки боротьби,— писав він,— повинні бути нам маяком в справі виховання нових поколінь борців» [1, 46].

У комуністичному вихованні, формуванні комуністичної свідомості молоді, її політичного і культурного розвитку необхідно повніше використати школи, технікуми, вузи, системи партійної і комсомольської освіти, пресу, радіо, телебачення, кіно — всі засоби ідейного впливу на свідомість людей.

В умовах вищих учбових закладів головна роль у комуністичному вихованні належить лекціям і семінарам, але важливе значення мають також ідейно-виховні заходи, здійснювані в позаучбовий час: теоретичні конференції, диспути, доповіді, бесіди, кіно тощо. Протягом останніх років на гуманітарних факультетах Київського державного університету проведено ряд диспутів та теоретичних конференцій. Особливо жваво проходили диспути на такі теми: «Про смисл життя», «Суспільство і особа», «Про поєднання інтересів індивіда з інтересами суспільства».

Усі галузі науки покликані взяти участь у формуванні комуністичної свідомості радянських людей, і перш за все студентської молоді. Але особливо велика роль у виконанні цього все-світньо-історичного завдання належить суспільним наукам (філософській, історичній, правовій, економічній, літературознав-

ству та іншим). Партія вимагає підвищити роль суспільних наук у формуванні комуністичного світогляду, в ідейно-науковому вихованні народу, зокрема молоді.

Викладачі суспільних наук покликані відіграти важливу роль у формуванні свідомості молоді. У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» вказується, що найважливішим завданням кафедр суспільних наук є формування марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної свідомості і високих моральних якостей у спеціалістів, виховання їх активними будівниками комунізму, новаторами виробництва, патріотами та інтернаціоналістами [6, 1]. Це завдання може бути здійснене, насамперед, шляхом підвищення ідейно-теоретичного рівня і педагогічної майстерності лекцій, семінарських занять, доповідей і бесід.

Щоб наша ідейно-виховна робота була більш ефективною, потрібно ширше розгорнути конкретні соціальні дослідження. Це підвищить коефіцієнт корисної дії агітаційно-пропагандистської роботи. Треба знати запити тих, кого ми покликані виховувати.

Можна не сумніватися, що викладачі суспільних наук виконують ті завдання, які ставить перед ними партія, внесуть свій вклад у справу формування комуністичної свідомості радянських людей, і зокрема молоді.

Краткое содержание

Пользуясь социологическими исследованиями, как опубликованными, так и неопубликованными, автор статьи сделал попытку дать конкретную характеристику *нового*, социалистического сознания советской молодежи и путем перерастания его в коммунистическое. В статье указываются основные направления идейно-воспитательной работы.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Твори, т. 15.
2. Ленін В. І. Твори, т. 31.
3. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
4. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962.
5. Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». — «Радянська Україна», 22.VIII 1967 р.
6. «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967.
7. Більшовик, 1939, № 11—12.
8. Грушин Б., Чикин В. Исповедь поколения. М., 1962.
9. Проблемы мира и социализма, 1962, № 10.
10. Социология в СССР, т. 1, М., 1966.

ПОДОЛАННЯ ПЕРЕЖИТКІВ МИНУЛОГО В СВІДОМОСТІ І ПОВЕДІНЦІ ЛЮДЕЙ — ОБ'ЄКТИВНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

У Програмі партії та рішеннях ХХІІІ з'їзду КПРС формування нової людини розглядається як найважливіше практичне завдання сучасного етапу будівництва комунізму. Це означає, що на одне з перших місць висувуються проблеми ідеологічної роботи, комуністичного виховання.

Об'єктивна необхідність подолання пережитків минулого в свідомості і поведінці людей визначається рядом факторів:

По-перше, в період будівництва комунізму невпинно зростає роль суб'єктивного фактора — сили, здатної прискорити темпи розвитку матеріального виробництва і зростання добробуту трудящих. При соціалізмі і комунізмі, як відзначав Ф. Енгельс, люди «вперше стають дійсними і свідомими повелителями природи, тому що вони стають господарями свого власного об'єднання в суспільство» [3, 278]. Пережитки ж минулого послаблюють дію суб'єктивного фактора, гальмують прояв творчих сил і передових починань, підривають активність людей.

По-друге, в міру просування до комунізму все більшого значення набирають моральні принципи як регулятор відносин між людьми. Суворе, свідоме і добровільне дотримання правил людського співжиття стане великою моральною перемогою суспільства. «Тоді,— писав В. І. Ленін,— будуть відчинені навстіж двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази...» [6, 431].

По-третє, необхідність рішучої боротьби з пережитками минулого викликана глибиною соціальних перетворень, складністю завдань комуністичного будівництва, впровадженням і поширенням економічної реформи, яка вимагає великого ентузіазму, ініціативи, активності і свідомості мільйонних мас трудящих.

По-четверте, в зв'язку з загостренням ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. У цих умовах необхідна велика пильність, щоб не допустити в наше середовище проникнення ворожих ідей, людиноненависницької моралі, егоїзму та індивідуалізму. Необхідно у всеозброєнні вести боротьбу з пережитками капіталізму, викорінювати рецедиви чужих нам ідей.

По-п'яте, боротьба за моральну чистоту будівників комунізму набуває все більшого міжнародного значення.

Успішна боротьба з пережитками минулого можлива лише на основі дослідження причин їх існування за соціалізму і можливостей подолання останніх шляхом критики антинаукових поглядів з цієї проблеми.

Пережитки минулого ще залишилися в свідомості. До них відносяться чужі соціалістичній ідеології і моралі погляди, уявлення, звички і традиції, які дісталися нам у спадщину від старого, експлуататорського ладу. Це і пережитки в поведінці людей, що виражаються в антисуспільних вчинках, правопорушеннях і злочинах. Їх існування пов'язане із значними моральними і матеріальними витратами для соціалістичного суспільства.

Серед нас живуть окремі люди, які не хочуть добросовісно працювати, порушують трудову дисципліну, ще є випадки розкрадання суспільного і державного майна, безвідповідального відношення до доручених цінностей.

Деякі в гонитві за кар'єрою і вигодою ладні піти на інтриги, підлабузництво. Якщо спробувати виміряти все те зло, яке було породжене культом особи і суб'єктивістськими методами керівництва, то значна частина його припала б на підлабузників і догідників. Не випадково в «Сповіді» дітям, яка стала надбанням людства, К. Маркс на питання дочок: «Недолік, який викликає у Вас найбільшу огиду?» — відповів: «Догідництво».

Частина людей байдуже проходить повз недоліки і беззаконня, не бажаючи «обпалити собі руки». Л. М. Толстой справедливо називав байдужість душевною підлістю.

Деякі працездатні люди (особливо серед молоді) схильні до паразитичного способу життя. Не бажаючи утруднювати себе суспільно корисною працею і дозволивши спокусити себе брехливою мішурою буржуазного світу, вони заповнюють час танцями, п'янками і любовними пригодами. Такі люди найчастіше стають спекулянтами, дармоїдами, крадуть і навіть потрапляють у тенета іноземних розвідок.

Про необхідність пильної уваги до підвищення якості виховання серед молоді свідчить багато фактів. Так, «майже половина всіх найбільш небезпечних злочинів у республіці,— пише секретар ЦК КП Естонії А. Вадер,— здійснюється молодими людьми до 25 років» [13, 27].

Досі залишаються ще і такі мерзенні явища минулого, як кар'єризм, хабарництво, рецедиви шовінізму і націоналізму, індивідуалізм, негідне ставлення до жінки, моральна і побутова розпуста.

Законне обурення викликають такі прояви пережитків минулого, як оковамилювання, зазнайство, черствість, бюрократизм, тяганина, неухважність до потреб і запитів трудящих. Наприклад, довгий час у Ровенській області працював головою колгоспу «Світанок» Корольчук. Його стиль роботи — грубе адміні-

стрування, окрики і образи, казнокрадство. В інформаційних бюлетенях комітету народного контролю за 1966 р. (№ 3, 4, 7, 10, 11) повідомляється про випадки місництва на ряді заводів Львівської області, на деяких підприємствах Грузії, про велику кількість приписок в організаціях Міністерства сільського господарства, випадки зловживань і оковамилювання, затиску критики і нехтування народних контролерів тощо.

До важких наслідків веде такий пережиток минулого, як алкоголізм. Підраховано, що в стані сп'яніння трапляється понад 90% всіх вчинків хуліганства, біля 70% вбивств, 75% згвалтувань, майже $\frac{9}{10}$ розбійницьких нападів тощо [11, 337].

В. І. Ленін вважав відрив теорії від практики, слова від діла одним із найбільш шкідливих пережитків старого капіталістичного суспільства. Є у нас, на жаль, такі люди, у яких, за влучним виразом В. І. Леніна, «переконавання сидять не глибше, ніж на кінчику язика». Дуже небезпечно, коли таким «діячам» доручена благородна справа виховання і керівництва людьми.

Цілком закономірно, що таким пережиткам минулого та їх носіям Комуністична партія і весь радянський народ оголошують нещадну боротьбу.

У чому ж джерела і причини пережитків минулого?

Буржуазні ідеологи стверджують, що людина володіє природженою індивідуалістичною природою, що егоїзм є виявом непоборного інстинкту самозбереження і відтворення людського роду. З цієї помилкової посилки вони роблять висновок про нереальність і безплідність подолання егоїзму та індивідуалізму людей. «Те, що марксизм називає пережитками капіталізму,— писала буржуазна газета «Монд»,— тобто злочинність, паразитизм, недисциплінованість, релігійність, або, інакше кажучи, всі прояви людського егоїзму або свободи мислення, не можуть зникнути» [14, 4]. Основою подібних пророцтв є глибокий песимізм і невір'я в можливість перевиховання людини, які мають певне обґрунтування в умовах капіталістичного ладу. Анархія виробництва і конкуренція, викликані пануванням приватної власності, породжують взаємну ворожнечу і недовір'я, «війну всіх проти всіх», розпалюють негідні пристрасті, ведуть до виправдовування будь-яких засобів для досягнення наживи. У буржуазному суспільстві в ранг життєвої мудрості і добродетності поставлені підлість, шахрайство, догідництво, хитрощі і бузувірство. «Все, не тільки земля, а й людська праця, і людська особа, і совість, і любов, і наука,— писав В. І. Ленін,— все *неминуче* стає *продажним*, поки тримається *влада капіталу*» [4, 254—255].

Індивідуалізмом, як неминучим наслідком нерівноправних відносин між людьми в умовах приватновласницького господарства, пройняті всі відносини буржуазного суспільства. В країнах капіталу трудящі, доведені до відчаю постійними злиднями, за-

ради шматка хліба вимушені вступати в конфлікт із загальноприйнятими нормами співжиття. Джерела таких фактів В. І. Ленін учив бачити в соціальному ладі суспільства, в антагоністичному характері класових відносин.

Марксистсько-ленінська теорія і практика будівництва соціалізму переконливо довели неспроможність антинаукових теорій про біологічне походження та незмінну сутність людської природи. «Люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки,— вказували К. Маркс і Ф. Енгельс,— змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість» [2, 24].

Перемога соціалізму знаменує кінець поділу суспільства на антагоністичні класи; на зміну індивідуалістичним приходять відносини соціалістичні: колективізм, товариське співробітництво і взаємодопомога людей, вільних від експлуатації, зацікавлених в успіхах загальної справи, учасниками якої є і вони.

Чому ж у соціалістичному суспільстві довгий час зберігаються ці пережитки минулого?

У сфері духовного життя соціалістичного суспільства мають місце неантагоністичні протиріччя між суспільною свідомістю і суспільним буттям, суспільною свідомістю і відсталою індивідуальною свідомістю окремих людей, що відбиваються у шкідливих пережитках минулого. Останні протиріччя хоч і не мають соціально-класової основи в нашому суспільстві, виступаючи в основному в неантагоністичній формі, можуть також приймати і антагоністичні форми (переважно у вигляді «індивідуального антагонізму»).

Щоб розібратися в поставлених питаннях, необхідно розглянути окремі розходження та помилкові думки, які мали місце у філософській літературі з даної проблеми. Так, деякі автори, розглядаючи причини збереження в СРСР шкідливих пережитків минулого, обмежувались, по суті, повторенням висунутого ✓ Сталіним положення про те, що пережитки — це наслідок закономірного відставання свідомості від буття (І. Перлов, В. Т. Єфімов та інші).

Така постановка питання не тільки не дійова, але й неправильна, оскільки, по-перше, відставання свідомості від буття не є фатальною неминучістю. Відомо, що особливість дії закону відносної самостійності в розвитку суспільної свідомості за соціалізму полягає в тому, що в свідомості на нижчій фазі комунізму закономірно діють дві протилежні тенденції: відставання свідомості від суспільного буття, з одного боку, і відносне випередження свідомістю буття — з другого, причому в ході поступового переходу до комунізму друга тенденція стає головною і визначальною. Соціалістичний спосіб виробництва на відміну від усіх попередніх не виникає стихійно. Його поява обумовлена

свідомою діяльністю людей, становленням виробничих відносин відповідно до вимог об'єктивних законів. Досвід соціалістичного будівництва (усуспільнення засобів виробництва, здійснення індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, удосконалення форм керівництва економікою тощо) показує, що завдяки величезній ідейно-виховній роботі партії процеси становлення нового суспільного буття співпали в часі з формуванням свідомості широких народних мас.

По-друге, «універсальна» формула відставання свідомості від буття не враховує таку закономірну тенденцію, як нерівномірність розвитку сторін суспільної свідомості. Серед об'єктивних соціальних основ цієї нерівномірності слід назвати різночасове дозрівання тих чи інших видів суспільних відносин, з якими зв'язані окремі форми свідомості. Так, виробничо-трудова діяльність людей і відношення, що складаються в процесі цієї діяльності, схильні до більш швидких змін, ніж область побуту, уклад позавиробничого життя, сімейні відносини тощо. Саме тому трапляються випадки, коли передові політичні переконання, елементи природничонаукових поглядів «співіснують» з релігійною вірою; людина, що мужньо захищала Батьківщину, зразково працює на виробництві, а у моральному відношенні допускає значні хиби.

Нарешті, не можна пояснити цією формулою причину існування всіх пережитків минулого в свідомості ще й тому, що така постановка питання вступає у протиріччя з марксистською методологією, при цьому порушується елементарна логіка. Дійсно, причину пережитків у свідомості намагаються пояснити тим, що свідомість «повинна по «закону» відставати. Це безпідставне «філософствування». При такому аналізі причин нам залишається пасивно чекати того «щасливого» часу, коли, нарешті, свідомість людей прийде у відповідність з матеріальними умовами їх життя.

У чому ж причина можливого відставання свідомості від суспільного буття? Джерело такої можливості корениться в тому, що суспільній свідомості, ідеологічним формам, у яких вона відбивається, властива тенденція до відносної-самостійності. Суспільні ідеї, погляди, принципи, які виникли у певному суспільному середовищі, вкорінившись у свідомості, перетворюються в звичку, традиційні форми. Вони тяжіють над людьми ще довгий час після того, як зникають економічні умови, що їх породили. Відносна самостійність суспільної свідомості полягає, насамперед, у спадковості зв'язку ідей, теорій, які формуються у звичках, навичках і вчинках, стають традицією. Але традиції суспільної свідомості бувають прогресивними і консервативними, навіть реакційними. Тому і вплив їх може бути не тільки позитивним, але й негативним.

Характеризуючи діалектичну суть пізнавального процесу,

В. І. Ленін говорив: «Відображення природи в думці людини треба розуміти не «мертво», не «абстрактно», не без руху, не без суперечностей, а у вічному процесі руху, виникнення суперечностей і розв'язання їх» [9, 180]. Ось чому єдність соціалістичного суспільного та індивідуального буття не виключає різниці і суперечностей між ними. В умовах соціалізму індивідуальна свідомість може включати суперечливі елементи, запозичені як з соціалістичної ідеології, так зі старої буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології і психології. Важливе значення при цьому мають обставини індивідуального буття, «мікросередовища» людини, її безпосереднє оточення, сім'я, її побут.

Цим, головним чином, пояснюється той факт, що пережитки минулого можуть бути притаманні не тільки людям, що виросли в умовах приватновласницького ладу, а й тим, хто народився і живе вже після зникнення подібних умов (у СРСР близько $\frac{4}{5}$ людей народились і виросли після Жовтня).

Окремі автори бачать джерела індивідуалістичних поглядів і тенденцій у деяких особливостях соціалістичних суспільних відносин, перш за все, у принципі розподілу по праці, матеріальної заінтересованості, в існуванні товарно-грошових відносин. Інші автори, ігноруючи матеріалістичне розуміння суспільних явищ, твердять, що в СРСР немає об'єктивних причин, що живлять негативні пережитки минулого. Теорія і практика комуністичного будівництва показують, що можливість збереження пережитків минулого за соціалізму певною мірою зв'язана з деякими явищами внутрішнього характеру.

В умовах соціалізму нерівномірність у розвитку суспільної свідомості залежить не стільки від об'єктивних, як від суб'єктивних причин. Але суб'єктивний фактор стає вирішальним тільки за певних обставин: наявності дозрілих об'єктивних умов, і в першу чергу умов соціально-економічних, зрілості самого суб'єктивного фактора, його основних елементів. При порушенні цих умов (ігнорування закономірностей суспільного розвитку, помилки в керівництві) можуть мати місце негативні наслідки в процесі розвитку соціалістичного суспільства. Так, культ особи, суб'єктивізм і волюнтаризм у керівництві залишили помітні сліди не тільки у сфері суспільного буття, але й у суспільній та індивідуальній свідомості. Суспільні науки, література і мистецтво допускали значні хиби у відображенні реальних відношень. Порушення принципів соціалізму відбувалось у фактах неогрунтованих репресій проти чесних радянських громадян, неспроможності у рівні заробітної плати різних категорій трудівників, ігнорування принципу матеріальної заінтересованості, у відриві слова від діла. Поширились такі негативні явища, як підлабузництво, оказамілювання, адміністрування, кар'єризм, байдужість. Хоча ці звороти і помилки не змінили природи соціалізму, вони негативно впливали на моральне формування лю-

дей, сприяли збереженню і навіть живленню пережитків минулого. Випадки порушень принципів соціалізму, які ще мають місце в галузі підбору і розстановки кадрів, розподілу матеріальних благ, здійснень принципів демократії тощо, викликають негативну реакцію в свідомості людей, котрі з ними стикаються. Існують і деякі об'єктивні причини збереження пережитків минулого, що не залежать від нашої волі. Мова йде про так звані «родимі плями» старого суспільства, які окремі автори помилково ототожнюють з пережитками в свідомості.

Найголовнішою «родимою плямою» в економіці соціалізму є недостатньо високий рівень розвитку продуктивних сил, одержаний у спадщину від капіталістичного ладу. Він є джерелом суперечностей у становленні комуністичної праці. З недостатнього рівня розвитку продуктивних сил випливає і протиріччя самого принципу розподілу по праці. «Маркс не тільки якнайточніше враховує неминучу нерівність людей, він враховує також те, що один тільки перехід засобів виробництва в спільну власність всього суспільства («соціалізм» у звичайному слововжитку) *не у суває* недоліків розподілу і нерівності «буржуазного права», яке *продовжує панувати*, оскільки продукти діляться «по роботі» [6, 423].

Соціалістичний розподіл по праці виражає суспільно необхідні затрати праці в суспільному виробництві і, оскільки існує товарне виробництво, в кінцевому наслідку є вираженням закону вартості. Соціалізм використовує механізм товарного виробництва, але зміст і форма його змінюються, тому що безпосередній виробник з'єднаний з засобами виробництва на базі суспільної власності, яка виключає можливість експлуатації, і у власність окремих осіб не може перейти нічого, крім предметів індивідуального споживання. Але наявність товарно-грошових відносин створює умови, при яких не все привласнене може бути спожито індивідом. Це протиріччя між виробництвом і споживанням може породжувати і дійсно породжує у деякої частини людей такі намагання до нагромадження і такі способи його забезпечення, які нічого спільного не мають з моральними і правовими нормами соціалізму.

Ленінський принцип особистої матеріальної заінтересованості є необхідним елементом соціально-економічного механізму розвитку соціалістичного суспільства саме тому, що люди в своїх діях керуються суспільними інтересами не безпосередньо, а через особисті, перш за все, матеріальні інтереси. Значення і перспективність здійснюваної в нашій країні економічної реформи полягають саме в тому, що вона відкриває шляхи до створення такої системи організації виробництва і розподілу, яка максимально зацікавлює особу в розвитку суспільного виробництва, враховує і гармонійно поєднує суспільний і колективний інтереси, особисту матеріальну заінтересованість.

У повному протиріччі з ленінізмом і практикою соціалістичного будівництва прихильники Мао Цзе-дуна тлумачать, що застосування принципу матеріального стимулювання в умовах соціалізму нібито веде до гонитви людей за особистою вигодою, прагнення до збагачення, росту буржуазного індивідуалізму, нанесення збитків соціалістичній економіці і навіть розкладу її.

В. І. Ленін розглядав зростання добробуту через матеріальне стимулювання як закономірність будівництва соціалізму. Він писав: «І коли з усіх боків ми бачимо нові вимоги, ми говоримо: це так повинно бути, це і є соціалізм, коли кожний бажає поліпшити своє становище, коли всі хочуть користуватися благами життя» [7, 466]. А горе-теоретики із оточення Мао Цзе-дуна обвинувачують нас в «економізмі» та буржуазному переродженні.

Досі існують протиріччя принципу матеріальної заінтересованості в умовах соціалізму. Особиста матеріальна заінтересованість може стимулювати добрі та погані вчинки. Якщо абсолютна більшість радянських людей для найбільш повного задоволення своїх матеріальних і духовних потреб поглиблюють свої знання, самовіддано працюють, підвищують продуктивність праці, допомагають товаришам тощо, то є окремі люди, свідомість яких отруєна пережитками капіталізму, що намагаються одержати ці блага більш «легким» шляхом, не зупиняючись навіть перед антисуспільними вчинками.

За роки Радянської влади наша країна зробила гігантський стрибок у розвитку економіки, культури, побуту. Але, незважаючи на очевидні успіхи, наше суспільство має деякі труднощі в постачанні населення предметами споживання, ми ще не можемо сьогодні ж задовольнити потреби в житлі. Недостатність матеріальних засобів перешкоджає нам повністю оздоровити побут людей і задовольнити їх духовні вимоги. Такі труднощі в сукупності з недоліками в роботі деяких відомств у ряді випадків тягнуть за собою такі антисуспільні явища, як спекуляція, харбарництво тощо.

Таким чином, соціалістичні суспільні відносини, хоч і не виключають об'єктивної можливості існування в свідомості людей негативних пережитків минулого, разом з тим неспроможні самі по собі породжувати і культивувати їх.

До об'єктивних причин можливого збереження і навіть живлення пережитків минулого треба віднести вплив буржуазного світу. Імперіалістична пропаганда «принад» «вільного світу», розповсюдження поглядів буржуазного індивідуалізму мають вплив на деяку частину радянських людей. Наші ідеологічні вороги особливо намагаються використати у своїх інтересах *незагартованих* в ідеологічному відношенні молодих людей, викликати конфлікт між поколіннями. Їх підступний задум розрахований на те, щоб посіяти серед молоді недовір'я до старшого покоління, розбещити її духовно, підірвати ту ідейну осно-

ву, на якій тільки й можливе формулювання наукового світогляду.

Загальний напрямок ідеологічних диверсій імперіалізму проти соціалістичних країн розрахований на живлення і підтримку пережитків минулого в свідомості людей. На жаль, все ще зустрічаються люди, яким подобаються «принади» буржуазного світу, внаслідок чого в них виникають і підсилюються чужі нам погляди і настрої. Частина з цих людей допускає в своїй поведінці порушення норм моралі і навіть закону, стають соціальними відщепенцями, злочинцями.

Недоліки і промахи в ідейно-політичному вихованні, потворне формування особи в сім'ї при певних умовах також сприяють збереженню і живучості пережитків минулого.

Криміналістичне вивчення підлітків-правопорушників, наприклад, показує, що більш 50% з них виросли у так званих несприятливих родинях. За вибірковими дослідженнями 80% випадків злочинів підлітків зв'язані з бездоглядністю [12, 62].

Найбільш схильні до пережитків минулого люди з низьким рівнем освіти і культури. Так, серед засуджених за хуліганство, крадіжки, розбій тощо близько $\frac{1}{4}$ не мають навіть початкової освіти, $\frac{3}{4}$ носіїв цих небезпечних пережитків минулого — ті, хто не отримав обов'язкової в нашій країні освіти [11, 354].

Важливим фактором, що сприяє збереженню пережитків минулого, є відсутність волі, інертність, пасивність. Є в нас ще незначна кількість людей, що зацікавлена в збереженні окремих шкідливих пережитків минулого (служителі культу, соціальні відщепенці).

При аналізі причин збереження пережитків важливо враховувати не тільки спільні, але й часткові причини окремих видів пережитків, а також індивідуальні причини їх носіїв. У зв'язку з цим все більшу роль покликані відігравати конкретні соціологічні дослідження. Тільки на цій основі можна виробити діючі заходи для швидкого викорінення цих консервативних явищ. На основі досліджень встановлено, що більше 40% крадіжок державної і суспільної власності трапляються в умовах безконтрольності, відсутності належного обліку. У 20% випадків розкраданню сприяє погана охорона майна.

З опитаних автором цієї статті молодих людей, що носять хрестик, 60% заявили, що «носять його просто так, як красиве брязкальце», 35% — не хочуть образити батьків (бабу, діда) і тільки 5% вказали причину — релігійні мотиви.

Подібні дослідження дають конкретний матеріал для вироблення заходів по боротьбі з негативними явищами.

На чому ж ґрунтується наша впевненість у можливості переборення пережитків минулого у свідомості і поведінці людей? Які ж умови і шляхи їх подолання?

Соціалістичний лад зробив усі матеріальні і культурні цін-

ності надбанням трудящих і, незважаючи на дві війни, забезпечив систематичне зростання народного добробуту. В соціалістичному суспільстві піклування про людину, про її блага є найвищою метою партії і держави. Переконливим свідченням невинного поліпшення життя радянського народу є скорочення смертності в СРСР (загальної — у 4 рази проти 1913 р., дитячої — у 10 разів) і продовження життя (в середньому більше ніж у 2,2 раза). За цей же період реальні доходи робітників промисловості і будівництва збільшились у 6,6 раза, селян — у 8,5 раза [15, 12—15].

У радянському суспільстві всі багатства духовної культури служать інтересам народу. Із зростанням продуктивних сил вдосконалюються і соціалістичні виробничі відносини, змінюються умови праці в місті і на селі, в промисловості і в сільському господарстві.

Разом з перетворенням умов праці і побуту відбуваються глибокі зміни в свідомості, звичках і поведінці людей. За роки Радянської влади «виросли покоління людей з високорозвинутою політичною свідомістю, новим ставленням до праці, вихованих у дусі колективізму і товаришування, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму» [10, 10]. Вже зараз у соціалістичному суспільстві живуть і діють «прикладі для наслідування» — люди, в яких комуністичні риси набули найбільш яскравого і сильного розвитку і в яких наша молодь переймає погляди на життя, оцінки і смаки, намагається наслідувати їх у своїх практичних справах. У діяльності бригад комуністичної праці, в настійних шуканнях наших учених, у подвигах радянських космонавтів, русі раціоналізаторів і винахідників виявляються риси нової людини.

Засвоюючи досвід боротьби за комунізм старшого покоління, наша молодь заперечує шкідливі пережитки минулого в свідомості і побуті, змінюючи і перетворюючи спадщину старших відповідно до потреб часу, завдань комуністичного будівництва. Як показали дослідження, проведені автором серед молоді Ровенської області, більшість опитаних має високоморальні комуністичні ідеали. Основні риси, що характеризують їх, це — любов до Батьківщини, чесність, потяг до знань, нетерпимість до негативних пережитків минулого, працьовитість і потреба принести якомога більше користі суспільству.

Соціалістичні перетворення суспільного життя є основою перемоги ідеології інтернаціоналізму і дружби народів, вихідною передумовою становлення комуністичних норм життя і праці. Комуністична ідеологія одержала вирішальні перемоги над ідеологією індивідуалізму, що століттям жила на ґрунті приватної власності і класового антагонізму. Це стало можливим завдяки Комуністичній партії, яка є провідною силою в історичному процесі формування нової людини, успішно здій-

сноє те, про що говорили класики марксизму-ленінізму, підкреслюючи визначальний вплив умов матеріального життя на свідомість людей: «Якщо характер людини створюється обставинами,— писав К. Маркс,— то треба, значить, зробити обставини людськими» [1, 138]. Цій величній меті підкоряється все в теорії і практиці будівництва комунізму.

Ідеологічна робота серед мас була в центрі уваги нашої партії, яка керується принципом визначального розвитку теорії, що прокладає шлях комуністичній практиці: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [9, 196]. Наша партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією, своєчасно розкриває назрілі протиріччя у всіх сферах комуністичного будівництва, сміливо і рішуче позбавляється негативних наслідків, викликаних культом особи і суб'єктивістськими методами керівництва, будує свою політику на реалістичних, наукових основах.

Таким чином, на сучасному етапі будівництва комунізму зросли можливості для того, щоб свідомість не відставала від суспільного буття, а розвивалась разом з ним, грала активну роль і, більш того, у певному відношенні випереджала досягнутий рівень розвитку суспільства.

Вирішальне значення для успішного переборення пережитків минулого в свідомості і поведінці людей має створення матеріально-технічної бази комунізму і підвищення на цій основі матеріального і культурного рівня життя всього народу. Але для забезпечення дієвості рушійних сил соціалістичного суспільства, перетворення в дійсність максимуму об'єктивних можливостей соціалізму потрібно домогтися відповідності суб'єктивних факторів об'єктивним, своєчасно розв'язувати протиріччя між ними. Особливо гостро це питання постає в зв'язку з економічною реформою. У цьому плані ідеологічне виховання виступає у вигляді необхідної ланки соціального організму. Воно обумовлює ступінь зрілості суб'єктивних факторів і їх відповідності об'єктивним потребам розвитку суспільства. В. І. Ленін вказував, що «чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів» [8, 446].

Отже, зростання ролі та якості комуністичного виховання є важливою умовою формування нової людини, вільної від негативних пережитків минулого.

Комуністичне виховання — це піднесення буденної свідомості індивіда до науково-теоретичної свідомості партії. У формуванні наукового світогляду, особливо у молоді, важливе місце повинно займати виховання класового і партійного підходу до всіх явищ у сукупності з глибоким засвоєнням суспільних і природничих наук.

У формуванні ідейних переконань активну роль відіграють почуття, тому що в процесі пізнання вони являють собою діалектичну єдність з мисленням. Вказуючи на це, В. І. Ленін говорив, що «без людських емоцій» ніколи не бувало, нема і бути не може людського *шукування* істини» [5, 233].

Важливе значення має трудове виховання. Радянська школа у співдружності з сім'єю покликана з ранніх років виховувати любов і повагу до праці і до людей праці, переконувати своїх вихованців, що чесна праця — це священний обов'язок кожного громадянина.

Велику роль у попередженні і викорінюванні пережитків минулого має безпосередня участь у суспільному виробництві, у процесі колективної праці, громадській роботі. Вміння жити і працювати в колективі — найбільш характерна риса радянського способу життя. «Тільки в колективі,—стверджували К. Маркс і Ф. Енгельс,—індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки...» [2, 70].

Важливе значення мають колективне визнання та оцінка виробничих і моральних досягнень членів колективу, дальший розвиток форм соціалістичного змагання.

Формування здорового, морально стійкого колективу залежить від підбору і розстановки кадрів, особливо керівних, від організації активу і ленинських методів роботи з людьми.

Під впливом потреб колективу, суспільства та його ідеалів виникає потреба у самовихованні. Активне відношення індивіда до оточуючого світу і до самого себе треба виховувати постановкою завдань, відповідальністю за їх виконання, вимогливістю, допомогою і контролем.

Найважливішою умовою викорінювання згубних пережитків минулого є дальше удосконалення соціалістичної демократії, розвиток дійової критики і самокритики. Можна з упевненістю сказати, що з негативними пережитками минулого буде повністю покінчено лише при умові активної боротьби з ними широким кіл громадськості.

Величезне значення у попередженні аморальних вчинків має неминучість покарання. Проведене нами анкетне опитування робітників, службовців та інтелігенції Ровенської області (2000 чол.) показало, що більше 96% опитаних вважають за необхідне притягати до відповідальності тих осіб, які нехтують радянськими законами і мораллю. У такому плані все більшого значення набуває вдосконалення механізму народного контролю і обліку з метою ліквідації умов для здійснення антисуспільних вчинків і порушень міри праці й споживання.

На наш погляд, треба рішучіше домагатись у всіх галузях суспільного життя того, щоб найбільш адекватно втілювався принцип «від кожного — по здібностях, кожному — по праці».

Поряд з критикою буржуазної моралі необхідно аргументовано розкривати реакційну роль релігії як знаряддя експлуатації, знаряддя духовного поневолення мас, як «опіуму для народу». Ми вважаємо, що треба серйозно зайнятись не тільки атеїстичним вихованням віруючих, але й Perezихованням служителів культу.

Що ж стосується пережитків у свідомості, які виявляються в побуті, то їх остаточне переборення вимагає наукової організації побуту на основі принципів колективізму, гармонійного поєднання особистих і суспільних інтересів, матеріальної забезпеченості із зростанням культури мас.

Радянські люди мають всі підстави пишатися великими досягненнями у формуванні людини нового світу. Задача повного викорінення згубних пережитків минулого в свідомості і поведінці людей складна, але об'єктивно необхідна і реальна. І чим більші наші досягнення в області економіки, які сприяють неухильному поліпшенню умов життя і праці людей, чим успішніша виховна робота, досконаліша наукова основа її, тим ближче суспільство до остаточного розв'язання цього благородного завдання.

Активізація діяльності всіх ланок державної влади, і особливо партійних і громадських організацій, має першорядне значення у боротьбі за остаточне подолання негативних пережитків минулого.

Краткое содержание

Автор анализирует причины существования и живучести в СССР вредных пережитков прошлого в сознании и поведении части людей, раскрывает реальные возможности их преодоления в период строительства коммунизма. Указывая на возможности отставания сознания от общественного бытия, автор показывает, что при такой постановке вопроса задача заключается в том, чтобы устранить условия, способствующие превращению этой возможности в действительность, даже по отношению к меньшинству членов общества, и активно содействовать превращению в действительность другой, прогрессивной возможности — возможности своевременного воплощения в сознание людей действительных процессов реальной жизни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3.
3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.
4. Ленін В. І. Твори, т. 12.
5. Ленін В. І. Твори, т. 20.
6. Ленін В. І. Твори, т. 25.
7. Ленін В. І. Твори, т. 27.
8. Ленін В. І. Твори, т. 31.
9. Ленін В. І. Твори, т. 38.

10. Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної рево-

люції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 р.— «Радянська Україна», 8.I.1967 р.

11. Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., «Наука», 1966.

12. Коммунист, 1966, № 12.

13. Социалистическая законность, 1967, № 4.

14. Г а к Г. М. Формирование нового человека. М., 1962.

15. Вопросы экономики, 1967, № 5.

БУДІВНИЦТВО КОМУНІЗМУ І РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ

(На матеріалах конкретно-соціологічних досліджень)

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок переходу від передісторії людства до його дійсно людської історії, від стихійного до свідомого формування суспільних відносин. Соціалістична революція, яка здійснюється шляхом величезної політичної активності трудящих, ліквідує приватну власність на засоби виробництва та експлуатацію людини людиною, створює об'єктивну основу для всебічного розвитку громадської активності народу.

Але, маючи визначальне значення, об'єктивна основа громадської активності людей діє не автоматично. Виключно важливу роль відіграє цілеспрямоване керівництво розвитком цієї активності, організаційна та ідеологічна робота партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій, головним завданням яких є перетворення кожної радянської людини в ініціативного громадського діяча. Вирішення цього завдання — одна з найважливіших умов переходу від соціалізму до комунізму.

У даній статті йде мова про деякі результати конкретно-соціологічного вивчення громадської активності трудящих, яке здійснюється автором спільно з партійними комітетами окремих підприємств і вищих учбових закладів Донбасу.

У розвитку громадської активності радянських людей досягнуто великих успіхів. Величезна армія промислових працівників повсякденно робить свій цінний внесок у створення нашого комуністичного завтра. Проте в керівництві цим складним процесом ще чимало серйозних недоліків. Життя показує, що для підвищення рівня керівництва розвитком громадської активності трудящих необхідне все більш глибоке проникнення в духовний, внутрішній світ людини, однією з ефективних форм якого є конкретні соціологічні дослідження.

Після XXIII з'їзду КПРС партійні організації почали частіше залучати соціологів для спільних досліджень різноманітних сторін своєї діяльності. Серед численних прикладів — науково-дослідна робота кафедри марксизму-ленінізму Ждановського металургійного інституту, що ведеться спільно з партійним комітетом коксохімічного заводу.

«Ми відчули,— сказав секретар парткому ждановських коксохіміків В. Петруха,— що для поліпшення керівництва громадською діяльністю трудящих потрібна велика, відверта розмова з колективом заводу. Лише спираючись на колективний досвід і розум трудящих, партійна організація спроможна правильно коректувати стиль своєї праці, підвищувати її ефективність».

Прагнучи глибше зрозуміти причини, що спонукають людей до соціальної активності, заводський партійний комітет вирішив з'ясувати мотиви участі трудящих у громадській роботі, повніше висвітлити спрямованість і широчінь їх громадських інтересів, пізнати відверту думку про те, наскільки раціонально вони відповідають особистим нахилам і побажанням людей, чи приносить їх виконання моральне задоволення і в чому самі трудящі бачать реальні результати своєї громадської діяльності.

Партійний комітет виявив живий інтерес і до вивчення тієї групи людей, яка не займається громадською роботою. У багатьох на заводі склалася думка, що це в основному люди похилого віку, жінки, перевантажені сімейними справами, не досить грамотні товариші. Але неможливо погодитися, що існування даної групи людей викликане лише об'єктивними обставинами.

Справедливо передбачаючи наявність також причин суб'єктивного характеру, партійний комітет бажав установити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного. Необхідно було мати також точні відомості про чисельність зазначеної групи.

Партком сподівався, що заводські громадські працівники і товариші, які не мають доручень, висловлять чимало критичних зауважень, пропозицій і порад, котрі допоможуть поліпшити керівництво розвитком громадської активності трудящих.

Під час обговорення цієї проблеми виникла думка: спільно з працівниками кафедри марксизму-ленізму металургійного інституту провести дослідження громадської активності трудящих заводу. Одним із запропонованих методів вивчення було анкетне опитування. Питання, які цікавили дослідників, включалися в анкету, проект якої обговорювався на кафедрі марксизму-ленізму, в парткомі коксохімзаводу, з працівниками партійних комітетів інших підприємств м. Жданова, у відділах районних і міського комітетів партії.

До організації і безпосередньої участі в проведенні дослідження партійний комітет коксохіміків залучив широке коло заводського партійного активу. Всього заповнили анкети 37,7% трудящих підприємства¹. Для забезпечення правильності інформації паралельно з анкетним опитуванням робили спостереження, брали інтерв'ю, вивчали документи тощо.

¹ Цифрові дані, які наведені в статті, одержані автором при узагальненні матеріалів дослідження громадської активності трудящих Ждановського коксохімічного заводу.

Провадячи дослідження, прагнули якомога повніше виявити спонукальні мотиви громадської діяльності працівників заводу. Це один з найбільш відчутних показників рівня керівництва громадською активністю трудящих.

Про участь коксохіміків у громадському житті заводу свідчить те, що за даними дослідження близько третини активістів заводу (29,5%) займаються громадськими справами, тому що бажають боротися з недоліками; 17,4% — своєю громадською діяльністю сприяють підвищенню темпів технічного прогресу; 13,9% переконані в тому, що, займаючись громадськими справами, надають більше допомоги іншим людям; 7,9% — вважають своїм обов'язком брати участь у вихованні нової людини; для 6,6% громадська праця стає потребою; лише у десятої частини громадських працівників виконання доручень диктується зовнішньою необхідністю і тільки 0,3% прагнуть завдяки громадській діяльності поліпшити своє службове становище.

Аналіз власного бажання до участі в громадській діяльності показує, що серед активістів заводу мають перевагу люди громадянського обов'язку, для яких характерне свідоме і добровільне служіння суспільству. У формуванні високих громадянських почуттів і переконань величезну роль відіграє робота партійної організації.

Виникає думка, що ефективність ідеологічної роботи значно підвищилася б, коли б при розподілі доручень враховувалися особисті схильності і побажання людей. Зараз тільки 53,6% громадських працівників мають доручення, які відповідають їх схильностям і побажанням, у 40,6% ця відповідність лише часткова, як моральне задоволення людей, що виконують цю громадську роботу. Лише 52,5% коксохіміків морально задоволені своєю громадською діяльністю, 39,9% бувають задоволені роботою лише іноді.

Наведені дані свідчать про закономірний взаємозв'язок між практичною діяльністю та її внутрішнім світом — світом думок, почуттів, спонукань до дії. Адже відомо, що праця, яка відповідає схильностям людини, звичайно приносить і більше морального задоволення, викликає бажання займатися нею і навпаки.

Моральне задоволення громадськими справами залежить не лише від відповідності доручень особистим схильностям промислового працівника, але і від багатьох інших факторів, серед яких найважливіше значення має результативність праці. Доручення може цілком відповідати схильностям і виконуватися з бажанням, але якщо при цьому людина не відчуває ніяких результатів своєї громадської діяльності, то неминуче виникає почуття морального незадоволення, і інтерес до такої роботи втрачається.

Дослідження показали, що лише 67,5% заводських активістів бачать певні результати своєї промислової діяльності. Крім

того, до оцінки дієвості громадської праці коксохіміки підходять не вузько, не з точки зору так званої «теорії ваги», а досить широко, різнобічно. Вони бачать результати громадської діяльності не тільки в удосконаленні виробництва, зростанні продуктивності праці, систематичному виконанні колективом заводу державного плану і соціалістичних зобов'язань, але й в удосконаленні самих людей, які виробляють ці матеріальні цінності.

Громадські працівники заводу відчують наслідки своїх зусиль і в підвищенні інтересу трудящих до вивчення марксистсько-ленінської теорії, в зростанні їх освіченості та громадської активності, в мотивах їх дій, у розвитку моральної свідомості людей, зміцненні почуття товариської взаємодопомоги і в багатьох інших духовних цінностях.

Проте партійну організацію повинно стривожити те, що результативно працюють лише дві третини активістів. Інші ж не відчують користі своєї громадської діяльності. Безрезультатність справи послаблює у багатьох бажання займатися нею. Підтримувати і розвивати інтерес до громадської роботи можна лише шляхом підвищення її ефективності.

Про рівень керівництва розвитком громадської активності трудящих свідчить і те, скільки справ доручається одному й тому ж активістові. Кількість доручень, як правило, зумовлює і якість їх виконання, і результативність праці.

Дослідження встановило, що 25,5% активістів заводу перевантажено: вони мають від трьох до восьми доручень, хоча в цьому немає ніякої необхідності, оскільки багато коксохіміків зовсім не займається громадською працею.

Перевантаження не просто недоцільне, але й шкідливе. Громадський працівник, маючи багато доручень, не завжди може виконати їх, навіть якщо він добровільно прагне до цього; це турбує його, псує настрій. А частіше буває так, що людина, на якій лежить багато обов'язків, систематично не встигає виконувати їх і при звичається до цього. Її не хвилюють невиконані справи, стає байдуже, скільки доручень за нею налічується. Серед громадських працівників заводу зустрічаються люди, які навіть не здатні запам'ятати всі доручення. Зрозуміло, що забуті доручення зовсім не виконуються. Так порушення міри в кількості справ, що доручаються, породжує безвідповідальне ставлення до їх виконання. Ось як про це говорить інженер коксового цеху Н. Ф. Дзюба: «Я знаю, як доводиться людині, яка має багато громадських обов'язків. Погодьтеся, адже справді важко добре виконувати одночасно декілька доручень. Наприклад, бути організатором партійної групи, пропагандистом, головою добровільних товариств і т. д. При такому становищі неминуче будь-якою справою займаєшся абияк або зовсім не приділяєш їй уваги. Тоді і праці завдається шкода та й самому дуже неприємно».

Виявляючись прямим наслідком недоліків організаційної роботи, перевантаження громадських працівників у свою чергу є однією з причин, які гальмують залучення до громадської діяльності нових, молодих сил.

Дослідження спростувало попередні погляди про кількісний і якісний склад групи людей, які не беруть участі в громадській діяльності:

По-перше, таких людей виявилось значно більше ніж передбачалося. У вуглепідготовчому цеху, наприклад, вони становлять 40,5% загальної кількості працівників, у паросиловому — 37,8, у механічному та електричному цехах — 30, у цеху уловлювання — 29,8, сіркоочистки — 29,5; у коксовому — 25,5%. У цілому ж на заводі майже третина трудящих — 29,2% — не зайнята громадськими справами. Абсолютна більшість їх (99,7%) — робітники.

По-друге, молодих людей (віком до 35 років) у цій групі 47,2%, чоловіків — 57,7, які мають повну й незакінчену середню освіту — 60,1%. Отже, в основному це працівники явно не передпенсійного віку, в більшості чоловіки й аж ніяк не малописьменні.

Наявність такої великої кількості людей, які знаходяться осторонь від громадських справ, не можна пояснити і плинністю кадрів, хоча на заводі вона все ще велика. Плинність, безперечно, утруднює керівництво розвитком громадської активності трудящих, але головна причина не в цьому. Візьмемо для прикладу найбільший на заводі цех — коксовий. Серед коксовиків, які не мають громадських доручень, 10% працюють у цеху менше одного року, інші ж — від одного до двадцяти восьми років. Таке становище і в деяких інших цехах.

Безпідставним виявилось і припущення про відсутність у даних працівників інтересу до громадського життя заводського колективу. Факти показали інше: 85,8% коксохіміків, які не мають доручень, назвали конкретні галузі громадської діяльності, що їх приваблюють; 59,3% — внесли пропозиції щодо поліпшення її організації. Це безсумнівні свідчення зацікавленості в громадських справах.

При детальному вивченні головних причин виявилось: 31,7% трудящих заводу не займаються громадською працею лише тому, що до неї їх ніхто не залучає, 7,5% — не впевнені в тому, що зможуть виконати доручення, 7% — не бачать користі від громадської праці й стільки ж не мають бажання займатися нею.

Отже, більше половини досліджуваної групи не бере участі в громадській праці внаслідок причин суб'єктивного характеру і головним чином через недоліки в керівництві людьми. Партійна, комсомольська, профспілкова та інші заводські організації не залучали працівників до громадської діяльності, не виклика-

ли інтересу до неї і бажання займатися нею, не роз'яснили ролі громадської активності в житті колективу та її значення для переходу від соціалізму до комунізму.

Таке перше наближення до правильної відповіді на запитання, чому велика кількість коксохіміків не займається громадською роботою, про співвідношення тут об'єктивного і суб'єктивного.

До числа суб'єктивних причин у даному випадку зараховані сімейні обставини, учбові заняття тощо. Серед причин неучасті в громадських справах сімейні обставини займають 36,9%. До речі, на них вказують не тільки жінки, але й чоловіки. Безперечно, часто в сім'ї складаються умови, в силу яких немає можливості виконувати громадські доручення, які вимагають великих витрат часу. Проте неправомірно розглядати це як повну неможливість займатися будь-якою громадською справою. Адже є багато обов'язків, не дуже трудомістких і дуже необхідних для колективу, які можуть успішно виконувати навіть люди, зайняті сімейними справами. Це принесло б чималу користь загальній справі, дозволило б кожній людині відчувати себе учасником громадського життя, поширювало б межі її кругозору.

Проаналізуємо й іншу причину з числа суб'єктивних — завантаженість учбовими заняттями. На неї посилаються 6,6% працівників заводу, які не мають доручень. Безперечно, навчання без відриву від виробництва, особливо у вищому учбовому закладі, забирає багато часу. Але чи означає це, що воно зовсім несумісне з виконанням того або іншого громадського обов'язку? Звичайно, ні. Досвід показує, що теоретичні знання, які одержують трудящі, сприяють підвищенню їх громадської активності. Соціологічні дослідження, що проведені на вечірніх та загальнотехнічних факультетах Ждановського металургійного і Донецького політехнічного інститутів, переконливо підтверджують це. Серед студентів першого курсу вечірнього факультету Донецького політехнічного інституту 67,7% беруть участь у громадській роботі. На другому курсі — їх 70, на третьому — 78,8, на четвертому — 73,8, на п'ятому — 77,3, на шостому — 80,1%². Приблизно таке ж становище і в Ждановському металургійному інституті.

Багато студентів очолюють партійні, комсомольські, профспілкові організації та групи, громадські конструкторські бюро, є депутатами Рад, народними контролерами, дружинниками. Громадська активність не лише показник міри свідомості студентів, але й рівня організації громадської праці в їх трудових колективах.

Все це свідчить про те, що багато суб'єктивного іноді криється за об'єктивним. Отже, наскільки продуманою і гнучкою

² Дані, одержані автором при узагальненні матеріалів дослідження, проведеного на вечірньому факультеті Донецького політехнічного інституту.

повинна бути організація справи для того, щоб вирішити завдання перетворення кожного трудящого в активного громадського працівника.

Дуже відповідальною і складною ділянкою керівництва розвитком громадської активності трудящих є спрямоване формування їх громадських інтересів. Матеріали дослідження говорять про те, що партійна організація заводу робить багато для залучення громадських працівників до діяльності, яка безпосередньо зв'язана з процесом виробництва. Понад 50% заводських активістів цікавляться роботою по удосконаленню керівництва виробництвом, поліпшенню організації і дисципліни праці, раціоналізації і винахідництву. Це, звичайно, необхідно. Але не можна забувати про те, що крім робочого часу, у трудящих ще є й вільний час, значення якого в житті радянських людей все більше зростає. Інтерес же активістів заводу до підвищення культури дозвілля трудящих недостатній. Досить сказати, що культурно-масова робота вабить лише 1,2% громадських працівників. Не дивно, що гра в доміно все ще забирає значну частину вільного часу багатьох коксохіміків. Однобічне формування громадських інтересів активістів — недолік досить серйозний.

Результати дослідження визначили й зміст рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня керівництва розвитком громадської активності трудящих заводу. Зокрема, рекомендувалося ширше залучати до громадської діяльності робітників, особливо молодих; вдумливо переглянути розподілення промадських доручень з тим, щоб деяких товаришів значно розвантажити, а інших — залучити до роботи; розподіляючи доручення, уважніше ставитися до особистих схильностей і побажань людей; підвищити ефективність громадської праці, різноманітнити її форми і методи; широко роз'яснювати значення громадської діяльності трудящих, регулярно повідомляти про її результати й заохочувати кращих активістів, популяризувати їх роботу; систематично допомагати трудящим в їх промадських справах і більш продумано керувати формуванням їх громадських інтересів; вивчати і переймати краще з досвіду організації громадської роботи на інших підприємствах тощо.

Всі ці матеріали розглядалися на розширених засіданнях цехових партійних бюро, заводського партійного комітету, на семінарі секретарів партійних організацій, у відділах районних і міського комітетів партії. Практичне значення проведеної роботи визнане всіма.

В. І. Ленін вчив провадити справу так, щоб наука не залишалася модною фразою або мертвою буквою, а перетворювалася в плоть і кров нашого життя [1, 391]. Користуючись соціологічними методами вивчення активності трудящих, заводський партійний комітет прагне, спираючись на науку, удосконалювати керівництво процесом формування громадських діячів.

Партійний комітет затвердив заходи до впровадження рекомендацій дослідження [2]. Рішення парткому зобов'язало цехові партійні організації конкретно підійти до промадських доручень кожного працівника, звільнити перевантажених товаришів від ряду доручень, залишивши не більше двох, і, залучаючи до громадської діяльності, звернути особливу увагу на молодих робітників, а також на відповідність доручень до особистих схильностей людей.

Партком зобов'язав цехові партійні організації спільно з господарськими керівниками систематично заохочувати найбільш активних громадських працівників як морально, так і матеріально, поширювати їх досвід.

Партійному комітету доручено організувати цикл лекцій та бесід про значення громадської діяльності трудящих. Заводському комітетові профспілки запропоновано створити постійно діючі семінари по вивченню й обміну досвідом праці виробничих нарад, груп і постів народного контролю, товариських судів і рад робітничої честі.

У рішенні партійного комітету значне місце займають заходи, спрямовані на підвищення культури дозвілля коксохіміків. Намічено щоквартально провадити цехові вечори відпочинку, визначено способи більш широкого залучення трудящих до художньої самодіяльності, до занять спортом.

Секретарі партійних і комсомольських організацій, голови цехових комітетів профспілки не рідше одного разу на квартал виїжджатимуть на споріднені підприємства для вивчення досвіду керівництва громадською діяльністю трудящих.

У затверджених парткомом заходах до впровадженню рекомендацій дослідження зазначені строки і конкретні особи, відповідальні за виконання накреслених справ. Партійний комітет буде періодично заслуховувати інформації про хід виконання прийнятого рішення. Воно обговорювалося на партійних зборах цехів, які схвалили його. Практичне впровадження рекомендацій розпочато.

Той же інженер М. Дзюба говорить: «Я домагався, щоб мене звільнили від деяких доручень. І от зараз залишився лише пропагандистом, керівником теоретичного семінару з історії КІРС. Цим партійне бюро нашого цеху створило для мене умови краще готуватися до проведення семінару, повніше віддаватися пропагандистській діяльності. Крім того, розвантаження дозволило дещо наблизитися до здійснення моєї давнішої мрії — зайнятися наукою з своєї інженерної діяльності. Почав підготовку до вступу у заочну аспірантуру Українського вуглехімічного науково-дослідного інституту».

Газовиця коксового цеху, заслужений металург республіки Любов Пономаренко мала дуже багато містких за витратою часу промадських доручень. Зараз визнали цілком достатнім для

неї двох обов'язків — депутата міськради і члена цехового партійного бюро. Її попередній обов'язок голови ради робітничої честі тепер виконує електрик Юрій Осипов, який досі не мав постійного громадського доручення. Знаходять своїх нових виконавців і інші громадські справи Пономаренко.

У коксовиків була непогана художня самодіяльність. Але з часом увага до неї з боку партійної, комсомольської, профспілкової організацій і адміністрації цеху послабла. Дослідженням встановлено, що лише одна сота частина громадських працівників коксового цеху цікавиться цим видом роботи. Нині інтерес до неї почав підвищуватися, художня самодіяльність в цеху відновлюється. З великим бажанням взявся налагодити її за допомогою активу слюсар Л. Червенков, який раніше не мав цехових громадських доручень.

Не перший рік колектив заводу змагається з ясиновськими, авдієвськими і комунарськими коксохіміками. За цей час декілька разів провадилися взаємні перевірки виконання соціалістичних зобов'язань, здійснювався обмін передовим виробничим досвідом. Але обміном досвіду організації громадської праці на підприємствах, які змагаються, ніхто не займався. Зараз же ждановські коксохіміки поїдуть на заводи для вивчення постановки громадської праці. Так у громадське життя заводського колективу входять рекомендації наукового дослідження. Соціологічне вивчення громадської активності трудящих, розкриваючи конкретне співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в цьому процесі, допомагає поліпшувати керівництво ним.

Багато корисного для практики, зокрема для поліпшення учбового процесу, дають рекомендації, які вироблені на основі досліджень, проведених на вечірніх та загальнотехнічних факультетах Ждановського металургійного і Донецького політехнічного інститутів.

Краткое содержание

В статье анализируются данные конкретно-социологических исследований общественной активности трудящихся Донбасса, раскрываются основные этапы работы, проделанной коллективом кафедры марксизма-ленинизма Ждановского металлургического института совместно с партийными организациями промышленных предприятий и высших учебных заведений, начиная с подготовки и проведения исследования и кончая выработкой рекомендаций и организацией их внедрения.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 45.
2. Поточний архів партійного комітету Ждановського коксохімічного заводу. Протокол № 3 розширеного засідання партійного комітету від 9 листопада 1966 р.

ПРО РОЛЬ МОРАЛЬНОГО ІДЕАЛУ У ФОРМУВАННІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПЕРЕКОНАНОСТІ СТУДЕНТІВ

Внаслідок глибоких соціалістичних перетворень і утвердження ідейної єдності радянського суспільства в нашій країні «виросли покоління людей, виховані в дусі безмежної відданості комуністичним ідеалам, переконані у правоті нашої великої справи» [9, 44].

Усвідомлена впевненість у торжестві комуністичних ідеалів є основою комуністичної ідейної переконаності. Це головне у визначенні суті та найважливіших рис характеру і морального обличчя «радянської людини — борця, революціонера, свідомого трудівника» [9, 44].

У сучасних «умовах, коли наша країна широким фронтом веде комуністичне будівництво, дедалі більшого значення набуває всебічне виховання нової людини, дальший розвиток народної освіти і культури» [7, 17]. Виходячи з настанов ХХІІІ з'їзду КПРС, партія ставить нові, більш складні завдання «комуністичного виховання людей, які гармонійно поєднують у собі високу ідейність, працьовитість і організованість, духовне багатство, моральну чистоту, фізичну досконалість» [9, 44].

Ці складні завдання визначаються тим, що створення дійсно сприятливих умов для розквіту і розкриття здібностей, талантів, кращих моральних якостей вільної людини є однією з головних рис комунізму — найсправедливішого соціального устрою. Тому невід'ємним від комуністичного суспільного ідеалу є *ідеал людини нового типу — комуністичної особи*. Найбільш повне уявлення про неї, про багатообразність проявлень її гармонійного розвитку, її всебічної діяльності і становить основний зміст ідеалу людини комуністичного суспільства.

Поняття про духовний, ідейно-моральний склад нових людей, наукове обґрунтування їх провідних рис та особливостей суспільних відносин у комуністичному суспільстві органічно входять у наукове поняття комунізму, в зміст комуністичного світогляду та морального ідеалу, що є складовою частиною комуністичного суспільного ідеалу.

Ідеал як певне, за визначенням В. І. Леніна, «морально вище» [6, 55], є такою категорією суспільної та індивідуальної

свідомості, в якій відповідно до цього вищого відображується соціально зумовлене розуміння змісту і мети життя людства та індивіда. Комуністичний ідеал за своїм змістом є тим комплексом морально вищих, духовних та соціальних цінностей, за якими народні маси як суб'єкт історії перетворюють суспільний устрій, свою життєдіяльність, керуючись науково обгрунтованими уявленнями про комуністичні форми соціальної організації суспільства, зокрема про ідеал нової людини. На цій основі і людська особистість як організуюча своє життя система удосконалює свої якості відповідно до вимог та завдань прогресивного розвитку людства.

У процесі соціально-економічних перетворень у цьому напрямку вона бореться за здійснення комуністичного ідеалу, який створюється народними масами за провідною роллю робітничого класу і науково обгрунтовується їх теоретиками. Але суспільний ідеал з його різновидами — не пасивний продукт діяльності людини. Виступаючи закономірним результатом соціального розвитку, ідеали, в свою чергу, істотно впливають на нього. Тому вони як важливий фактор діяльності людини відіграють велику роль у житті і суспільства, і особи.

Ідеали служать людині прикладом у її діяльності, у визначенні життєвих цілей, за якими вона і будує своє життя. Керуючись ідеалами світлого майбутнього, народні маси революційно перетворюють світ. Прагнення досягти ідеалу, правильно передбачити майбутнє людства веде до шукання істини на основі законів суспільного розвитку, до їх відкриття та оволодіння.

Таким чином, обгрунтовані ідеали народних мас сприяють і науковому передбаченню, і прогресивному розвитку як суспільства, так і індивіда. Без таких ідеалів неможливий вільний розвиток особистості як неповторної індивідуальності. У комуністичній суспільно-економічній формації, перша фаза якої — соціалізм — уже перемогла у Радянській країні, «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» [2, 430]. Отже, досягнення вищого рівня продуктивних сил та суспільних інтересів у соціалістичному суспільстві, дальший їх розвиток знаходяться у взаємозв'язку з всебічним і гармонійним розвитком кожної особи, з задоволенням її особистих інтересів.

Забезпечити такий розвиток кожного будівника комунізму — найважливіше завдання організаторської та ідеологічної роботи партії по комуністичному вихованню і самовихованню радянських людей, по формуванню їх ідеалів, які, безперечно, відіграють важливу роль у зміцненні ідейної переконаності. Лише при наявності високих ідеалів здійснюється ідейно спрямоване формування потреб, рис характеру, всебічний розвиток здібностей, духовного світу людини в цілому.

Моральний ідеал як певна категорія моральної свідомості є актуально дієвим структурним компонентом комуністичної пе-

реконаності — ідейної основи людини нового типу. Соціальна сутність такої людини, основні риси та умови її всебічного, гармонійного розвитку визначені Програмою КПРС, конкретизовані в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Комуністичний моральний ідеал являє собою активну збуджуючу силу людської діяльності, морального розвитку та удосконалення особи. В цьому його суспільна цінність, він не тільки усвідомлюється людиною, а й виявляється в її вчинках і поведінці як у своїй трудовій і громадській діяльності, так і в особистому житті, у спілкуванні з іншими людьми.

У моральному ідеалі прогресивні етичні вимоги до людини, класу або суспільства в цілому виступають у вигляді цілісного «образу морально досконалої особи», як певне, конкретне, «уявлення про людину, що втілює в собі найбільш високі моральні якості» [11, 120]. Особливість морального ідеалу на відміну від інших етичних категорій саме й полягає в тому, що він дійово орієнтує людину на той вищий зразок особи нового типу, до якого вона прагне, чим і сприяє їй конкретизувати визначення змісту і мети морального виховання і самовиховання. У моральному ідеалі відображується соціально зумовлене розуміння змісту мети життя, зразок моральних відносин між людьми, прогнозується вищий зразок моральних відносин, духовного світу та особистих якостей людини.

Формування комуністичної особистості, її світогляду, неодмінно включає і боротьбу за комуністичний моральний ідеал. Об'єктивний процес прогресивного розвитку суспільства зумовлює формування такого ідеалу у трудящих, зміст і засоби боротьби за його здійснення як важливого завдання ідейно-виховної роботи партії, держави і радянської громадськості. Це визначає місце, роль і значення морального ідеалу в комуністичному вихованні, у формуванні ідейної переконаності радянської молоді, і зокрема радянського студентства.

У процесі ідейного виховання студентів необхідно достовірно й яскраво показувати, конкретно розкривати зміст тих рис, які найбільш повно характеризують радянську людину, наближують її до комуністичного суспільства. «Високі вимоги до характеру й змісту людської діяльності у всіх сферах життя суспільства, до рівня свідомості, організованості та відповідальності людей» [9, 45] визначають реалізацію завдань комуністичного виховання кадрів на сучасному етапі комуністичного будівництва. Виходячи з цього, в процесі виховної роботи необхідно обґрунтовано визначати і підкреслювати роль і місце комуністичного ідеалу, зокрема морального ідеалу, в формуванні людини нового суспільства, в ідейному загартуванні висококваліфікованих спеціалістів. «Підготовка кваліфікованих спеціалістів,—

говориться в Тезах ЦК КПРС,— повинна поєднуватися з формуванням високих ідеалів, комуністичної моралі, поважання правил соціалістичного співжиття» [9, 45].

Ці положення визначають ідейно-моральні основи формування у студентів благородних рис їх духовного обличчя, боротьби за ідеал нової людини, за комуністичну переконаність. Усвідомлення в цьому зв'язку теоретичних і практичних питань формування морального ідеалу є невід'ємним моментом єдиного процесу комуністичного виховання і самовиховання. Розглянемо деякі з цих питань.

Показуючи суспільну цінність і особливість морального ідеалу, необхідно також підкреслити, що однією з особливостей останнього є усвідомлення виявлення його у вчинках, поведінці, суспільно корисній діяльності людини, що це й є виразом органічної єдності комуністичних прагнень і відповідної їм поведінки. Це вимагає розкривати зв'язок ідеалу з реальною дійсністю, знаходити в ній його риси, відповідні моральним відносинам, хоча б і такі, що лише народжуються, намічати шляхи до повної перемоги ідеалу; створює непохитну переконаність у можливості досягнення поставленої мети, змінює уявлення про ідеал як нібито щось абстрактне, далеке й недосяжне, що, безумовно, посилює дієвість ідеалу, зміцнює ідейно-психологічну основу єдності свідомості і поведінки.

На сучасному етапі історичного розвитку, як підкреслив квітневий (1968 р.) Пленум ЦК КПРС, відбувається різке загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Це зобов'язує посилити революційну активність будівників комунізму в боротьбі за втілення в життя комуністичних ідеалів, у процесі якої за принципами комунізму перетворюються і соціальний устрій, і сама людина.

У створенні і дальшому розвитку нових суспільних, у тому числі і моральних, відносин у радянському суспільстві та в інших соціалістичних країнах здійснюється і комуністичний моральний ідеал. Ця особливість комуністичної моралі характеризує її активну дієвість.

В ідейному вихованні молоді необхідно домагатися усвідомлення ідеалу та наближення його до потреб і інтересів молоді, сполучаючи його з загальними інтересами і конкретними завданнями побудови комунізму, бо, як вчить В. І. Ленін, «найвищим ідеалам ціна — мідний гріш...» [4, 355], поки вони не злиті з інтересами самих мас, що беруть участь у суспільному русі.

Ідеали повинні бути доступні масам як найближчі, цілком досяжні вимоги суспільного прогресу, з досягненням певної частини яких на шляху до ідеалу виникають нові вимоги. Рівень їх закономірно підвищується в залежності від досягнутого і соціально-економічних перспектив суспільного розвитку. Таким чином, виникає й активно діє закономірна послідовність етапів у

боротьбі за ідеал, які становлять єдиний процес реалізації останнього. Чим ближче людина або конкретна соціальна спільність наближається до суспільного ідеалу, тим вищими стають і етичні вимоги до людини. Сутність їх, а також зміст висунутих суспільним життям моральних принципів, що виникають у боротьбі за комунізм, соціально, класово детерміновані. Вони визначаються як уже досягнутим, так і дальшим розвитком суспільного прогресу, рівнем їх усвідомлення в суспільній та індивідуальній свідомості.

Яскравим зразком такого розвитку етичних вимог до людини соціалістичного суспільства є сформульований у Програмі КПРС моральний кодекс будівника комунізму. Це — історично необхідний етап на шляху досягнення комуністичного морального ідеалу як ідеалу дійсно людської моралі, яка, за визначенням Ф. Енгельса, стане «понад класовими суперечностями і всякими спогадами про них... тільки на такому ступені розвитку суспільства, коли протилежність класів буде не тільки подолана, але і забута в життєвій практиці» [3, 91], тобто в комуністичному суспільстві.

Формуючи в такому напрямку комуністичний моральний ідеал молоді, треба на прикладах втілення принципів морального кодексу в наше життя показувати реальні шляхи та засоби досягнення такого ідеалу. Щоб ідеали були сприйняті масами і здійснені, їх необхідно, як вказував В. І. Ленін, зводити до фактів [4, 379]. Аналіз реальних фактів моральних відносин соціалістичного суспільства відповідно до його вимог і норм, практика таких відносин у своєму колективі, боротьба за їх усталення є важливішими засобами формування комуністичного морального ідеалу у діяльності колективу, особливо молодіжному, студентському, в особистому житті молодих людей. Це створює сприятливі умови для утвердження самих гуманних моральних принципів і формування комуністичного світогляду.

В. І. Ленін підкреслював, що показуючи масам наш демократичний і соціалістичний ідеал «в усій його величї і в усій його чарівності...», необхідно визначити і «найближчий, найпряміший шлях до повної, безумовної, рішучої перемоги» [5, 89]. Наша партія, визначаючи такий шлях боротьби за досягнення комуністичного ідеалу, за виховання радянських людей у дусі комуністичної моралі, домоглась значних успіхів у формуванні людини нового типу, «50 років Жовтня — це народження людини нового світу, нової моралі... Роки будівництва соціалізму докорінно змінили характер відносин між людьми в нашій країні... За роки Радянської влади вирости покоління людей з високорозвинутою політичною свідомістю, новим ставленням до праці, вихованих у дусі колективізму і товаришування, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму» [8, 10].

Ідеали взаємозв'язані з світоглядом людини, що й визначає

специфіку їх формування. Тому необхідно глибоко і всебічно вивчати світогляд, уявлення молоді про ідеали, спрямовувати їх розвиток і мотиви поведінки підрастаючого покоління в дусі комунізму, сприяти правильному застосуванню цих уявлень у практичній діяльності, вчинках молодих людей.

Ця особливість формування і розвитку ідеалів була врахована під час проведення конкретно-соціологічного дослідження, організованого кафедрою філософії Харківського університету з метою вироблення рекомендацій для поліпшення постановки ідейно-виховної роботи серед студентів. У ході цього дослідження вибірково вивчалися питання про уявлення студентів щодо цілеспрямованості і змісту їх життя, гідності особи, а також інші питання, від яких залежить підготовка спеціалістів в університеті, наприклад, організація колективу, навчальної та громадської роботи студентів.

Матеріали дослідження свідчать, що більшість тих студентів, які відповіли на питання запропонованої їм анкети, вбачають зміст свого життя в праці на благо суспільства, соціалістичної Батьківщини, в служінні науці, пізнанні світу, в цікавій творчій діяльності за обраним фахом. Бажаючи бути корисними людству, вони намагаються стати активними будівниками комунізму. Досягненню цієї мети вони й підкорюють своє навчання та громадську роботу. Такі погляди висловлені у 92% відповідей студентів на питання про їх життєву спрямованість.

Ось деякі приклади: «В рішенні завдань, поставлених партією перед нашим народом, я й бачу зміст свого життя»,— говорить студент IV курсу історичного факультету. Вважаючи змістом свого життя служіння народу, інший студент пише: «Прагну сіяти тільки добро, досягти того дня в моєму житті, коли мені і людям стане ясно, що моє життя послужило інтересам народу, для досягнення цієї мети зараз посилено вивчаю суспільні науки, сполучаючи це з громадською роботою».

Багато хто з студентів конкретизують свої життєві устремління та шляхи досягнення поставленої мети. Так, 55% студентів IV курсу філологічного факультету та близько третини IV курсу історичного факультету заявили, що вони мріють стати дійсно хорошими вчителями, вихователями активних будівників комунізму. Студентка історичного факультету пише: «Стати повноцінним громадянином нашого соціалістичного суспільства, конкретно — бути народною вчителькою». Відповідно до такої цілеспрямованості студенти визначають і ідеал людських гідностей та особу, в якій він втілюється. Студентка філологічного факультету пише, що вона прагне бути справжнім учителем, людиною, яка втілює, на її думку, найбільш цінні якості людини — чуйність, щирість, доброту. А друга студентка-філолог, вважаючи головною метою свого життя служіння народу, пише: «Хочу стати хорошим педагогом, щоб віддати все найкраще, що я

одержала в вузі, своїм майбутнім учням. Для мене саме головне — це заслужити щирої поваги своїх вихованців». У її уявленні найбільш цінні якості людини — чесність, скромність, любов до соціалістичної Батьківщини. На запитання: «Хто є втіленням ідеалу людських гідностей?» — вона відповіла: «Звичайно, В. І. Ленін».

З матеріалів даного дослідження видно, що більшість студентів, які були охоплені цим дослідженням, визначають свої ідеали, виражають свої погляди на гідності людини в органічному зв'язку з суспільним значенням і розумінням громадського обов'язку, як цього вимагають принципи морального кодексу будівника комунізму. Студенти справедливо відмічають, що життя за принципами цього кодексу і є ідеалом людських гідностей. 71% відповідей свідчить про те, що більшість з них вважають найціннішими саме ті високі моральні якості особи, які визначаються комуністичною ідейністю, принциповістю. Серед таких якостей названі чесність, правдивість, простота, скромність, сердечність, людяність, щирість тощо. Більшість вважає найогіднішими рисами людини нечесність, брехню, лицемірство, догідництво, зарозумілість.

Аналогічні дані одержані і внаслідок конкретно-соціологічних досліджень, проведених серед студентів денного, вечірнього і заочного відділень Харківського юридичного інституту.

Певно, це пояснюється тим, що такі якості, особливо чесність, являють собою «неначе уособлення, осереддя всіх кращих моральних рис радянської людини» [12, 100]. У них знаходять своє конкретне виявлення комуністична ідейність, принциповість, відданість соціалістичній Батьківщині, справі комунізму, пролетарський інтернаціоналізм, комуністичне ставлення до праці і суспільного добра, моральна чистота особистості як у суспільних, так і в особистих відносинах — у повсякденному ставленні її до суспільства і колективу, до інших людей. Найбільш відчутно ці риси конкретизуються в діяльності радянських людей. Нібито в підтвердження цього в одній з анкет читаємо: «Чесність над усе. Від чесності людини залежить все наше радянське життя. Нема чесності — нема нормального життя».

Студентка III курсу механіко-математичного факультету в своїй відповіді пояснює, чому вона вважає особливо привабливими такі якості людини, як скромність, простота, велика вимогливість до себе, чесність, принциповість у громадському та особистому житті. «Ці риси, — пише вона, — допомагають правильному, здоровому спілкуванню поміж людьми, а значить допомагають зробити працю продуктивнішою, життя — кращим». А далі підкреслює: «По-моєму, єдиним дійсним втіленням цих рис є В. І. Ленін».

Деякі студенти підкреслюють, що ідейно спрямований розвиток згаданих якостей сприяє і вдосконаленню особистості, і

досягненню високої життєвої мети — чесно служити прогресу людства, добросовісно допомагати людям.

Крім моральних якостей, ідеалом людських гідностей студенти вважають також вольові (17% відповідей) та інтелектуальні (12%). Ці риси вони виділяють у самостійну категорію гідностей людини або називають їх у зв'язку з іншими, частіше всього з моральними якостями.

Втілення ідеалу людських гідностей багато студентів вбачають насамперед у В. І. Леніні та його соратниках. Студент IV курсу історичного факультету Т. А. на запитання анкети: «Ваш ідеал людських гідностей?», «Чому ви обрали такий ідеал?», «Хто є втіленням його?» — відповідає: «Ідеал людських гідностей для мене — наслідувати Леніна, бути таким, як Ленін», тому що в ньому приваблюють «геніальний ум, любов до народу, непримиренність до ворогів соціалізму, простота, скромність, правдивість, людяність». Т. А. справедливо відмічає, що риси ідеалу таких гідностей втілені в радянському народі — будівникові комуністичного суспільства. Інший студент-філолог, відповідаючи на ці ж запитання, пише, що ідеалом людських гідностей і прообразом людини майбутнього є В. І. Ленін, який житиме у віках. Отже, наша молодь розуміє, що жити, працювати, перемагати по Леніну, виховувати в собі ленінські риси є провідним у ідейному вихованні нашого і майбутніх поколінь, у боротьбі за ідеал людини та людяності.

Високі людські гідності, їх сукупність студенти знаходять і у інших історичних осіб, у революціонерів, діячів науки, літературних образах, а також у сучасних передових людей, своїх учителів і викладачів, серед рідних і близьких їм людей. Все це дуже цінне для виховання молоді на прикладах революційних, бойових та трудових традицій, для переконання молоді в досягненні ідеалу. «Ідеї взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу» [1, 126]. На прикладі таких людей і виховується молодь, яка здібна здійснити благородні суспільні ідеали.

Соціально-політична активність, у процесі якої ідеали створюються та втілюються у життя, лежить в основі дієвості ідеалу і поруч з іншими факторами визначає їх силу. Це виступає як певна закономірність людської діяльності. Ось чому ідейно спрямована навчальна, суспільно-політична активність студентів, їх участь у науково-дослідній роботі є головними умовами успішного формування, реалізації і зростання дієвості їх суспільних ідеалів. Духовний прогрес особи, здійснення життєвих цілей і ідеалів базуються на її активності у привласненні собі всього того позитивного, цінного, що містить та соціальна сфера, в якій живе, працює, всебічно діє та розвивається людина. Це вихідні положення нашої ідейно-виховної роботи.

Розкриття, вивчення та доцільне використання законів люд-

ської діяльності в формуванні ідеалів мають вирішальне значення для ефективності процесу виховання і самовиховання особистих якостей молоді відповідно до вимог соціалістичного суспільства. При цьому слід обов'язково враховувати індивідуальні психологічні особливості і властивості людини, її інтелектуальні, волевові якості та емоційну сферу.

Від чого ж залежить дійова сила ідеалу? Вона зростає і стає непоборною завдяки тому, що зміст ідеалів відповідає актуальним потребам суспільного розвитку, їх реальність науково обґрунтована та підсилюється соціальною практикою, це усвідомлюється народними масами і особами як активними творцями своєї соціальної життєдіяльності.

Уперше в історії розвитку духовного світу людини таким ідеалом виступає комуністичний суспільний ідеал, ідейним джерелом якого є марксизм-ленінізм, боротьба за зміцнення та завершення комунізму, що й лежить в основі комуністичної моралі.

Успіхи у формуванні ідеалу, його дієвість у вихованні студентів значною мірою визначаються формами та змістом ідейно-виховної роботи викладацького складу, багато в чому залежать від характеру взаємин між викладачами і студентами. Певне значення має і громадська думка студентів про особисті якості викладачів, про їх взаємовідношення з студентами, ставлення студентів до позитивних і негативних явищ у колективі, до стану і шляхів поліпшення ідейно-політичного виховання, навчальної та дослідницької роботи, їх оцінка студентами.

Студенти, як це видно з матеріалів уже згаданого дослідження, більш за все цінують такі якості викладачів: відмінну лекторську та педагогічну майстерність, одержимість у науці та в праці, ентузіазм ученого та закоханість його у свою справу, захопленість нею, талановитість ученого, його всебічну ерудицію, чесність і принциповість, ідейну переконаність, діловитість та справедливість, сумлінне ставлення до дорученої справи, до людей. Про це свідчать і дані дослідження учбово-виховної активності ведучих учених Харківського університету ім. О. М. Горького (таблиця)*.

Як бачимо, студенти найбільш цінними гідностями викладачів вважають саме ті інтелектуальні, ідейно-моральні та ділові якості, які по суті є важливими елементами комуністичного ставлення до праці, до людей. Формування таких позитивних якостей повинне стати в центрі організації виховання і самовиховання викладачів, особистий і позитивний приклад яких створює благотворний вплив на формування наукового світогляду, морального обличчя та ідеалів студентів. «Своєю ерудицією, пове-

* Ці дослідження провадилися в 1966/67 навчальному році лабораторією конкретно-соціологічних досліджень при кафедрі філософії Харківського університету.

Якості викладачів, названі в анкеті	У ведучих учених		У інших викладачів	
	Процент до загального числа оцінок	Порядкове місце	Процент до загального числа оцінок	Порядкове місце
Ідейно переконаний	8,6	8	6,9	8
Талановитий учений	11,6	4	7,4	7
Хороший педагог	13,5	3	13,9	3
Всебічно ґрунтований	10,5	5	13,8	4
Відмінний лектор	14,4	1	16,0	1
Закоханий у свою справу	14,2	2	14,8	2
Чутливий	8,0	9	7,4	7
Чесний і принциповий	9,5	7	10,4	5
Простий і скромний	9,7	6	9,4	6

дінкою в університеті та поза його стінами викладач виховує студентів»,— пишуть багато з них. Особливу увагу слід звернути на формування ідейного переконання та вплив ідейної переконаності викладачів на студентів.

На думку викладачів і студентів, повсякденне спілкування між ними є важливим виховним фактором. Форми цього спілкування різноманітні. Студенти вважають, що кращими формами виховного впливу викладача є його привабливі гідності, найщиріше бажання передати свої знання, живе спілкування між викладачами та студентами в позаучбовий час та більш широке залучення студентів до участі в тій науково-дослідній роботі, яку ведуть викладачі. Відмічаючи значення своєї участі в науково-дослідній роботі викладачів, студенти говорять, що така форма спілкування викликає взаємну зацікавленість у роботі і є важливим стимулом виховання. Наприклад, студент IV курсу історичного факультету пише: «Найбільш ефективно діє на студентів закоханість викладача у свій предмет та його бажання передати свої знання студентам. Після таких лекцій не потрібні додаткові форми спілкування, крім взаємної роботи в студентському науковому товаристві».

З матеріалів дослідження видно, що як ведучі вчені, викладачі, так і студенти вважають головними формами спілкування між ними в позаучбовий час активну участь студентів у науково-дослідній роботі, спільну роботу викладачів і студентів над науковими проблемами, обговорення актуальних питань життя нашої країни, участь викладачів у житті студентського колективу та в громадській роботі. Проте спільна робота викладачів і студентів над науковими проблемами займає, судячи з відповідей студентів, 25,2%, тобто 4-те місце серед форм спілкування. 63,1% з тих студентів, яких опитували під час дослідження, вказали, що основною формою позаучбового спілкування з ними викладачів є невимушена розмова на різні теми. Найчастіше в таких розмовах обговорюють наукові питання (77,6% відповідей), питання політики (73,7%), ведуть розмови про життя сту-

дентського колективу (69,9%). Такі ідейно спрямовані розмови в сполученні з участю студентів у конкретній науково-дослідній і промадській роботі є і організаційною формою, і важливим засобом формування ідеалів, комуністичного світогляду та ідейної переконаності студентів. Тут і повинна виявитись провідна роль викладачів, особливо ведучих учених, як вихователів. Відомо, що наукова і громадська діяльність мають невичерпні можливості для виховання.

Ряд провідних учених Харківського університету залучають студентів до виконання наукових робіт за тематикою кафедр. На кафедрі радіовимірювань (радіофізичний факультет) за участю співробітників, аспірантів кафедри та студентів виконано чотири важливих для народного господарства дослідження. В одному з них брали участь 104 чоловіки, в тому числі 30 студентів. Кафедри фізичного факультету також залучають студентів до своєї наукової роботи. Наприклад, на кафедрі загальної фізики в її науковій роботі беруть участь студенти старших курсів, співробітники кафедри виконують деякі наукові праці разом з студентами. За останні роки в союзних та республіканських фізичних журналах опубліковано дев'ять наукових праць науковців цієї кафедри в соавторстві з студентами. Деякі дипломні та курсові роботи виконуються відповідно до тих наукових проблем, над якими працює кафедра. Є й інші позитивні приклади залучення студентів до науково-дослідної роботи кафедр.

Звичайно, кафедрам слід приділяти особливу увагу підвищенню рівня ідейного виховання студентів у процесі цієї роботи. А це значною мірою залежить від діалектико-матеріалістичного розуміння та усвідомлення наукового і суспільного значення конкретного дослідження, від філософської спрямованості всього науково-дослідницького процесу та ідейного переконання вихователя і вихованця. Важливе ідейно-моральне значення в цьому має також колективність у роботі, усвідомлення викладачами і студентами ролі взаємних зусиль та сумлінне ставлення до праці у виконанні досліджень.

Формування наукового світогляду, комуністичної переконаності молоді, яка становить половину населення нашої країни, соціальна необхідність підготовки кваліфікованих, ідейно відданих працівників вимагають на сучасному етапі комуністичного будівництва уміння «поеднувати високі ідеали і генеральну перспективу нашого розвитку — побудову комунізму — з насушними, повсякденними інтересами людей, рішенням конкретних господарських і соціально-політичних завдань» [10]. Це є однією з найважливіших умов ідейно-морального виховання студентів, високого розвитку їх політичної свідомості та впевненості в досягненні ідеалу.

У процесі переходу до комунізму значно посилюється дієвість моральних відносин, усвідомлення яких та морального

ідеалу, боротьба за його здійснення зміцнюють комуністичну переконаність людини. Вчити нашу молодь служити високим цілям сучасної епохи, боротися за здійснення комуністичного ідеалу — головне в ідейному вихованні радянських студентів, у духовному формуванні та всебічній підготовці висококваліфікованих кадрів для дальшого розвитку нашого соціалістичного суспільства. Це виконання ленінських заповітів в справі комуністичного виховання молоді є гідним внеском до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, з ім'ям, з перемагаючими ідеями якого зв'язана вся сучасна історія.

Краткое содержание

В статье в органическом единстве рассматриваются актуальные вопросы формирования научного мировоззрения, коммунистической убежденности и нравственного идеала, определяется его место и роль в едином процессе коммунистического воспитания и самовоспитания молодежи, в частности студента.

В нравственном идеале этические требования рабочего класса и общества выражаются в виде образа нравственно совершенной личности. Коммунистический нравственный идеал, стремление к нему выступают как активная побудительная сила человеческой деятельности, нравственного развития и совершенствования личности в социалистическом обществе. Последовательность этапов, определение новых рубежей в борьбе за идеал — необходимое условие идейно-нравственного воспитания молодежи.

На материалах конкретно-социологических исследований в Харьковском университете показывается роль нравственного идеала в формировании коммунистической убежденности студентов, раскрываются их жизненные цели, ориентация и значение представлений об идеале человеческих достоинств для организации идейно-политического воспитания как студентов, так и преподавателей, для определения наиболее действенных форм общения между ними в соответствии с возросшими на современном этапе коммунистического строительства требованиями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4.
3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.
4. Ленін В. І. Твори, т. 1.
5. Ленін В. І. Твори, т. 9.
6. Ленін В. І. Твори, т. 38.
7. Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1966.
8. Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 р. К., Політвидав України, 1967.
9. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967.
10. «Правда», 7.VII 1967 р.
11. Краткий словарь по этике. М., Политиздат, 1965.
12. Проблемы этики. М., «Наука», 1964.

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу СРСР певною мірою визначається не тільки перевагами радянської соціалістичної системи, але й сучасною науково-технічною революцією. Однією з її особливостей є така зміна вирішального елемента матеріального виробництва — знарядь праці, яка являє собою революційний переворот у виробництві, втілює досягнення сучасної науки у виробничий процес у зв'язку з його механізацією, автоматизацією, все ширшим застосуванням кібернетичних обладнань, використанням нових матеріалів тощо.

Високі темпи розвитку соціалістичної промисловості обумовили значне зростання технічної озброєності праці робітників у всіх галузях народного господарства. Значно зросло виробництво електроенергії та теплоенергії, що збільшило електро- та енергоозброєність промислового виробництва. Якісно і кількісно змінились верстатне обладнання, внутрішньоцеховий і внутрішньозаводський транспорт, їх функціональна залежність. Так, тільки парк металорізальних верстатів Української РСР збільшився за період з 1958 по 1963 р. на 36 174 одиниці, причому більшість з них становлять нові верстати у віці до 10 років — 32 333 [10].

Комплексна механізація та автоматизація виробничих процесів характеризують не тільки рівень розвитку окремого підприємства або галузі промисловості, але й всієї промисловості в цілому. Якщо до 1959 р. на підприємствах України було 2580 механізованих поточних і автоматичних ліній, то в 1965 р. їх кількість зросла майже вчетверо — 9343 [11, 48].

У Києві за ці роки кількість механізованих поточних та автоматичних ліній збільшилась з 58 до 7676, тобто в 13 разів [5, 48].

Робота з новими машинами, складними агрегатами та комплексами механізмів вимагає, щоб був працівник якісно нового типу. Визначальним елементом кваліфікації робітника стає теоретична та технічна підготовка, зменшується значення ремісничої виучки. Токар, що обслуговує автоматичний верстат, не зобов'язаний мати навички ручної праці токаря-універсала, але

він повинен розбиратись у принципах дії верстата, управляти ним, знати основи технологічного процесу.

Науково-технічний прогрес у сфері матеріального виробництва вимагає застосування висококваліфікованої праці у все більш широких масштабах, він значно збільшує потребу в інженерно-технічних та наукових працівниках. Зростання механізації, автоматизації, хімізації виробничих процесів потребує збільшення робітників розумової праці у виробництві: інженерів, техніків, лаборантів, конструкторів тощо.

Застосування нової техніки підвищує культурно-технічний рівень робітничого класу до рівня інженерно-технічної інтелігенції в їх теоретичній та технічній підготовці. Але не можна зводити проблему стирання відмінностей між ними лише до цього. Ні технічна революція, ні підвищення технічної грамотності самі по собі не приводять ще до стирання граней між розумовою і фізичною працею, оскільки обидва ці елементи можуть бути і в технічно розвиненій, сучасній капіталістичній країні.

Тільки в умовах соціалізму сплетіння цих двох важливих обставин — науково-технічної революції і росту культурно-технічного рівня робітничого класу — має своїм соціальним еквівалентом стирання відмінностей між фізичною і розумовою працею. Слід мати на увазі, що соціалістична система автоматично, стихійно не знищує вказані відмінності. Лише взаємодія революційних змін у галузі техніки із зростанням загальноосвітньої, технічної та іншої підготовки робітників в умовах соціалізму веде до знищення різниці між фізичною і розумовою працею. Так, недостатня кваліфікація робітників значно знижує ефект від впровадження та використання нової техніки, якості продукції, затягує строки її освоєння, збільшує кількість аварій, тобто затримує розвиток продуктивних сил.

В умовах сучасного виробництва на першому плані стоять завдання систематичного підвищення технічної грамотності робітників, які нерозривно пов'язані із зростанням загальноосвітнього і культурного рівня. Дані статистики свідчать про постійне збільшення кількості учнів у школах робітничої молоді і в школах для дорослих. У 1961/62 навчальному році на Україні в загальноосвітніх школах робітничої молоді навчалось 608,9 тис. чоловік, у 1965/66 навчальному році — 1082,6 тис. чоловік [11, 170]; у Києві — відповідно 28 тис. чоловік і 43,8 тис. [5, 134].

Характерним у цьому відношенні є приклад одного з перших у Києві підприємств комуністичної праці заводу «Точелектроприлад». У 1965 р. із 5023 працюючих навчалось в інститутах, технікумах і середніх школах 746 чоловік.

Цікава динаміка загальноосвітнього рівня на підприємстві за останнє десятиріччя, вона відбиває загальну соціальну тенденцію змін, які відбуваються у внутрішній структурі робітничого класу і в співвідношенні між робітниками фізичної та розумової праці на підприємстві (в %):

Таблиця 1

Види освіти	Роки	
	1955	1965
Вища	7	10
Середня загальна та спеціальна	30	45
Незакінчена середня та початкова	63	45

Таблиця свідчить, що на заводі за десять років кількість робітників з вищою, середньою та спеціальною освітою збільшилась на 18% і становить 55% всієї кількості робітників.

«Точелектроприлад» — підприємство високої технічної культури та прогресивної технології, яке застосовує найновіші досягнення науки. На заводі існує ряд напівавтоматичних агрегатів, напівавтоматична лінія цинкування, токарні верстати з програмним управлінням. Робота на цьому устаткуванні поставила вимогу підвищення знань працівників до середньотехнічних. На подібних підприємствах і загальноосвітній рівень робітників, звичайно, вищий, ніж у середньому по області та республіці. Так, у 1966 р. вищу та середню освіту мали 54% працюючого населення УРСР (сюди входять також особи з неповною середньою освітою) [11, 175].

Високі темпи росту загальноосвітнього рівня робітників обумовлені потребами підприємства, необхідністю керувати новою технікою, розбиратись у технологічному процесі. Якщо в 1965 р. на «Точелектроприладі» тільки 70 робочих місць вимагали робітників з середньою або вищою освітою, то в 1965 р. таких робочих місць і процесів було 300. Це — налагодження комплексних установок, зняття робочих паспортів, приймання складних комплексних вимірювальних приладів.

Зростання загальноосвітньої підготовки робітників обумовлено також організацією системи заочного і вечірнього навчання. Із загальної кількості тих, хто навчався у вищих і середніх спеціальних учбових закладах міста в 1965/66 навчальному році (171,2 тис. чоловік), 105 тис. навчались без відриву від виробництва [5, 134—135]. Істотне значення для підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу має також систематичний приплив молоді з середньою освітою. В останні роки середня школа стала одним з масових і організованих джерел поповнення робітничого класу.

Політехнізація і введення виробничого навчання в школах прищеплюють учням навички роботи з найбільш розповсюдженими інструментами. Учні знайомляться із загальними принципами організації виробництва, що дозволяє їм орієнтуватись у

будь-якому конкретному виробництві. Молодь, що приходить на підприємство, в порівняно невеликі строки оволодіває спеціальністю.

Неухильно зростає кількість учнів у системі училищ і шкіл професійно-технічного навчання. У 1950/51 навчальному році в них навчалось 5 тис. чоловік, у 1965/66 — 12,5 тис. [5, 131].

Професійна підготовка робітників здійснюється і безпосередньо на підприємствах шляхом індивідуального і бригадного учнівства, організації виробничо-технічних курсів. Так, у машинобудівній промисловості УРСР такими видами навчання було охоплено в 1962 р. 82 179 чоловік, у 1965—111 181. У школах ФЗН, ремісничих і технічних училищах (що готують кадри для машинобудівників) навчалось відповідно 17 231 і 19 662 чоловіки [8, 9].

Будучи найбільш масовою формою підготовки робітничих кадрів, індивідуально-бригадне навчання має і ряд істотних недоліків у порівнянні з училищами і професійно-технічними школами, оскільки воно не дає необхідного рівня теоретичних знань, високої кваліфікації. Це підготовка робітників масового і поточного виробництва, які обслуговують окремі верстати і механізми одного типу. Для їх підготовки необхідно від 6-ти місяців до року.

Училища і професійно-технічні школи випускають фахівців більш високої кваліфікації та широкого профілю, в тому числі кадри наскрізних професій і спеціальностей, які зустрічаються в багатьох галузях промисловості. В машинобудуванні передбачено підготувати робітників із 170 професій, у тому числі наладчиків різноманітних груп обладнання, механіків і операторів лічильно-аналітичних і лічильно-обчислювальних машин. Після закінчення училищ робітники зможуть поєднувати суміжні професії.

Нова техніка, крім підготовки робітничих кадрів, ставить завдання підвищення кваліфікації, перепідготовки працівників, які уже мають виробничий стаж. Робітники вузьких спеціальностей повинні поширювати свої знання, щоб бути спроможними керувати автоматизованим устаткуванням.

При комплексній механізації процент машинного часу зростає внаслідок скорочення часу ручної праці, що дозволяє робітникові за зміну обслуговувати декілька різноманітних машин, суміщати комплекс операцій, контролювати роботу великої кількості приладів. Завдання внутрішньозаводської системи професійно-технічної освіти полягає в приведенні професійно-технічного складу робітників у відповідність з рівнем розвитку техніки і вимог технології виробництва, перепідготовці робітників ручної та малокваліфікованої праці, кількість яких поступово скорочується в зв'язку з впровадженням нової техніки. Підготовка і перепідготовка робітників на виробництві має ще ряд

недоліків, обумовлених тим, що система навчання робітників створювалась у період універсального машинного виробництва і не відповідає новому етапові його розвитку — періоду комплексної механізації й автоматизації. В межах попередньої системи навчання переважала підготовка робітників вузького профілю, операційників, що приводило і нині приводить до зниження темпів комплексної механізації та автоматизації виробництва.

Підвищення кваліфікації треба здійснювати таким чином, щоб знання, вміння робітників, які навчаються, випереджали вимоги сучасного виробництва. Робітник повинен уміти самостійно усувати дрібні неполадки, запобігати можливих перебоїв, в противному разі кожного робітника-операційника низької кваліфікації обслуговує один настрійщик або ремонтник високої кваліфікації. За даними перепису на серпень 1965 р. кількість основних робітників у машинобудівній і металургійній промисловості СРСР становила 51 %, або 3,5 млн. чоловік, а допоміжних — 49 %, або 3,4 млн. чоловік [12, 122]. Скорочення кількості допоміжних робітників є важливим резервом підвищення продуктивності праці.

Значним недоліком, що знижує інтерес робітників до підвищення кваліфікації, є той факт, що технічне навчання в багатьох випадках не веде до підвищення розряду і не супроводжується переводом на більш кваліфіковану роботу. Так, з 1283 робітників заводу «Точелектроприлад», що навчались на курсах підвищення кваліфікації в 1965 р., одержали вищий розряд лише 523.

Але, незважаючи на це, в цілому рівень кваліфікації робітників невинно зростає. Свідченням цього є зміна кваліфікаційного рівня робітників заводу за останні десять років. Внаслідок здійснення ряду заходів, спрямованих на технічне переобладнання заводу, деякі процеси фізичної праці були замінені механізмами й автоматами: виготовлення кріпленьня переведено на висадочні автомати, пресовка деталей з пластичних мас автоматизована, виключено ручне регулювання температури і випримики часу тощо. За 10 років питома вага ручної праці зменшилась на 15—20 %. Кваліфікація робітників за цей період змінилась таким чином (в %):

Таблиця 2

Розряди	Роки	
	1955	1965
I	23,6	16,5
II	32,3	25,6
III	22,5	29,6
IV	13,1	15,7
V	6,5	8,4
VI	2	4,5

Отже, зміна рівня кваліфікації відбувається шляхом зменшення кількості некваліфікованих робітників і збільшення робітників III—IV розряду, тобто середній тарифний розряд невинно зростає.

Хоч присвоєння високих розрядів іноді відстає від росту кваліфікації робітників, існує загальна тенденція зростання культурно-технічного рівня і підвищення майстерності робітників у зв'язку з технічним прогресом. Це об'єктивна закономірність соціалістичного виробництва.

Підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу виявляється в зростанні різних форм технічної творчості, прямої участі робітників в управлінні виробництвом. За останні роки позначились глибокі кількісні та якісні зміни в цьому процесі. Формами вияву технічної творчості є раціоналізація і винахідництво. Якщо в 1958 р. на Україні було 245 тис. раціоналізаторів і винахідників, то в 1965 р. їх нараховувалось 530 тис., у виробництво було впроваджено 508 тис. винаходів та раціоналізаторських пропозицій, сума економії від яких становить 413 523 млн. карбованців [11, 28]. У Києві кількість впроваджених у виробництво пропозицій у 1965 р. зросла в порівнянні з 1958 р. на 44,9%, а сума економії збільшилась на 73,2% [5, 46].

Поряд з кількісним зростанням творчість робітників змінюється якісно. Зростаючий загальноосвітній рівень сприяє переходу новаторів від випадкових, часткових удосконалень до планомірного комплексного перетворення матеріальних основ виробництва. Підвищення культури виробництва, розуміння технологічного процесу приводять до виникнення складних і технічно досконалих винаходів.

Винахідництво і раціоналізація свідчать, що кваліфіковані робітники можуть не тільки керувати машинами, але й удосконалювати їх. При цьому творча активність робітників залежить, як правило, від їх виробничої кваліфікації, стажу роботи та загальноосвітнього рівня. Серед раціоналізаторів багато робітників мають середню освіту.

Технічний прогрес не тільки спонукає робітників до технічної творчості, але і веде до широкої участі в управлінні виробництвом. Існують різноманітні форми творчої і громадської активності робітників. Це комплексні бригади, промдські конструкторські бюро, ради новаторів, інститути технічного прогресу, громадські патентні бюро тощо. Окремо потрібно виділити роботу постійно діючих виробничих нарад. Вони розглядають питання, пов'язані з впровадженням нової техніки, пропресивної технології, пошуками резервів підвищення продуктивності праці, зміцненням дисципліни, провадять громадські огляди, тематичні конкурси, виставки.

Зараз на підприємствах, будовах, у радгоспах і на транспорті України створено і працює більше 24 тис. виробничих нарад, у роботі яких беруть участь 956 тис. постійних членів, у тому числі 678 тис. робітників. За пропозиціями трудящих тільки в 1965 р. на засіданнях виробничих нарад було прийнято

332 тис. винаходів, з яких 80% вже впроваджено у виробництво [6, 8].

Зростають питома вага і значення інших форм участі робітників в управлінні виробництвом. На 1 січня 1966 р. у республіці було 13 007 науково-технічних товариств, 5200 громадських конструкторських бюро, 8720 громадських бюро економічного аналізу, 16 218 громадських бюро технічного нормування, 14 469 творчих комплексних бригад, 668 громадських науково-дослідних інститутів і лабораторій. У роботі цих органів беруть участь 330 тис. робітників, ІТП, плановиків, економістів [6, 10].

Підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, яке відбувається внаслідок технічної революції, застосування останніх досягнень науки і техніки у виробництві, в свою чергу впливає на дальший розвиток виробництва і приводить до важливих соціальних наслідків. Інтенсивно відбуваються зміни всередині робітничого класу за його кваліфікацією, загальноосвітньою і технічною підготовкою. В складі робітничого класу значно збільшується число людей, які мають не тільки середню, але й вищу освіту. Закономірністю є те, що цей процес все більш прискорюється і стає однією з рушійних сил, які визначають стирання соціальних відмінностей між робітничим класом і технічною інтелігенцією в період розгорнутого будівництва ко-мунізму.

Краткое содержание

Статья посвящена вопросам эволюции социальной структуры рабочего класса, которая в значительной мере определяется современной научно-технической революцией. В результате комплексной механизации, автоматизации, растущей химизации производства изменяется структура рабочего класса по его профессиональному признаку и квалификации. Закономерность изменения внутренней структуры большинства профессий характеризуется уменьшением доли физических и увеличением доли интеллектуальных затрат в процессе производства. В связи с ростом технического уровня производства и культурно-технического уровня рабочего класса расширяются рационализаторские возможности, техническое творчество рабочих все более приближается к творчеству технической интеллигенции. Социальным эквивалентом этой закономерности является все большее развитие социальной однородности рабочего класса и преодоление различий между рабочим классом и интеллигенцией.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал, т. 1, К., 1954.
2. Ленін В. І. Твори, т. 22.
3. Програма КПРС, К., 1962.
4. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. К., 1966.
5. Київ у цифрах. Статистичний збірник. К., 1966.
6. Клименко В. Қ. Работа профсплоков Украины по залученню тру-

дящих до управління виробництвом у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС.— Український історичний журнал, 1966, № 3.

7. Судеревский И. Проблемы разделения труда. М., 1963.

8. ЦСУ УРСР. Річний звіт про підготовку кадрів масових професій за 1962 рік.

9. ЦСУ УРСР. Річний звіт про підготовку кадрів масових професій за 1965 рік.

10. ЦСУ УРСР. Переписи всього парку обладнання за 1958 і 1962 рр.

11. УРСР у цифрах, 1965. К., 1966.

12. Шафранова О. Основные и вспомогательные работы в промышленности.— Социалистический труд, 1966, № 12.

РОЛЬ ЕСТЕТИЧНОГО ФАКТОРА У ТВОРЧІЙ ПРАЦІ

Творча праця має велике соціальне значення, оскільки саме вона створює всі матеріальні і духовні цінності, є однією з основних спонукальних сил культурного і науково-технічного прогресу.

Творчість — це якісно нова ступінь у діяльності людини, вища форма людської праці, яка створює нове, оригінальне і більш досконале в будь-якій галузі виробництва, науки, техніки і мистецтві. Велика роль творчої праці і в розвитку особистості.

Праця є джерелом розвитку людської думки і безпосередньо впливає на формування і розвиток емоцій, тому що творчий процес пов'язаний з комплексом найрізноманітніших почуттів: сподіванням, розчаруванням, радістю, щастям тощо.

Вся історія людського суспільства, періоди його розквіту або занепаду обумовлюються значною мірою розвитком творчої праці, хоча у той же час сама творчість перебуває в прямій залежності від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Маркс стверджував, що вся так звана всесвітня історія є породженням людини людською працею [1, 598]. Ці слова Маркса слід віднести насамперед до праці творчої. Що ж до праці конкретного робітника, то дослідження радянських соціологів, зокрема лабораторій Ленінградського університету, показали, що існує пряма функціональна залежність між ступенем ініціативи і основними виробничими показниками в роботі.

Дослідження, проведені на 25 підприємствах у різних галузях промисловості, підтвердили, що чим більші творчі можливості праці, тим, звичайно, вищі показники ставлення до праці [9, 104].

У антагоністичному суспільстві творча ініціатива народних мас припинялась суспільно-економічними умовами їх життя — повною економічною залежністю від хазяїна і примусовим характером праці. Право на творчу працю намагались запатентувати пануючі класи. Яскравим прикладом може бути праця раба і кріпака. За капіталізму, поряд з наведеними причинами, виникають нові перешкоди для розвитку творчої ініціативи на-

родних мас — надмірна диференціація праці, яка перетворює людину в додаток машини, нейтралізуючи повністю її творчі можливості.

Однак уже в період розвинутого капіталізму деякі підприємці (Тейлор, Форд) зрозуміли значення творчої ініціативи, відсутність якої вела до зниження продуктивності праці, наслідком чого було зменшення прибутків. Тому вони звертаються до додаткових факторів, які забезпечують більш інтенсивну працездатність. Це, з одного боку, політика «людських відносин», яка в той час тільки зароджувалась, а з другого, — розвиток творчої ініціативи. Тейлор першим серед капіталістів звернув увагу не тільки на значення досконалого оволодіння професійними навичками, але й на розвиток «трудової ініціативи», тобто творчої праці.

«Найбільш досвідчені директори, — пише він, — вважають, що завдання, яке стоїть перед ними, полягає в тому, щоб примусити кожного робітника докласти всіх своїх зусиль, всю свою працю, всі свої традиційні знання, все своє вміння і свою добру волю — одним словом, всю свою «ініціативу» — до того, щоб реалізувати можливо більший прибуток для свого підприємця. Проблема, що стоїть перед дирекцією підприємства, полягає таким чином у тому, щоб розбудити найкращий прояв цієї ініціативи в кожного робітника» [6, 230].

Тейлор швидко зрозумів значення творчої ініціативи робітника, тобто значення його індивідуальної заінтересованості в самій праці (саме в праці, а не в заробітку) для розвитку виробництва.

Однак вирішити проблему творчої праці капіталісти були неспроможні. Вони намагались її розв'язати без урахування впливу оточуючого соціального середовища, ролі свободи особистості, умов праці і тієї художньої основи, яка надає праці, в певних соціальних умовах, творчого характеру.

Так, проблему «ініціативи» Тейлор намагався розв'язати шляхом «спеціального заохочення», звичайною надбавкою до зарплати. В цьому виявилась буржуазна обмеженість його, яка властива всьому капіталістичному суспільству.

За рахунок підвищення оплати праці можна робітника примусити більш старанно працювати, до знемоги сил, але неможливо розбудити його творчу ініціативу.

Для того щоб робітник з придатка до машини перетворився в творця, треба зламати всю капіталістичну систему, зробити трудящого вільним і незалежним, створити для нього певні умови праці. Творчість і ініціатива невід'ємно пов'язані з свободою самої особистості.

Сучасні підприємці знову повертаються до проблеми творчої праці, розв'язання якої дало б можливість відібрати у людини всю енергію, яка залишається невикористаною при існуючій ди-

ференціації праці. Останнім часом у розвинених капіталістичних країнах спостерігається підвищений інтерес до проблеми творчої праці.

Вчені Англії, Франції, ФРН, Скандинавських країн, а також США зібрали великий і різноманітний матеріал по вихованню і культивуванню творчих здібностей.

Незмінним супутником творчої праці є її усвідомлене значення, емоційна привабливість і інтерес, який мобілізує всі психічні процеси, що є складовими компонентами творчої праці: сприйняття, увага, пам'ять, уява, мислення.

Одним із важливих завдань сучасного виробництва і науки і є пробудження інтересу до тої чи іншої діяльності. І допомогти в цьому повинна технічна естетика, створена з урахуванням психологічних і гігієнічних вимог праці.

Технічна естетика — це наука про вдосконалення естетичної форми знарядь виробництва (верстатів, інструментів, машин), інтер'єрів цехів заводів, фабрик, лабораторій та інших виробничих і службових приміщень та їх фарбування, тобто це наука про закономірності вияву гармонії і краси у виробництві. Наукові дослідження й експерименти довели, що вона не тільки знижує втому, але й піднімає емоційний тонус, підвищує працездатність, є своєрідним поштовхом до виникнення інтересу до тієї чи іншої діяльності, пов'язаної з профілем даного виробництва.

Сам інтерес, який виникає під впливом відповідних (саме естетичних) факторів виробництва і виробничої праці, не є чимось застиглим. Він може видозмінюватись і стає все більш дієвою силою, перевтілюючись у схильність.

Схильність відрізняється від інтересу тим, що людина не тільки прагне ознайомитись з тим чи іншим предметом, заняттям, але намагається безпосередньо включитись у діяльність, пов'язану з ними. Схильність часто переростає в захоплення, любов, пристрасть до даної праці, що є великою рушійною силою науки, техніки, мистецтва.

Радянський соціолог А. Г. Здравомислов вважає інтерес однією з центральних категорій марксистської соціології, тому що він є одним із основних стимулів усякої людської діяльності і рухомою силою суспільного прогресу. Він пише, що «інтерес має не тільки психологічне, але й загальнофілософське значення, тому що поняття людської діяльності включає в себе поняття суспільно-історичної практики» [3, 163].

Слід пам'ятати слова Маркса про те, що все, за що людина бореться, впливає з осмисленого нею інтересу [2, 72].

У силу цієї суспільно-психологічної природи (на інтерес суб'єкта впливають об'єктивні обставини) він носить суб'єктивно-об'єктивний характер.

Емоційно позитивне ставлення людини до діяльності збуд-

жує її робочу енергію, активність, творчі можливості і навпаки, відсутність таких емоцій, байдужість або емоції негативного характеру до даного виробництва ведуть до зниження енергії, шаблону в роботі, а отже, і до зниження ефективності праці. Людина байдужа або відчуваюча огиду до своєї роботи, не може бути не тільки творцем, але не зможе досягти тієї економічної ефективності своєї праці, яка можлива при її інтелектуальних і фізичних можливостях і професійній підготовці.

У нашому соціалістичному суспільстві, заснованому на суспільній власності на засоби виробництва, є необхідні соціальні умови для розвитку творчої праці та ініціативи трудящих.

Суспільна власність на засоби виробництва, що робить кожного робітника хазяїном свого підприємства, є тією соціальною умовою, котра обумовлює творчий характер праці, робить її свідомо значною, а естетизація сучасного виробництва обумовлює емоціональну привабливість праці.

Творчість, до якої в галузі людської діяльності вона не відносилась, завжди носить емоційно-інтелектуальний характер, що слід враховувати при створенні відповідного естетичного мікроклімату.

Велику послугу творчому уявленню і інтелекту можуть зробити умови, створені з урахуванням їх позитивного впливу на органи чуття і психіку людини, тобто з урахуванням ергономічних і естетичних вимог, які виконують роль своєрідного каталізатора творчої праці. Колір і форма і є тими основними естетичними факторами, які можуть сприяти інтенсивному впливу на тонус людини і викликати позитивну психічну реакцію.

Не тільки функція знарядь виробництва, а й їх форма служить людині. Вона може допомогти в полегшенні праці і перетворенні її в радість і насолоду. Потрібно враховувати закони формоутворення. У формі може виражатись динаміка, статичність, спрямованість, сила, важкість, легкість. Однак естетичне вирішення повинне будуватись на основі технічної досконалості і функціональної доцільності з урахуванням анатомічних і фізіологічних даних людини.

Кольори також активно впливають на людину. Вони можуть змінювати наш настрій: викликати відчуття бадьорості і радості або, навпаки, почуття пригніченості та смутку. Відомий французький спеціаліст з технічної естетики Ж. Вьєно писав, що колір здатний на все: може породити світло, заспокоєння чи збудження, створити гармонію чи викликати потрясіння, від нього можна сподіватись див, але він може викликати і катастрофу.

Наукові експерименти і досліді, які проводились, зокрема, під керівництвом проф. Є. Б. Рабкіна [4], показали, що при відповідному підборі кольорів (тобто з урахуванням їх фізіологічного і психологічного впливу) підвищується працездатність організму, збільшується продуктивність праці, знижуються вто-

ма і травматизм (що дає досить відчутні економічні наслідки), і все це сприяє творчому піднесенню в праці. При цьому необхідно враховувати їх фізіологічні впливи. Наприклад, червоний колір сприяє підвищенню енергії, але через 2—3 години приводить до зниження, тобто викликає передчасну втому. Зелений, голубий і жовтий — благотворно діють на організм, але одноманітність також утомлює. Однак утома від кольорової одноманітності швидко знімається при погляді на «додатковий» колір (з зеленої стіни на червону, з жовтої на синю).

Кольорової одноманітності потрібно уникати, не порушуючи кольорової гармонії. Вона створюється поєднанням кольорів, близьких за спектром (синій і голубий, жовтий і оранжевий тощо), або за рахунок поєднання додаткових тонів, які перебувають у діаметральних протилежностях спектра.

За підрахунками чехословацького вченого П. Тучні, правильне кольорове оформлення коштує в 20 разів менше, ніж збитки, викликані кольоровою анархією.

Створена з урахуванням вимог ергономіки естетична виробнича атмосфера може стати своєрідним живильним середовищем для виникнення творчої домінанти.

Домінанта, як вказує фізіолог Ухтомський А. А., — це виникаючий під впливом взаємодії організму і середовища пануючий порядок збудження в корі головного мозку, який притягує і переключає на себе збудження із інших осередків нашого мозку (субдомінант) і в той же час активно гальмує самостійну діяльність цих більш слабих осередків збудження. Домінанта, гальмуючи самостійну діяльність субдомінант, примушує їх працювати на себе. Домінанта характеризується також тим, що в процесі зрівноважування організму з оточуючим середовищем вона знаходить для себе найбільш адекватні зовнішні подразники.

Народження тієї чи іншої домінанти часто пов'язане з впливом оточуючого середовища, яке викликає в нас певний інтерес і увагу. Наші інтереси, ідеали і сам предмет творчих пошуків — все це наші домінанти, що формуються під впливом оточуючого середовища, яке в той же час є джерелом збагачення творчої уяви.

Ми повинні також використовувати здатність домінанти підсилюватись під впливом неадекватних подразників, про які говорив А. А. Ухтомський (він наводить приклад, коли головний біль підсилюється під впливом музики).

Наше завдання — знайти такий тип подразника, який не тільки не заважав би творчій роботі нашого мозку, але сприяв їй.

Естетичне виробниче середовище, створене з урахуванням ергономічних вимог, і може стати тим неадекватним, але сприятливим подразником, котрий стимулює творчу роботу мозку. Безсумнівно, естетичний фактор — колір і форма — не має пря-

мого відношення до розв'язання тієї чи іншої технічної проблеми, але сприяє її прискоренню, тобто справляє опосередкований вплив. Ухтомський пише: «Домінанта є центр, який найбільш легко відкликається на дальні хвилі, дуже легко стимулює в собі збудження з їх приводу» [8, 281].

Суть естетичного фактора полягає в тому, що він володіє великою силою емоційного впливу, може підсилити діяльність домінанти і сприяти більш інтенсивній творчій роботі нашого мозку. Зорові, слухові відчуття, виникаючи під впливом кольорового інтер'єра, музики, красивої форми верстатів і є тими субдомінантами, які можуть або гальмувати і знижувати оптимальне збудження творчої домінанти, або підсилювати, збагачувати її. «Емоційний процес може підвищувати тонус, енергію психічної діяльності і може знижувати, гальмувати її» [5, 470], — пише один з визначних радянських психологів С. Л. Рубінштейн. «Радість може викликати приплив сил, при якому всяка робота буде виконуватись з піднесенням і легко» [5, 471].

Одним із завдань сучасної науки є створення стимулюючих умов для розвитку потрібних трудових домінант, тобто створення й організація такого виробничого середовища, при якому творчі можливості людини виявлялись би з найвищою ефективністю. І естетизація виробничого середовища виконує тут не останню роль. Ефективність творчої домінанти в більшості обумовлюється тими умовами, в котрих вона знаходиться, і субдомінантами, що виникають під впливом подразливого зовнішнього фактора. Зовнішнім фактором, який продовжує сприятливі субдомінанти, допомагаючи творчій домінанті, може бути естетичний фактор — колір, форма, інтер'єр, що сприяє виявленню інтересу до даної праці і тонізує розвиток творчої ініціативи.

Наукові відкриття, раціоналізаторські винаходи часто пов'язані з душевними рухами, що виникають також під впливом оточуючого середовища. Безперечно, не всі відкриття — обов'язково наслідки душевних поривань. Очевидно, можливі досягнення науки, які є лише наслідком чисто раціонального напруження думки, але, безсумнівно, і колосальне значення емоційного фактора.

Естетичне середовище сприяє виникненню позитивних емоцій, які в свою чергу сприяють більш продуктивній творчій роботі.

Стимулами, що обумовлюють виникнення творчого задуму і розвиток творчої праці, дуже часто є не безпосередні фактори, тобто ті, що прямо відносяться до даного виду діяльності, а «неадекватні подразники», але в той же час сприятливі для нього і різноманітність, і безліч барв, форм, звуків оточуючого середовища, і наш внутрішній емоційний стан, обумовлений їх впливом.

Період найвищого творчого піднесення — натхнення — завжди пов'язаний з великим емоційним напруженням.

«Натхнення — це стан великого емоційного піднесення, при якому зберігається виняткова ясність свідомості» [7, 211], — так визначає натхнення відомий радянський психолог Б. М. Теплов. Але натхнення праця, щоб бути такою, вимагає стимулюючих умов.

Правда, інколи поштовхом до натхненної праці може стати той чи інший випадок, що сприяв відкриттю (падаюче яблуко для Ньютона). Але він не є причиною відкриття. Випадок приходить до того, хто чекає на нього, а творча праця — це постійне, невідривне зосередження мислення, постійний інтерес і увага до тієї чи іншої проблеми, які теж значною мірою обумовлюються нашими емоційними станами і оточуючим середовищем.

Буржуазні філософи навмисне перебільшували роль випадку в творчості, особливо в період його найвищої інтенсивності — натхнення, намагаючись обгрунтувати довільність і індетермінованість творчого процесу, як у свій час це доводив Кант. Так виникли безглузді теорії про «наитие свыше». Ці теорії соціально-тенденційні, оскільки апологети буржуазної науки намагались, з одного боку, з'ясувати явище натхнення «даром Аполлона» лише окремих одиниць, з другого, — відірвати творчий процес від оточуючого середовища, його закономірного впливу на характер праці для того, щоб уникнути всяких, особливо соціальних змін і перетворень, спрямованих саме на поліпшення умов праці для робітників.

Безумовно, творча праця яскраво індивідуалізована, але творча діяльність має свої закономірності і обумовлюється не тільки анатомо-фізіологічними задатками, але й впливом оточуючого середовища, який сприяє їх розвитку. Маркс писав з цього приводу, що Ньютон не став би таким на острові Південного океану.

Наукові дослідження останніх років, що присвячені проблемі творчої праці, проводяться в СРСР і в ряді капіталістичних країн.

Вчені на основі даних сучасної науки й експериментальних досліджень зробили висновок, що творчість — це не участь якоїсь надприродної істоти, а природжена діяльність людини, властива в тій чи іншій мірі кожному, що для її прояву необхідні не тільки відомі анатомо-фізіологічні передумови, але й відповідні сприятливі оточуючі умови.

Виробниче середовище, в якому працює людина, має першорядне значення. А в його організації естетичний фактор займає не останнє місце. Він може бути поштовхом до творчості, тому що викликає позитивно-емоціональне відношення до праці і викликає інтерес до такої діяльності.

Рациональне забарвлення і художньо оформлений виробничий інтер'єр виконують значну роль у розвитку творчої домінанти. Творче піднесення перестає бути рідкісним і випадковим, а стає закономірним явищем виробничої праці.

Багатство, різноманітність і гармонія форм і барв сприяють також розвитку і збагаченню творчої уяви, творчої фантазії, без якої не обходиться жоден вид творчої праці.

Можливо, сама естетизація виробничих умов не має безпосереднього впливу на народження якогось творчого задуму або раціоналізаторської пропозиції, наприклад, у техніці. Але безпосередньо впливаючи на інші почуття, стимулюючи їх, вона опосередковано впливає на хід і розвиток всього творчого процесу, яким би не був його профіль: технічним, біологічним або художнім.

Отже, творчість — це дуже складний інтелектуально-емоційний процес, безпосередньо пов'язаний з такими психічними процесами, як сприйняття, уява, мислення, емоції, увага, вольові процеси. Всі вони взаємозв'язані один з одним і в комплексі забезпечують інтенсивний характер творчої діяльності.

Естетичний фактор виробничого середовища справляє достатньо інтенсивний вплив на всі складові компоненти творчої діяльності, починаючи з сприйняття оточуючої обстановки, яке обумовлює виникнення інтересу до праці (без якого, як вже згадувалось, нема творчості) або його відсутність.

Виробниче середовище, створене на основі раціонально і гармонійно підібраних барв і красивої форми обладнання, безсумнівно, впливає на процес творчої діяльності.

Творча праця, в силу заманливих перспектив, які вона відкриває перед людським суспільством, стає однією з центральних проблем не тільки майбутнього, але й сучасного, вимагає невідкладного вирішення багатьох питань, пов'язаних з нею.

Краткое содержание

Одну из важнейших современных проблем — становление коммунистического труда — невозможно решить без целого комплекса других задач, и в частности проблемы творческого труда. Творчество — это тот вид деятельности, при котором труд из тяжелой обязанности превращается в деятельность, адекватную человеческой сущности. Влиянию эстетического фактора на человеческую деятельность, на развитие творческой инициативы посвящена данная статья.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., Госполитиздат, 1956.
2. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. М., Госполитиздат, т. 1, 1955.

3. Здравомыслов А. Г. Интерес как категория исторического материализма.— Вестник Ленингр. ун-та, Л., 1959, № 7.
4. Рабкин Е. Б., Соколова Е. Г., Фрид Ю. В., Ковальский Н. Н. Руководство по рациональному цветовому оформлению. М., «Транспорт», 1964.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., Учпедгиз, 1916.
6. Тейлор Ф. У. Научная организация труда.— В кн.: Научная организация труда, И. Т. И., К., 1965.
7. Теплов Б. М. Психология. М., Учпедгиз, 1954.
8. Ухтомский А. А. Учение о доминанте. Соч., т. 1, ЛГУ, 1950.
9. Человек и его работа. Социологическое исследование. М., «Мысль», 1967.

ВЗАЄМОДІЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ЇХ ВІДПОВІДНОСТІ В ПЕРІОД ПОБУДОВИ КОМУНІЗМУ

Об'єктивна діалектика соціалістичного суспільства та його переростання в комуністичне ставить питання про необхідність проведення дослідження закономірностей розвитку всіх елементів і факторів, які визначають оптимальне функціонування суспільного виробництва. Першорядного і практичного значення серед цих факторів набуває аналіз розвитку відповідності продуктивних сил і виробничих відносин у системі соціалістичного способу виробництва.

Структура динамічних зв'язків і взаємовідношень продуктивних сил і виробничих відносин визначається характером основного зв'язку між елементами, що їх складають, ступенем розвитку об'єктивних і суб'єктивних елементів змісту матеріальної основи суспільства. Закономірності розвитку продуктивних сил проявляються в складному процесі взаємодії і взаємопроникнення як структурних елементів самих продуктивних сил, так і виробничих відносин.

Завдяки постійному процесові взаємодії об'єктивних і суб'єктивних елементів у продуктивних силах відбуваються зміни, розвиток, які приводять до змін і виробничих відносин. «Продуктивні сили,— писав К. Маркс,— це розвиток практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, в яких люди перебувають, продуктивними силами, вже набутими раніше, суспільною формою, яка існувала до них, яку створили не ці люди, а попереднє покоління» [4, 388].

Розвиток продуктивних сил включає два моменти — спадкоємність і виникнення нового. Спадкоємність у розвитку продуктивних сил є об'єктивною основою зв'язку і спадкоємності всього історичного процесу в матеріальному і духовному виробництві. Нові засоби техніки можна створити тільки за допомогою вже існуючої, а також на основі використання можливостей, які формуються досягнутим рівнем розвитку виробництва. Спадкоємність, збереження позитивних елементів попереднього розвитку, є необхідним моментом і умовою розвитку продуктивних сил, що включає в себе якісні зміни наявної і створення нової техніки, технології, більш досконалої організації праці і виробництва. Ці,

два моменти є основою безперервного розвитку продуктивних сил. Але швидкий і безперервний розвиток продуктивних сил не зразу викликає відповідні зміни всіх елементів виробничих відносин у силу об'єктивної природи і призначення самих елементів виробничих відносин.

Постійний розвиток продуктивних сил при відносній стійкості виробничих відносин породжує внутрішню суперечність у системі способу виробництва. Розв'язання цієї суперечності веде до заміни застарілих форм виробничих відносин новими, які відповідають рівню і характеру розвитку продуктивних сил. «На певному ступені свого розвитку,— писав К. Маркс,— матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції» [1, 7]. Революційне перетворення застарілих виробничих відносин відновлює відповідність їх з продуктивними силами, створює основу для дальшого розвитку продуктивних сил і зміни виробничих відносин. Але в антагоністичних суспільно-економічних формаціях у самому змісті матеріальної основи виробничі відносини дуже короткий час відповідають продуктивним силам, які постійно розвиваються. Відповідність на початковому етапі функціонування способу виробництва змінюється суперечністю між виробничими відносинами і продуктивними силами на новому рівні. Дальший розвиток суперечностей між змістом і соціальною формою способу виробництва породжує конфлікти, які розв'язуються за допомогою усунення старої форми і виникнення нової, що відповідає прискореному розвитку змісту. «Досягши певного ступеня зрілості, дана історична форма,— вказував К. Маркс,— скидається і звільняє місце для вищої форми» [3, 418].

Діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин соціалізму здійснюється як виникнення, наростання і розв'язання *неантагоністичних* суперечностей між продуктивними силами і структурними їх елементами і *окремими* сторонами або елементами виробничих відносин.

Проте проблема суперечностей у системі соціалістичного способу виробництва була і є дискусійною серед марксистів-філософів, економістів, істориків. Внаслідок дискусії, яка розгорнулась у журналах «Под знаменем марксизма» і «Проблемы экономики» в 1940 р., було підтримано тезис Й. В. Сталіна про повну відповідність виробничих відносин характеру продуктивних сил у соціалістичному суспільстві. Підводячи підсумки, редакція журналу «Под знаменем марксизма» писала: «Повна відповідність між продуктивними силами і виробничими відносинами соціалізму не припускає, а виключає суперечності між ними» [15, 57—58].

Виходячи з цього твердження, деякі вчені вказували, що суперечності в системі способу виробництва властиві тільки антагоністичним суспільно-економічним формаціям. Доводилося це тим, що існування суперечностей у матеріальній основі суспільства свідчить про неминучість порушення обов'язкової відповідності виробничих відносин характеру і рівню продуктивних сил і що для розв'язання даної суперечності потрібно було б провести докорінне революційне перетворення всієї системи суспільних відносин, у рамках якої вона виникла і розвивалась [17, 175]. У зв'язку з такою інтерпретацією необхідно відмітити, що діалектика взаємозв'язку будь-яких явищ матеріального світу виключає повну відповідність. Усі зв'язки і відношення явищ і предметів — рухомі, мінливі — являють собою процес руху, оскільки вони внутрішньо суперечливі, тобто об'єктивно містять у собі відмінності, протилежності — невідповідності. В. І. Ленін категорично відкидає ідею про повну відповідність у суспільних явищах. «Повної відповідності,— підкреслював він,— не буває навіть у найпростіших явищах природи...». Відповідності не буде ніколи, «її не може бути в розвитку природи, як і в розвитку суспільства...» [6, 128; 9, 305].

Отже, в кожній суспільно-економічній формації рух суперечностей і зміна їх взаємозв'язку й характеру в системі способу виробництва детерміновані структурою об'єктивних динамічних зв'язків об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил. Комуністична формація не є в цьому плані винятком. Неантагоністична природа взаємозв'язків речовинних і особистих елементів продуктивних сил виключає можливість підризу відповідності між виробничими відносинами і продуктивними силами і перетворення всієї системи суспільних відносин.

Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин як суперечність різних сторін соціалістичного способу виробництва є сьогодні предметом спеціального дослідження багатьох учених. Але аналіз конкретно-історичного прояву взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин соціалізму і переходу від соціалізму до комунізму здійснюється іноді без урахування багатогранності об'єктивних зв'язків перетворюючої дії в самій матеріальній основі суспільства, що породжує різні погляди на це питання, а іноді приводить до заперечення взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин як основної закономірності, яка визначає суспільний розвиток. Насамперед недостатньо враховується об'ємна структура та якість об'єктивних елементів продуктивних сил, яка безперервно змінюється й удосконалюється. Техніка і предмети праці є основою і визначальною частиною розвитку виробничих відносин.

Відомо, що об'єктивний зміст процесу взаємодії об'єктивних елементів продуктивних сил містить у собі як спільність, так і відмінність. Цей зміст відповідає інтересам народу і знаходить

свій усвідомлений вираз у найголовнішій меті матеріального і духовного виробництва за соціалізму. Сама мета є невинно й повсякденно діючим свідомим спонукальним мотивом трудової діяльності трудящих і разом з тим провідним принципом політики Комуністичної партії і Радянської держави. Вона є не тільки перспективою, але відбувається повсякденно в реальному процесі взаємодії предметів праці і техніки. Мета знаходить свій конкретний, науково обґрунтований вираз у народногосподарських планах, які перетворюються в життя творчою діяльністю людей, здійснюється за допомогою безперервного розвитку предметів праці і техніки для максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб усього суспільства. У цьому виявляється спільність єдності об'єктивних елементів продуктивних сил; відмінність же виявляється в якості, об'ємній структурі, принципах зв'язку техніки з предметами праці, їх призначенні і функціонуванні в сільському господарстві і промисловості. Принципи перетворення властивостей предметів праці в сільськогосподарському виробництві істотно відрізняються від подібних принципів зміни традиційних і створення якісно нових матеріалів у галузі промисловості. Вони визначаються природою й призначенням самих предметів праці і являють собою дві форми розвитку соціалістичного способу виробництва. Залізна руда і вугілля, пшениця і продуктивна худоба мають різні призначення, коли задовольняють потреби людей. В єдності об'єктивних елементів продуктивних сил міститься також і їх різниця в рівні усупільнення засобів виробництва і предметів праці сільськогосподарського й промислового виробництва. Але воно не виключає, а містить у собі безперервний рух суперечностей (взаємодії) між предметами праці і технікою взагалі і між об'єктивними елементами продуктивних сил сільського господарства і промисловості. Разом з тим єдність у різниці форм усупільнення техніки і предметів праці сільського господарства і промисловості є визначальною основою соціальних виробничих відносин.

Оскільки техніка й предмети праці промисловості становлять вищу форму усупільнення в масштабах всієї країни і вищий тип динамічних зв'язків, то їм належить провідна і визначальна роль у розвитку виробничих відносин соціалістичного суспільства. Вони є основою розвитку соціалістичної економіки, визначають її розвиток на всіх етапах соціалістичного виробництва. У перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли ще немає єдиних продуктивних сил і виробничих відносин, вони є основою перетворення багатокладної економіки в соціалістичну. Техніці і предметам праці промислового виробництва належить провідна роль у здійсненні поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Соціалістичні виробничі відносини відповідають характерові

і рівню розвитку продуктивних сил, оскільки суспільний характер виробництва підкреслюється тут суспільною властивістю на об'єктивні елементи виробництва. Саме тому виробничі відносини за соціалізму відкривають широкий простір для безперервного розвитку всіх структурних елементів продуктивних сил.

Продуктивні сили соціалізму, як і усіх попередніх формацій, є найбільш рухомою і революційною стороною в системі способу виробництва. Тому ті чи інші сторони соціалістичних виробничих відносин у галузі виробництва, обміну і розподілу, форм і методів організації й управління народним господарством можуть відставати і дійсно відстають від рівня розвитку продуктивних сил, перестають відповідати потребам дальшого розвитку структурних елементів виробництва, які все більше зростають. Неантагоністичні суперечності, які об'єктивно виникають між продуктивними силами, що безперервно розвиваються, і окремими сторонами виробничих відносин, які вже застаріли, в умовах соціалізму є суперечностями безперервного розвитку матеріальної основи комуністичного суспільства. Комунізм з об'єктивною необхідністю виростає на основі високорозвинених продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин, які перемогли повністю й остаточно і яким відповідають високий рівень культури і матеріального добробуту людей. Тільки після зміцнення соціалізму, «після його повної перемоги, має вирости той самий комунізм, який ми на суботниках спостерігаємо не з книг, а на живій дійсності» [11, 257].

В. І. Ленін ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції висунув положення про те, що комуністична формація повинна створити собі адекватний рівень продуктивних сил. У могутньому розвитку продуктивних сил суспільства В. І. Ленін бачив інтерес трудящих мас країни, де перемогла революція. У розробленому ним плані електрифікації країни, плані здійснення політики індустріалізації народного господарства і суцільної колективізації сільського господарства, програмі культурної революції були визначені закономірності створення матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму, закономірності прискореного розвитку продуктивних сил суспільства.

Ленінські ідеї про переведення на електричну основу всього народного господарства і прискорення розвитку продуктивних сил стали генеральною лінією Комуністичної партії Радянського Союзу у керівництві будівництвом соціалізму і комунізму в нашій країні. Партія керується у своїй діяльності ленінською вказівкою, що для повного будівництва комунізму «потрібен величезний крок вперед у розвитку продуктивних сил...» [10, 374].

У період переходу від першої фази комунізму до другої, вищої, відбувається могутнє зростання продуктивних сил і формування комуністичних виробничих відносин. Внаслідок їх створення Радянський Союз перевершить технічний рівень найбільш

розвинених капіталістичних країн і вийде на перше місце в світі з виробництва на душу населення, перейде до комуністичного розподілу матеріальних благ.

Переростання соціалізму в комунізм — процес об'єктивно необхідний. До комуністичного суспільства неможливо прийти, минаючи стадію соціалістичного розвитку. «Від капіталізму людство може перейти безпосередньо тільки до соціалізму, тобто спільного володіння засобами виробництва і розподілу продуктів за мірою роботи кожного. Наша партія дивиться далі: соціалізм неминуче повинен поступово перерости в комунізм, на прапорі якого стоїть: «кожний за здібностями, кожному по потребах» [7, 61].

Перехід від соціалізму до комунізму відбувається на основі розвитку і вдосконалення продуктивних сил і виробничих відносин відповідно до законів діалектики від нижчого до вищого шляхом поступового переростання соціалістичних відносин у комуністичні, визрівання в надрах соціалістичного суспільства і широкого розповсюдження й поглиблення комуністичних форм праці, організації й управління виробництвом, а також суспільних форм задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Тому комунізм є «вищий вид суспільства, і він може розвиватися лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм» [11, 255]. Будівництво комунізму відбувається шляхом розвитку й удосконалення всієї системи суспільних відносин.

Переростання соціалізму в комунізм — це закономірний історичний процес, який не можна довільно порушити чи обійти. Він відбувається поступово. Але поступовість цього процесу не можна розглядати як якийсь уповільнений рух, як зниження темпів, рух без суперечностей. Навпаки, це період прискореного всебічного розвитку продуктивних сил і удосконалення виробничих відносин при постійній їх взаємодії. Знищення капіталістичних виробничих відносин, — вказував Ф. Енгельс, — це «єдина попередня умова безперервного розвитку продуктивних сил, який весь час прискорюється, а завдяки цьому — і практично безмежного зростання самого виробництва» [2, 277]. Продуктивні сили не існують поза суспільною формою. Зв'язок і єдність їх елементів реалізуються у виробничих відносинах, які є соціальною організацією даних продуктивних сил. Виникнення, наростання і розв'язання суперечностей останніх як внутрішніх спонукальних мотивів до розвитку всіх їх структурних елементів відбувається у процесі виробничої діяльності людей. Поза діяльністю людей немає руху внутрішніх суперечностей продуктивних сил. У процесі подолання існуючих неантагоністичних суперечностей породжуються нові суперечності. Практична діяльність членів суспільства у розв'язанні суперечностей продуктивних сил і їх розвитку визначається виробничими відносинами. Тому неможливо, щоб люди сприяли розвиткові продуктивних сил, не змінюючи своїх су-

спільних і насамперед виробничих відносин залежно від цього розвитку. «Виправлення, змінення суспільних відносин розуміється, можливе, але можливе лише тоді, коли виходить *від самих членів цих виправлюваних або змінюваних суспільних відносин*» [5, 337].

Виробничі відносини, які виступають формою суспільної організації матеріального й духовного виробництва, об'єктивно зумовлені рівнем і характером продуктивних сил, що становлять їх зміст. Ця залежність виступає як загальносоціологічна закономірність історії, яка діє і в умовах переростання соціалізму в комунізм. Але з того факту, що виробничі відносини у своєму розвитку залежать від характеру і рівня продуктивних сил зовсім не випливає, що перші — це пасивний наслідок прогресу останніх. Соціалістичні виробничі відносини відіграють активну роль у суспільному розвитку. Саме в них і міститься стимул, який спонукає людей рухати вперед продуктивні сили. Соціалістичні виробничі відносини як якісно нова форма суспільних відносин створюють необхідні внутрішні умови і можливості для виникнення нових закономірностей розвитку продуктивних сил і розширення сфери свідомого їх використання.

Перехід до розгорнутого комуністичного будівництва свідчить про новий етап розвитку продуктивних сил, об'єктивною закономірністю яких є всебічний прогрес їх структурних елементів. Діалектика останніх полягає в тому, що якісні зміни об'ємної структури і принципів зв'язку і взаємодії складових елементів продуктивних сил промислового виробництва (при збереженні вищої форми соціального їх усупільнення) визначають собою, з одного боку, зміни, удосконалення структури похідних елементів виробничих відносин (обміну і розподілу) у цій сфері виробництва, а з другого, — мають вирішальний вплив на розвиток об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил сільськогосподарського виробництва, на основі яких удосконалюються виробничі відносини в кооперативно-колгоспних господарствах. Одночасно елементи виробничих відносин, що розвиваються в місті і на селі, обумовлюють характер дії рушійних сил, прояв нових стимулів, імпульсів для розвитку продуктивних сил у промисловості і сільському господарстві.

Розвиток продуктивних сил об'єктивно викликає зростання усупільнення соціалістичного виробництва — збільшення потужностей соціалістичних підприємств, зростання концентрації виробництва, поглиблення всебічної спеціалізації і розвитку кооперативних зв'язків, організації та управління, стандартизації, уніфікації й агрегування. Ці процеси характеризуються даними темпів зростання виробничих основних фондів промисловості, які (в процентах до 1940 р.) становили: в 1950 р. — 141, в 1958 р. — 341, в 1960 р. — 424, в 1964 р. — 653, в 1965 р. — 716 [19, 64]. У 1940 р. у СРСР було вироблено 48,3 млрд. квт · г електро-

енергії, в тому числі 39,2 млрд. кВт · г електростанціями спільного користування і блок-станціями. Коефіцієнт централізації виробництва електроенергії становив 81,2%. У 1960 р. вироблено вже 292,3 млрд. кВт · г, з них електростанціями спільного користування і блок-станціями — 257,5 млрд. кВт · г. Коефіцієнт централізації виробництва електроенергії зріс до 88,1%. У 1965 р. було вироблено електроенергії 506,7 млрд. кВт · г, у тому числі електростанціями спільного користування і блок-станціями — 470,3 млрд. кВт · г. Коефіцієнт централізації виробництва електроенергії підвищився до 92,8% [19, 171].

Розвиток продуктивних сил, який постійно й безперервно прискорюється, зростання ступеня усуспільнення виробництва та народних нагромаджень ведуть до того, що попередня структура (організація) власності починає відставати від свого змісту, котрий безперервно розвивається, і перестає йому відповідати. Наростання суперечностей між формою і змістом у системі способу виробництва вимагає таких форм організації й управління виробництвом, які найбільше відповідають вирішенню практично назрілих народногосподарських завдань. Так, у Львівському економічному районі були вперше створені соціалістичні за змістом промислові фірми, які об'єднали споріднені підприємства. Подібні фірми були створені і в інших економічних районах країни. Це полегшує організацію та управління процесом виробництва, підвищує їх економічну ефективність [20]. Іншою формою кооперації є створення виробничих об'єднань. Наприклад, у Ленінградській області на початку 1963 р. було створено дев'ять галузевих виробничих об'єднань, куди увійшли 55 підприємств, науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро. Вони працюють за єдиним планом, мають єдине технічне і господарське управління, функціонують за принципом господарського розрахунку, що є найважливішою умовою підвищення ефективності суспільної праці [16, 46—57: 21].

Розвиток продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві відбувається у відповідності з кооперативно-колгоспною формою власності. Але ця відповідність не є раз і назавжди даною, незмінною. Вона удосконалюється в процесі руху суперечностей між рівнем продуктивних сил і окремими сторонами виробничих відносин на селі. З розвитком продуктивних сил розмір колективного господарства стає недостатнім для дальшого прогресу. Подолання суперечностей, які виникають між відносно невеликими розмірами колгоспів і новими продуктивними силами сільського господарства, відбувається шляхом своєчасного їх виявлення і прийняття партією заходів по укрупненню колгоспів, що відіграло і відіграватиме велику роль у розвитку продуктивних сил сільськогосподарського виробництва. Так, якщо в 1950 р. у країні було 123,7 тис. колгоспів, у 1958 р.—69,1 тис., у 1964 р.—38,3 тис., то в 1965 р.—36,9 тис. колгоспів [18, 226; 19, 405]. Укруп-

нення колгоспів веде до збільшення кількості дворів у колгоспах, до інтенсивного зростання усупільнення колгоспної техніки. Підвищення ступеня усупільнення останньої особливо виявляється у зростанні, зміцненні структури і характеру неподільних фондів колгоспів. У 1958 р. неподільні фонди колгоспів становили 19,7 млрд. крб., у 1960 р.— 23,4, у 1964 р.— 30,9, у 1965 р.— 35,3 млрд. крб. [19, 407, 412]. Кількісні й якісні зміни в структурі цих фондів ведуть до зближення їх із загальнонародними виробничими фондами.

Найбільш виразно це видно на зміні структури виробничих основних фондів колгоспів, які становлять провідну частину їх неподільних фондів. У структурі виробничих основних фондів відбувається швидке зростання кількості сільськогосподарських машин, яке підкріплюється збільшенням державних централізованих капітальних вкладень у сільське господарство на виробниче будівництво і на придбання техніки. На 1966—1967 рр. передбачено обсяг цих вкладень у сумі 41 млрд. крб. [13, 35].

Всебічний прискорений розвиток продуктивних сил з об'єктивною неминучістю веде до утворення міжколгоспних підприємств. Якщо на кінець 1963 р. у СРСР функцінувало 3055 міжколгоспних об'єднань, організацій і підприємств, у яких було 44 311 колгоспів-пайовиків, то на кінець 1965 р.— відповідно 3355 і 47 296 (деякі колгоспи є пайовиками одночасно двох і більше міжколгоспних об'єднань) [18, 354; 19, 420]. Значення міжколгоспних підприємств полягає в тому, що вони можуть стати прообразом підприємств майбутніх аграрно-промислових колгоспів, де сам процес виробництва буде за своєю об'єктивною необхідністю стирати поділ трудящих на робітників і колгоспників, створювати реальні можливості для подолання залишків класових відмінностей і перетворення їх у трудівників безкласового комуністичного суспільства.

Таким чином, могутнє зростання продуктивних сил, якісне перетворення соціалістичних виробничих відносин у комуністичні відбувається у процесі взаємодії, взаємопроникнення і взаємозбагачення єдності продуктивних сил і виробничих відносин як взаємної залежності протилежностей і єдності, як збігу головних тенденцій їх зміни і розвитку, що постійно зростає. Разом з тим високі темпи розвитку продуктивних сил і неухильне їх удосконалення в період переростання соціалізму в комунізм є результатом творчої активності і спрямовуючої діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, дії закону зростаючої ролі свідомої творчості народних мас, прояву основного економічного закону соціалістичного суспільства.

В умовах будівництва комунізму здійснюється перетворення даної конкретної форми відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил у більш досконалу шляхом руху (виникнення, наростання і розв'язання) неантагоністичної супе-

речності всередині цієї форми. Удосконалення і зміцнення її відбувається тому, що конкретна форма відповідності, здійснена раніше, в нових умовах старіє і починає вимагати більш досконалої форми в цілому, а не тільки з корінних зв'язків. Так істотно, наближення темпів зростання виробництва предметів народного споживання (група «Б») до темпів зростання виробництва засобів виробництва (група «А»), а також збільшення суспільного продукту і національного доходу з об'єктивною необхідністю посилюють прогресуючу відповідність між виробничими відносинами і продуктивними силами. Якщо в минулому п'ятиріччі група «Б» збільшилась на 36%, а група «А» — на 58, то в новій п'ятиріччі планується забезпечити зростання виробництва засобів виробництва на 49—52%, а виробництва предметів споживання — на 43—46%. Сукупний суспільний продукт щороку зростатиме в середньому більш як на 7% проти 6 з лишком процентів щорічного приросту в минулому п'ятиріччі [14, 43—44].

Комуністична партія відповідно до вимог об'єктивних економічних законів соціалізму виявляє нові тенденції розвитку продуктивних сил, суперечності в сфері їх функціонування і з революційною сміливістю відкидає неефективні форми та адміністративні методи управління, планування й економічного стимулювання, які стримують розвиток продуктивних сил. Подолання цих суперечностей визначається розробленою безрезервним, вересневим (1965 р.) Пленумами ЦК КПРС і XXIII з'їздом КПРС, програмою дальшого розвитку соціалістичного виробництва і відтворення.

Здійснювана програма сучасної господарської реформи вимагає загальнодержавного планування із всебічним розгортанням економічно ефективних форм організації виробництва і праці. Виконанню останньої сприяє послідовне впровадження господарського розрахунку, економічного стимулювання підприємств за допомогою цін, кредиту, прибутку, премій, всебічного посилення й використання стимулів особистої й колективної матеріальної заінтересованості працівників матеріальної та духовної сфер у якнайшвидшому і найбільш економічному впровадженні результатів науково-технічних досягнень у виробництво. Одночасно посилення матеріальної заінтересованості як підприємств, так і окремих робітників та службовців розширює економічну основу для виявлення творчої ініціативи мас у розвитку науки і техніки.

Об'єктивна діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин створює можливості переходу на нову якісну ступінь — ступінь інтенсивного розвитку продуктивних сил, яка дозволяє виявити всі переваги соціалістичної системи. Вирішення цього завдання вимагає усунення назрілих суперечностей в організації і управлінні народним господарством. Оскільки об'єктивною тенденцією розвитку продуктивних сил є не тільки галузева концентрація й централізація, але й міжгалузеве кооперу-

вання, всебічне комбінування виробництва, остільки вирішальною умовою прогресу продуктивних сил і виробничих відносин на сучасному етапі є послідовне впровадження нових методів планування й управління господарством, повного господарського розрахунку. В зв'язку з цим для розв'язання головних економічних і соціально-політичних завдань, поставлених ХХІІІ з'їздом КПРС, необхідно безперервно «поліпшувати керівництво економікою країни на основі неухильного здійснення рішень партії про удосконалення планування, економічного стимулювання виробництва, розширення ініціативи і господарської самостійності підприємств, підвищення матеріальної заінтересованості трудящих у результаті їх праці. Забезпечити правильне поєднання централізованого планового керівництва з розвитком господарської ініціативи і самостійності промислових підприємств» [13, 13—14].

Саме правильне, гармонійне поєднання організації управління і планування промисловості галузевого принципу з територіальним, централізованого народногосподарського керівництва з місцевим почином, ініціативою, самостійністю підприємств розвиває і втілює в життя принципи гуманізму і демократичного централізму, сприяє посиленню відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил.

Визначальною стороною бурхливого зростання й розвитку продуктивних сил виступає безперервна й всебічна єдність більш досконалих продуктивних сил і виробничих відносин. Ця єдність не статична, а динамічна, вона сама зміцнюється за допомогою постійного виникнення й подолання *неантагоністичних* суперечностей. В. І. Ленін вказував, що «єдність в основному, в корінному, в істотному не порушується, а забезпечується *багатоманітністю...*» [8, 370]. Дана єдність на основі неантагоністичних джерел і рушійних сил розвитку в наш час все більше зростає і структурно вдосконалюється, стає базисом безмежного розвитку матеріальної і духовної сфер комуністичного суспільства.

Більш досконалі виробничі відносини відкривають більш широкий простір для розвитку продуктивних сил, створюють об'єктивні економічні потреби в передовій техніці, породжують можливість наукової організації праці і виробництва, принципово нові за своїм змістом матеріальні й ідейні стимули виробничої діяльності людей, створюють умови і можливості для зростання наукового та культурно-технічного рівня особи, викликають заінтересованість у розвитку науки і техніки, приводять до нових форм володіння власністю, розподілу продуктів, обміну діяльністю.

Отже, *взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин і прогресуюча їх відповідність є основною, визначальною закономірністю розвитку комуністичного суспільства.*

Діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відно-

син не виключає, а містить у собі відносну самостійність їх розвитку. Розвиток продуктивних сил в умовах створення матеріально-технічної бази комунізму відбувається як свідоме, наукове обгрунтоване управління взаємодією їх складових елементів: техніки і людей у процесі праці, техніки і предметів праці, науки і техніки. У визначенні комунізму, даному Програмою КПРС, підкреслюється, що разом з всебічним розвитком людей «вироснуть і продуктивні сили на основі науки і техніки...» [12, 345].

У період переростання соціалізму в комунізм метою розвитку продуктивних сил, використання найновіших досягнень науки і техніки є все більш повне забезпечення поліпшення народного добробуту на основі підвищення продуктивності праці, збільшення обсягу виробництва матеріальних цінностей і прискорення темпів зростання національного прибутку.

У процесі виробничої діяльності людей виявляється як недосконалість техніки, так і якісна й кількісна обмеженість використовуваних предметів праці. Спонукальним мотивом їх безперервного удосконалення є життєві потреби людей, які задовольняються за допомогою раціонального планового управління рухом суперечностей між предметами праці, технікою і наукою. В русі суперечностей розкривається основний зміст науково-технічного перевороту, який становить єдність кількісних і якісних змін у науці і матеріально-технічній базі суспільства.

Специфічною особливістю сучасних революційних змін науки і техніки є, по-перше, розширення сфери науково-технічної революції, яка охоплює не тільки всі галузі матеріального виробництва, але й сферу побуту, освіти, духовного життя людей у самому широкому значенні, і по-друге, — прискорення практичної реалізації найновіших науково-технічних відкриттів.

Сучасний етап науково-технічної революції висуває нові вимоги до розробки і реалізації технічної політики, яка повинна бути на рівні передових досягнень світової науки і техніки і разом з тим забезпечувати максимально можливу економічну ефективність виробництва. Технічна політика ґрунтується на аналізі закономірностей розвитку науки і техніки головних визначальних галузей соціалістичного виробництва (електроенергетики, машинобудування і металообробки, хімізації виробництва), прискорений прогрес яких є однією із провідних умов зростання виробництва і підвищення продуктивності праці. Ця політика, пов'язана з господарською реформою, є одним із головних факторів успішного будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Техніка в проведенні цієї політики визначає характер розвитку і постійного вдосконалення виробничих відносин, але самі зміни в ній відбуваються під їх безпосереднім впливом.

Найважливішою особливістю прояву закономірностей взаємодії і розвитку продуктивних сил і виробничих відносин періоду переростання соціалізму в комунізм є те, що суспільство ставить

його під свій контроль. КІРС враховує цю специфічну особливість, бере до своїх рук керівництво суспільним життям, здійснює його при підтримці та за участю всього народу. Про це свідчать такі дані: валова продукція машинобудування й металообробки становила у процентах до 1940 р.: у 1950 р.— 215 (у тому числі машинобудування — 234), у 1960 р.— 903 (у тому числі машинобудування — 1187), у 1965 р.— 1621 (у тому числі машинобудування — 2171) [19, 193]. Розвиток цих найважливіших галузей промисловості Комуністична партія розглядає як найважливішу умову розв'язання завдання комплексної механізації й автоматизації виробництва, досягнення найвищої продуктивності праці і на цій основі встановлення комуністичних суспільних, насамперед виробничих відносин.

Отже, взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин і прогресуюча їх відповідність — основна, визначальна закономірність комуністичної формації, яка є основою закономірностей розвитку об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил, поступового переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні, розвитку і вдосконалення двох форм соціалістичної власності, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства.

Краткое содержание

Развитие производительных сил и производственных отношений и совершенствование их соответствия в период коммунистического строительства происходит как процесс взаимодействия, взаимопроникновения и взаимообогащения единства производительных сил и производственных отношений. Общим источником развития производительных сил и совершенствования производственных отношений в период перехода от первой фазы коммунистического общества ко второй, высшей его фазе является движение неантагонистических противоречий в системе способа производства, создающих возможности перехода на новую качественную ступень — ступень прогрессирующего соответствия производственных отношений уровню производительных сил. Взаимодействие производительных сил и производственных отношений осуществляется не стихийно, а в ходе сознательного творчества миллионов советских людей, руководимых Коммунистической партией Советского Союза, и является определяющей закономерностью, лежащей в основе всех других законов и закономерностей развития материальной и духовной сфер коммунистической формации.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.
3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II.
4. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27.
5. Ленін В. І. Твори, т. 1.
6. Ленін В. І. Твори, т. 21.
7. Ленін В. І. Твори, т. 24.
8. Ленін В. І. Твори, т. 26.
9. Ленін В. І. Твори, т. 27.
10. Ленін В. І. Твори, т. 29.

11. Ленін В. І. Твори, т. 30.
12. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1962.
13. Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1967 роки.
14. Брежнев Л. І. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIII з'їздові КПРС.
15. Под знаменем марксизма, 1940, № 8.
16. Коммунист, 1967, № 4.
17. Кронрод Я. А. К вопросу об экономических противоречиях при коммунизме.— Вопросы философии, 1956, № 2.
18. Народное хозяйство СССР в 1963 г.
19. Народное хозяйство СССР в 1965 г.
20. «Правда», 16.XI 1962 г.
21. «Правда», 24.IV. 1963 г.

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ІСТОРИЧНОГО І ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Нині значно поширилась точка зору, нібито історичний матеріалізм не можна розглядати як самостійну науку в структурі марксистсько-ленінської системи філософії. Прихильники відокремлення загальної соціології від історичного матеріалізму (наприклад, Ж. Ошавков) намагаються довести, що доцільніше буде з'єднати історичний матеріалізм з діалектичним, а функції науки про закономірність розвитку суспільства, як цілого повинна виконувати загальна соціологія [5, 215—220].

Пропозиції про включення історичного матеріалізму в діалектичний вносяться і деякими радянськими філософами. Для обґрунтування цього вони вдаються до різних аргументів, головний з яких такий: не можна викладати діалектичний матеріалізм, не розкриваючи матеріалістичного розуміння історії, тому треба створити таку структуру марксистсько-ленінської філософії, в якій загальнофілософські проблеми були б органічно злиті з матеріалістичним розумінням історії.

Та чи можна це зробити «безболісно» для самого історичного матеріалізму? Таке питання дійсно постає перед тими, хто пропонує з'єднати історичний матеріалізм з діалектичним. Що робити з такими розділами історичного матеріалізму в сучасному вигляді, які «не вписуються» у загальний курс діалектичного матеріалізму (наприклад, розділи про класи, державу, війну і мир, про національне питання та ін.)? Вони повинні бути включені в структуру наукового комунізму як дисципліни, що є логічним продовженням і конкретизацією марксистського вчення про суспільство. Таким чином, у структурі історичного матеріалізму залишаються тільки проблеми матеріалістичного розуміння історії, тобто вчення про матеріальні умови життя суспільства, про основні форми суспільного буття, про структуру суспільної свідомості. «У системі філософських наук історичний матеріалізм, на відзнаку від деяких філософських дисциплін, що відособились (етики, естетики, наукового атеїзму та інших), є невід'ємним елементом єдиного курсу марксизму, і як би далеко не зайшла диференціація філософських наук, його не можна виділити окремою наукою з загальної структури діалектичного і історичного матеріалізму» [6, 141—142].

Ми докладно привели міркування Л. М. Суворова, бо в них у незамаскованому вигляді формулюється вимога ліквідації історичного матеріалізму як самостійної науки.

Не можна погодитись з пропозиціями, які ведуть до розчинення історичного матеріалізму в діалектичному, до обезпредмечування історичного матеріалізму як науки.

У чому основні недоліки загальної точки зору, що останнім часом все ширше пропагується? Ця концепція заперечує необхідність існування науки про закономірність розвитку суспільства як цілого. Чим обумовлюється необхідність існування в системі науки про суспільство науки, яка вважає закономірності розвитку суспільства як цілого?

1. Необхідністю вивчення структури суспільства як єдиного цілого.

2. Кожна форма діяльності людей підкоряється у своєму розвитку деяким специфічним законам, які є предметом пізнання спеціальних наук або соціального вивчення. Але поряд з цим усі надеконімічні явища суспільного життя підкоряються і деяким загальним закономірностям, які є предметом дослідження науки про загальні закони розвитку суспільства як цілого.

3. Безпосередньо теоретичною і методологічною основою всіх суспільних наук є не діалектичний, а історичний матеріалізм.

4. Існування загальної науки про закони розвитку суспільства впливає також із вимог одного з фундаментальних принципів класифікації науки — принципу класифікаційних аналогів, відповідно до якого різні за предметом природничі і суспільні науки займають, однак, подібне місце у загальній системі науки [3, 80].

Є загальні науки про форми руху матерії, наприклад загальна біологія. Класифікаційним аналогом загальної біології за місцем і значенням у системі науки є наука про закономірності розвитку суспільства як цілого — загальна соціологія або історичний матеріалізм. На відзнаку від загальної біології історичний матеріалізм характеризується філософським змістом, основним його питанням є відношення суспільної свідомості до суспільного буття. Але історичний матеріалізм є, перш за все, наука про суть і закономірності розвитку однієї, а саме суспільної форми руху матерії, яка, зрештою, є продуктом сукупної практичної і теоретичної діяльності людей.

Такі основні причини, що обумовлюють необхідність науки про закономірності розвитку суспільства як цілого. Тому не можна погодитись з пропозиціями про включення історичного в діалектичний матеріалізм або в науковий комунізм.

Зовсім неправильна думка, нібито визначення самостійності історичного матеріалізму як науки суперечить положенню про те, що без історичного матеріалізму не було б діалектичного.

Велике значення має матеріалістичне розуміння історії у фор-

муванні діалектичного матеріалізму. Завдяки цьому була вперше розкрита соціальна суть людської свідомості, її обумовленість громадською трудовою діяльністю; матерія стала розглядатись як єдність природного та суспільного буття (це заперечував домарксовий матеріалізм, вона ототожнювалась лише з природним буттям); за основу і рушійну силу процесу пізнання стала братися суспільна практика (завдяки чому була подолана споглядність колишнього матеріалізму); принцип відображення був застосований до суспільних ідей і став трактуватись як універсальне, що розкриває гносеологічну природу людської свідомості. Застосування принципу відображення до пізнання, обґрунтування об'єктивності змісту нашого мислення в результаті визначення практики як критерію істинності дозволили матеріалістично обґрунтувати геніальну ідею Гегеля про тотожність діалектики, логіки й теорії пізнання і дати наукове визначення предмета філософії марксизму — діалектичного матеріалізму [2, 301].

Діалектичний матеріалізм є вчення про матеріальність світу, наука про найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу і пізнання, яка об'єднує діалектику, логіку і теорію пізнання. Єдність останніх означає, що встановлені діалектикою закони матерії є також законами мислення і пізнання, а відношення найбільш загальних законів буття до законів мислення і пізнання характеризуються тим, що вони тотожні своїм змістом і лише різні формою, способом своєї дії.

Суть наукової філософії полягає в тому, що вона є єдністю діалектики, логіки і теорії пізнання. Такою структурою і функціями характеризується саме діалектичний матеріалізм.

Відомо, що не лише дані природознавства, але й матеріалістичного розуміння історії входять у діалектичний матеріалізм у переробленому вигляді з точки зору їх ролі у вирішенні діалектичних, гносеологічних і логічних проблем. У історичному матеріалізмі ці дані розкривають закономірності розвитку суспільства як цілого. Так, якщо в історичному матеріалізмі суспільне буття виступає як найбільш істотна сторона соціального життя (як соціально-практична діяльність людей) і визначаюча сторона розвитку суспільної свідомості (суспільне буття первинне, свідомість — вторинна), то в діалектичному матеріалізмі суспільне буття розглядається як одна з форм об'єктивної реальності, її складова частина, а по відношенню до пізнання воно виступає як практична діяльність людей, що є основою і рушійною силою процесу пізнання і критерієм істинності знань.

Діалектичний матеріалізм істотно відрізняється від історичного, як діалектика, логіка й теорія пізнання — від закономірностей розвитку суспільства як цілого. Саме тому В. І. Ленін назвав інакше історичний матеріалізм — науковою соціологією [1, 134—138]. Проте його специфіка полягає в тому, що він включається у марксизм-ленінізм, є безпосередньою соціально-філо-

софською основою марксизму. Правильно, що існує одне марксистсько-ленінське розуміння матерії як об'єктивної реальності, як єдності природного і суспільного буття, яким оперує діалектичний матеріалізм. Категорія матерії має загальне методологічне значення для всіх наук. Але неправильно використовувати це як аргумент, який нібито спростовує положення про самостійність історичного матеріалізму. Додержуватись такої точки зору — значить заперечувати необхідність існування науки про закономірності розвитку суспільства як цілого. Чому при вивченні суспільної форми руху ми обов'язково користуємося поняттям «суспільне буття», а не взагалі категорією «матерія», а спеціалісти в галузі інших загальних наук, наприклад, фізики, при вивченні фізичної форми руху не оперують категорією фізичного буття (і такої категорії немає), але враховують методологічне значення для дослідження поняття матерія? Це обумовлено специфікою суспільної форми руху матерії як продукту взаємодії в кінцевих підсумках практичної і теоретичної діяльності людей, суспільного буття і спеціальної свідомості. Тому поряд з категорією матерія існує як самостійна наукова абстракція і категорія суспільне буття, але немає поряд з філософською категорією матерія природничонаукових понять про матерію. Ці важливі обставини ігноруються противниками погляду про самостійне існування в системі філософських дисциплін історичного матеріалізму.

Особливо глибока якісна різниця існує між діалектичним і історичним матеріалізмом у дослідженні проблем, пов'язаних з іншою стороною основного питання філософії. Це пояснюється тим, що саме діалектичний матеріалізм є єдністю діалектики, логіки і теорії пізнання.

Очевидно, що історичний матеріалізм не є вчення про процеси пізнання. Вивчення цієї проблеми — завдання діалектичного матеріалізму.

Слід погодитись з думкою В. П. Тугаринова, що історичний матеріалізм є гносеологією в широкому розумінні цього слова, оскільки він розглядає суспільну свідомість як відображення суспільного буття [7, 17].

Принцип відображення має основоположне значення при аналізі духовного життя людей, розгляді законів розвитку суспільної свідомості, виявленні співвідношення між ідеологічним і пізнавальним моментами в ідеології тощо. Зазначимо лише, що принцип відображення є основним принципом теорії пізнання в цілому. Хоч історичний матеріалізм не можна визначити як соціальну гносеологію, вчення про процес пізнання, проте він характеризується своєю методологією. Метод історичного матеріалізму є найбільш загальним методом суспільствознавства і повинен викладатися в курсі історичного матеріалізму. Які логіко-гносеологічні питання повинні входити в цей метод — це ще вимагає обговорення. Вирішення цього значною мірою залежить від стану конкретно-соціологічних досліджень.

Нарешті, загальноприйнятим є положення, що діалектичний матеріалізм не виступає як логіка, а діалектична логіка — як внутрішня складова частина діалектичного матеріалізму. Але неправильно було б робити висновки, що оскільки історичний матеріалізм — не діалектика, логіка і теорія пізнання (як вчення про процес пізнання), то в ньому і немає філософської проблематики. З подібним поглядом погодитись не можна, оскільки такі важливі закони історичного матеріалізму, як закон про визначаючу роль суспільного буття в розвитку суспільної свідомості, закон обумовленості базисом надбудови, закон відносної самостійності розвитку суспільної свідомості — філософські за своїм змістом, філософський характер мають і багато методологічних прийомів історичного матеріалізму.

Отже, вивчення співвідношення між діалектичним і історичним матеріалізмом приводить нас до висновку про необхідність розглядання цих наук як самостійних, що входять у марксизм.

У нашій літературі вже була дана оцінка відомій формулі Й. В. Сталіна, що історичний матеріалізм є розповсюдженням положень діалектичного матеріалізму на сферу суспільних явищ. «Це визначення не точне і однобоке. В ньому міститься можливість неправильних уявлень про взаємовідношення діалектичного та історичного матеріалізму. По-перше, з цього визначення, незважаючи на застереження, які робляться при цьому, прямо випливає надто спрощене твердження, нібито спочатку був створений діалектичний матеріалізм, а потім уже, внаслідок його поширення на суспільство, виник історичний. По-друге, в цьому визначенні підкреслюється залежність історичного матеріалізму від діалектичного, що створює помилкове враження, нібито останній цілком можливий без першого» [4, 31].

Дійсне співвідношення між діалектичним і історичним матеріалізмом таке: історичний матеріалізм як наука про загальні закономірності розвитку суспільства як цілого є одним з джерел виникнення й розвитку діалектичного матеріалізму, а діалектичний матеріалізм як вчення про матеріальність світу, наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення є теоретичною основою історичного матеріалізму, становить теоретичний фундамент марксистської політичної економії і наукового комунізму.

Соціологічне і філософське узагальнення вивчення таких сучасних суспільних процесів, як боротьба двох світових суспільних систем, розвиток світової соціалістичної системи, процесів переходу від соціалізму до комунізму в СРСР, технічної революції, а також нових даних історичної науки і в майбутньому буде важливим джерелом розвитку діалектичного матеріалізму. Але поряд з цим на розвиток філософії марксизму впливають революційні процеси у сучасному природознавстві, а також дослідження в галузі історії природознавства. Головним завданням фі-

лософів, як це визначено Програмою КПРС, є розробка філософської науки на основі вивчення та узагальнення закономірностей сучасної епохи й особливо закономірностей переходу від соціалізму до комунізму, а також на основі узагальнення даних сучасного природознавства.

Раціональний зміст формули «історичний матеріалізм є розповсюдженням положень діалектичного матеріалізму на сферу соціальних явищ» і полягає в тому, що діалектичний матеріалізм є світоглядною і методологічною основою історичного матеріалізму.

Історичний матеріалізм спирається на такі фундаментальні світоглядні положення діалектичного матеріалізму, як принципи існування об'єктивної дійсності та її закономірного розвитку, незалежно від людської свідомості, діалектичні закони розвитку, принципи відображення. У зв'язку з цим обґрунтування, наприклад, необхідності соціальних революцій у суспільстві, засновується, зрештою, на положенні марксистської діалектики про загальність стрибків при переході від одного якісного стану до другого. Але ясно, що вирішити питання про суспільне буття, класову боротьбу та соціальні революції тощо не можна шляхом виведення їх із загальних принципів і законів діалектичного матеріалізму, шляхом безпосереднього розповсюдження цих положень на суспільні явища. Для цього треба, перш за все, спеціальне соціально-філософське обґрунтування.

Тому зрозумілі причини, чому ревізіоністи й деякі буржуазні філософи нерідко вдаються не до прямих атак проти історичного матеріалізму як безпосередньої соціально-філософської основи марксизму, оскільки в такому випадку прямо виявляється їх ворожа інтересам робітничого класу позиція, а до подібних — проти діалектичного матеріалізму. Посилаючись на сучасне природознавство, вони намагаються замінити матеріалізм кантіанством, махізмом, неопозитивізмом, а діалектику — плоским еволюціонізмом, механіцизмом для підготовки теоретичної бази ревізії історичного матеріалізму. В. І. Ленін у роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» показав, що ревізія діалектичного матеріалізму неминуче переростає у ревізію історичного, а це ще раз свідчить, що діалектичний матеріалізм є теоретичною основою історичного.

Краткое содержание

Вопрос о предмете и характере исторического материализма, содержание его категорий, законов, методологии является очень важной проблемой. В статье рассматривается лишь соотношение исторического и диалектического материализма, подвергается критике получившая широкое распространение точка зрения, будто исторический материализм нельзя трактовать как самостоятельную науку в структуре марксистско-ленинской философии.

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 1.
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 29.
3. Букановский В. М. Принципы и основные черты классификации современного естествознания. Пермь, 1960.
4. Востриков А. В. Предмет марксистско-ленинской философии. М., 1963.
5. Ошавков Ж. Исторический материализм и социология. София, Изд. НА БАН, 1958.
6. Суворов Л. Н. О месте исторического материализма в структуре марксистско-ленинской философии.— Вопросы философии, 1964, № 8.
7. Тугаринов В. П. Соотношение категорий исторического материализма. Изд-во Ленингр. ун-та, 1958.

СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА — ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР МАТЕРІАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПОБУТІ

Класики марксизму-ленінізму розглядали розвиток суспільства як особливий матеріальний процес, що підпорядкований об'єктивним законам, дія яких у суспільстві якісно відмінна від дії в природі. Суспільство виступає у вигляді фізичної і соціальної реальності, тобто матеріальних суспільних відносин між людьми.

Матеріальні відносини — це сукупність суспільних зв'язків, які існують поза свідомістю людей, мають внутрішні джерела саморозвитку, визначають суспільні відносини, у тому числі і свідомість. Сама ж свідомість є лише відображенням цього матеріального життєвого процесу. Складність суспільних відносин включає до своєї структури багатогранність людських відносин: виробничі, сімейні, правові, національні, класові, ідеологічні, релігійні, побутові тощо. У свою чергу побутові відносини поділяються на матеріальні та ідеологічні. *Матеріальні відносини у побуті — це об'єктивно існуюча сукупність істотних суспільних зв'язків, які відображають головним чином характер, форми і розміри споживання матеріальних благ. Вони визначаються розвитком продуктивних сил і пануючою системою виробничих відносин.*

У обґрунтуванні матеріалістичного погляду на історію К. Маркс із усієї сукупності суспільних відносин, розділивши їх на матеріальні й ідеологічні, виділив виробничі відносини як головні, визначальні і довів, що матеріальну основу суспільства становить не стільки сама природа, скільки спосіб виробництва, який і визначає, зрештою, всю складну систему суспільних відносин між людьми, в тому числі і матеріальних відносин у побуті.

Останні знаходяться в діалектичному зв'язку із способом виробництва. Через матеріальні відносини у побуті виробництво створює споживання, по-перше, виробляючи для останнього матеріал, предмет, без якого ніякого споживання бути не може, по-друге, визначаючи характер, форми і спосіб споживання предмета. «*Насамперед, — пише К. Маркс, — предмет не є предмет взагалі, а певний предмет, який повинен бути спожитий певним способом, знов-таки визначеним самим виробництвом*» [1, 675].

Кожний предмет своєю кінцевою визначеністю диктує спосіб використання: використання ножа і плаття не може бути однако-вим. І, нарешті, по-третє, виробництво створює в людей потребу в повторенні актів споживання даної речі. Саме моменти, створені суспільним виробництвом, формують і розвивають у людей відповідні потреби, що відповідають якостям цих предметів. З цього приводу К. Маркс писав: «Предмет мистецтва — щось подібне відбувається з усяким іншим продуктом — створює публіку, яка розуміє мистецтво і здатна втішатися красою. Виробництво створює через це не тільки предмет для суб'єкта, але також і суб'єкт для предмета» [1, 676].

Усі аспекти розгляду матеріальних відносин між виробництвом і споживанням показують, що виробництво виступає як вихідний, визначальний момент, а споживання виробничих благ, що здійснюється в побуті, — як кінцевий, завершуючий і залежний від виробництва момент у русі створеного суспільством продукту. Постійність цього зв'язку не може бути порушена, оскільки будь-який з цих моментів відтворення не може існувати без іншого. Виробництво завжди виступає як засіб, матеріальна передумова споживання. Споживання ж благ у побуті виступає як мета для здійснення виробництва. Відносини між ними складаються в різній формі різних суспільно-економічних формацій під вирішальним впливом способу виробництва і дії специфічних законів даної формації. Методологічно вихідним пунктом у розгляді відносин між виробництвом і споживанням у побуті слід розуміти вислів К. Маркса, про те, що «без виробництва нема споживання, однак і без споживання нема виробництва, бо виробництво було б у такому разі безцільним» [1, 674—675].

У первісному суспільстві існував прямий зв'язок між виробництвом і споживанням. Виробництво здійснювалось колективом для споживання всього колективу. Необхідність хоча б мінімального задоволення потреб постійно вимагала розвитку і вдосконалення примітивних продуктивних сил. У цьому суспільстві завдяки нерозвинутості способу виробництва матеріальні відносини у побуті через домашнє господарство сприяли встановленню комуністичних засад між декількома, часто великими сім'ями. Так, у племені хайда на острові королеви Шарлотти жили під одним дахом господарства, які охоплювали близько 700 чоловік, у американських туземців — 200—500 і більше [15, 75, 147, 148, 149], у племені нутка — цілі племена [3, 124].

У первісному суспільстві весь процес господарського життя, від виробництва до споживання, здійснювався в замкненому колі дому (сім'ї, роду). Характер і розмір виробництва в кожному домі визначався тим, що необхідне для споживання його членів. Кожний продукт проходив шлях від сирого матеріалу до кінцевої, придатної для споживання, форми в одному і тому ж господарстві і безпосередньо переходив до споживання. Виробництво

і споживання зливалися до купи; вони становили один безперервний, нероздільний процес. Виробляюче і споживаюче господарства не могли бути відокремлені одне від одного. Прибуток кожної господарської групи людей відповідав продуктиві її праці. За даним рівнем розвитку виробництва побут ще злитий з виробництвом, не відокремився в самостійну сферу суспільного життя. Матеріальні відносини у побуті, виражені через споживання, становили єдине ціле з виробництвом, не відокремились від нього. Виробництво було спільним, а споживання зводилося до прямого розподілу продуктів всередині більших або менших общин. Ця спільність виробництва здійснювалась у дуже вузьких рамках, вона мала своїм наслідком панування виробників над своїм виробничим процесом і виробленим продуктом, який цілком і повністю споживався у побуті. Первісні люди увесь вільний від сну час заповнювали працею, але внаслідок примітивності знарядь праці (палка, кам'яний молоток, кам'яна сокира) і відсутності навичок і досвіду вони не могли створити надлишку продуктів. Рівень споживання усіх членів суспільства коливався навкруги нижчої межі фізичного мінімуму [15, 44, 45—46, 161].

У випадку збереження первісних виробничих відносин шлях до дальшого росту продуктивних сил був би відрізаний; коли б зростання потреб проходило на базі первісних відносин, то внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил скільки-небудь помітне збільшення споживання усього суспільства і відокремлення побуту від виробництва могли б відбутися тільки через величезний проміжок часу, наступив би застій у розвитку. Про це писав Ф. Енгельс, вказуючи, що без античного рабства не було б і сучасного соціалізму.

Перший великий суспільний поділ праці і виникнення класів стали наслідком змін способу виробництва, а останні, в свою чергу, привели до зміни тогочасних домашніх відносин, вплинули на розвиток побуту і сприяли встановленню рабовласницьких матеріальних побутових відносин [3, 125—126].

За рабовласницьким ладом виробництво матеріальних благ здійснювалося не всіма членами суспільства, як раніше, а тільки пригнобленими класами, які були зведені до положення тварин і працювали під бичем наглядача. З переходом до класового суспільства побут відокремився від виробництва. Це відокремлення не стільки помітне у трудящих мас, скільки у пануючих класів, які безпосередньо не були зайняті виробництвом матеріальних благ, а тільки споживали їх.

Дальший розвиток споживання йшов не в масштабі всього суспільства, а як розширення споживання і потреб пануючих класів, тобто експлуататорської меншості. Можливість зростання потреб була сконцентрована, таким чином, на певній обмеженій ділянці. Рівень споживання рабів не міг бути піднятий у цілому вище фізичного мінімуму. Якщо побут пануючих класів був

відокремлений від виробництва матеріальних благ, то побут трудящих мас — нерозривно пов'язаний з ним. Навіть у феодальному суспільстві важко було відокремити час селянина-кустаря, проведений у побуті і на виробництві, оскільки сам процес виробництва здійснювався в натуральному господарстві, при якому «суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кінчаючи остаточно підготовкою їх до споживання» [4, 17]. У домашньому господарстві вироблялося все необхідне для споживання. У дрібнотоварних селянських господарствах не існувало ще чіткої різниці між виробництвом і матеріальними відносинами в побуті — вони були злиті. Селяни займалися не тільки хліборобством, але й виробництвом одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, простих знарядь праці тощо [16].

Рівень розвитку продуктивних сил як зміст способу виробництва зумовлює відповідний характер, форми і розмір споживання матеріальних благ, тобто створює певні матеріальні відносини у побуті. Останні як похідні від рівня розвитку продуктивних сил обов'язково відбиваються через призму виробничих відносин кожної суспільно-економічної формації, виступають як форми задоволення потреб певних класів.

Рівень можливостей виробництва не завжди співпадає з рівнем розвитку споживання, обумовленим відповідними відносинами, оскільки продуктивні сили володіють безмежними можливостями розвитку, а експлуаторські виробничі відносини не дозволяють споживанню збільшуватися з такою швидкістю. Виробничі відносини мають рушійну функцію до того часу, поки розвиток продуктивних сил співпадає з можливостями, формами і розміром споживання у побуті. Коли ж продуктивні сили переростають ці можливості розширення споживання, то починається поступове гальмування їх виробничими відносинами. Отже, до певної межі розвиток потреб у класовому суспільстві штовхає виробництво вперед, а потім починає позначатися невідповідність між безперервним розвитком продуктивних сил і більш або менш стабільним рівнем споживання в рамках даної системи виробничих відносин.

Усі суспільно-економічні формації, що існували, на початку свого розвитку сприяли значному зростанню споживання в цілому (при цьому не слід забувати, що безпосередньою метою виробництва завжди було задоволення потреб експлуаторських класів).

Так, у буржуазному суспільстві прагнення капіталіста одержувати максимальні прибутки спонукає його до безпосереднього розширення виробництва, до виробництва заради виробництва,

оскільки в додатковій праці лежить невичерпне джерело додаткової вартості. Це і визначає специфіку взаємозв'язку між виробництвом і споживанням, між виробничими і побутовими відносинами при капіталізмі. Споживання трудящими матеріальних благ є підпорядкованим моментом виробництва. З точки зору капіталіста споживання розглядається як неминучі витрати на виробництво і відтворення найнеобхіднішого для капіталіста засобу виробництва — самого робітника. Тому капіталіст і задовольняє споживання трудящих лише настільки, щоб вони могли безперебійно працювати. К. Маркс указував, що «розширення або скорочення виробництва визначається не відношенням виробництва до суспільних потреб, до потреб суспільно розвинених людей, а привласненням неоплаченої праці... Воно припиняється не тоді, коли цього вимагає задоволення потреб, а тоді, коли цього припинення вимагає виробництво і реалізація прибутку» [2, 265].

У буржуазному суспільстві підвищення потреб стримується вузькими рамками капіталістичних відносин. Воно відображає, з одного боку, паразитичне споживання буржуазії та її челяді, а з другого, — обмеженість споживання народних мас. В умовах капіталізму не споживання, а одержання максимальних прибутків є метою виробництва. «Що споживання не є метою капіталістичного виробництва, — писав В. І. Ленін, — це факт. Суперечність між цим фактом і тим фактом, що кінець кінцем виробництво зв'язане з споживанням, залежить від споживання і в капіталістичному суспільстві, — це суперечність не доктрини, а дійсного життя» [5, 65].

Суперечність між виробництвом і споживанням при капіталізмі виникає як наслідок економічного розвитку суспільства відповідно до вимог законів, характерних для даної формації. Основна суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів виявляється у різних формах, однією з яких є суперечність між виробничими і матеріальними відносинами в побуті. «Суперечність між виробництвом і споживанням, — писав В. І. Ленін, — властива капіталізму, полягає тільки в тому, що зростає національне багатство поруч із зростанням народних злиднів, зростають продуктивні сили суспільства без відповідного зростання народного споживання, без утилізації цих продуктивних сил на користь трудящих мас» [5, 137]. Тільки при соціалізмі, де праця — єдине джерело одержання життєвих благ, зникає антагоністична протилежність виробництва і споживання, знищується паразитичне споживання.

Причина, яка зумовила в попередніх суспільно-економічних формаціях розрив прямого зв'язку між виробництвом і матеріальними відносинами у побуті, — розвиток продуктивних сил — містила у собі передумову та об'єктивну вимогу їх з'єднання на

новій основі, на основі суспільної власності на засоби виробництва.

Соціалістичні виробничі відносини відкривають необмежений простір планомірному розвитку суспільного виробництва з метою задоволення постійно зростаючих потреб усіх членів суспільства.

Коли існує приватна власність, то виробництво характеризується збільшенням прибутків експлуататорів, зростанням зубожіння трудящих мас, у той час як соціалістичне матеріальне виробництво розвивається за принципом: все для людини, все в ім'я людини. Підпорядкування виробництва інтересам задоволення потреб трудящих мас за соціалізму стає об'єктивною необхідністю. В. І. Ленін відмічав, що з переходом засобів виробництва в суспільну власність зміниться мета виробництва і воно буде вестись «для забезпечення цілкового добробуту і вільного всебічного розвитку всіх його членів» [6, 11].

Природа соціалістичного суспільного ладу забезпечує неухильне зростання споживання всього суспільства в міру зростання продуктивних сил. Від рівня розвитку виробництва, трудових зусиль безпосередньо працюючих залежать ступінь задоволення їх постійно зростаючих потреб, благоустрій побуту тощо. А це свідчить, що при соціалізмі об'єктивна мета виробництва відповідає інтересам трудящих. Тому суспільство зацікавлене в раціональному використанні всіх ресурсів і можливих джерел задоволення потреб суспільства. Ф. Енгельс указував, що соціалістичне суспільство буде викликати нові потреби й одночасно створювати засоби для їх задоволення.

Необхідною умовою задоволення зростаючих потреб населення і формування нових матеріальних відносин у побуті є ліквідація дрібнотоварного виробництва, створення на селі соціалістичних виробничих відносин, які відкрили широкий простір для розвитку продуктивних сил, змінили побут колгоспного селянства [10, 184—189]. Це сприяло глибоким змінам всього побутового укладу, соціальних основ побуту, його суспільної природи. Створився побут трудящих, зв'язаний з суспільною соціалістичною власністю, соціалістичним виробництвом, який ґрунтується на соціальній і національній рівності, на рівноправності чоловіків і жінок, на товариській взаємодопомозі.

На основі змін у виробництві при соціалізмі незмірно зросли матеріальний добробут, культура побуту радянських людей. Вся історія радянського суспільства — це неухильне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу на основі безперервного зростання і вдосконалення матеріального виробництва, в якому відбулися глибокі якісні зміни.

При соціалізмі розподіл суспільного виробництва на два підрозділи — виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання — має принципово інший характер ніж за ка-

піталізму. Засоби виробництва не відокремлені від трудящих мас відносинами приватної власності, вони є суспільною соціалістичною власністю. А це перетворило засоби виробництва із капіталу в засіб забезпечення більш повного задоволення постійно зростаючих потреб усіх членів суспільства. Відносно II підрозділу — виробництво предметів споживання — якщо в буржуазному суспільстві він виступає як приватна власність капіталістів, то при соціалізмі — як суспільна.

При соціалістичному ладі неухильно розширюється матеріальна база, яка сприяє більш повному задоволенню потреб трудящих, зміні матеріальних відносин у побуті. За п'ятирічним планом 1966—1970 рр. здійсняться істотні зміни пропорцій у народному господарстві, перерозподіл засобів на користь виробництва предметів споживання при збереженні випереджаючого розвитку виробництва засобів виробництва [9, 118]. Крім того, більш повно буде використана потужність важкої промисловості для задоволення потреб народу. У загальному об'ємі продукції галузей групи «А» частина засобів виробництва для галузей групи «Б» збільшиться на 20%; безпосередньо в галузі важкої промисловості виробництво предметів споживання збільшиться на 80%.

Перетворення виробництва є основою зміни об'єму, розмірів і форм споживання. За роки Радянської влади відбулися якісні зміни у споживанні. Так, питома вага споживання хлібних продуктів зменшилась за цей час приблизно на 28—30%, бобових — на 35%, а питома вага споживання висококалорійних продуктів тваринного і рослинного походження зросла в 2,5—3 рази. Швидко зростає об'єм споживання продовольчих товарів промислового походження — ковбасних виробів, консервів, цукру, масла тваринного, кондитерських виробів, які не вимагають часу і праці на їх остаточну доробку в домашньому господарстві. З 1940 по 1965 р. питома вага споживання цих товарів зросла з 18,5 до 26,8% [11, 635]. Подібна ж тенденція спостерігається і в споживанні непродовольчих товарів. Наприклад, купівля тканин, яка вимагає часу для пошиття одягу, зменшилась з 17,4% у 1940 р. до 11,2% у 1965 р., а споживання готового одягу, трикотажних виробів і шкіряного взуття зросло відповідно з 26,3 до 35,5 [11, 636].

Дослідження показали, що робітничі сім'я, місячний заріток якої становить 180—200 крб., витрачає у середньому 70—75% свого бюджету на товари, доведені промисловістю до повного споживання, а колгоспні сім'я — 64—70%.

Особливо зростає попит населення на предмети культурно-побутового призначення, які полегшують працю радянських людей у побуті, змінюють їх щоденне життя. Про зростання об'єму споживання цих товарів свідчать дані таблиці [9, 148]:

Предмети культурно-побутового призначення (млн. шт.)	Продано в 1961—1965 рр.	Намічається продати в 1966—1970 рр.
Холодильники	4,7	18,5
Пральні машини	10,9	19,0
Радіоприймачі та радіоли	21,5	30,0
Телевізори	12,0	27,0

Неухильний розвиток виробництва створює передумови для підведення міцної матеріальної бази під домашнє господарство. Механізація домашнього господарства — важливий шлях перебудови побуту, але вона лише полегшує ведення домашнього господарства, не усуваючи його самого, не звільняючи людей, особливо жінок, від копіткої і тяжкої домашньої праці. Індивідуальне домашнє господарство, навіть при високорозвинених сучасних засобах його ведення, продовжує залишатися обтяжливим, не забезпечує фактичної рівності жінки з чоловіком у побуті.

Витрата праці в домашньому господарстві ще надзвичайно велика, вона становить щорічно 12 млрд. днів. Втомлива домашня праця і різні «сімейні турботи» забирають у працюючих жінок від 3 до 5 годин у день, а у домогосподарок — майже вдвое більше [14, 300]. За підрахунками економістів у домашньому господарстві щорічно витрачається не менше 100 млрд. людино-годин переважно жіночої праці, що приблизно дорівнює річному бюджетові 40 млн. чоловік [12, 71]. Згідно з нашими підрахунками у м. Глухові у 1967 р. домашня праця працюючих жінок, які мають двох дітей дошкільного віку, поглинала щоденно від 3,5 до 5,2 годин, а у домогосподарок — 6,4—8,3 годин.

«Справжнє визволення жінки, справжній комунізм почнеться тільки там і тоді, де й коли почнеться масова боротьба (керована пролетаріатом, який володіє державною владою) проти цього дрібного домашнього господарства, або, вірніше, *масова перебудова його у велике соціалістичне господарство*» [7, 382].

У період переходу до комунізму наше суспільство безпосередньо підійшло до розв'язання завдання масової перебудови дрібного кустарного домашнього господарства у велике соціалістичне. Досягнутий рівень виробництва дозволяє здійснити цілий ряд заходів, направлених на розвиток громадських форм побутового обслуговування: фабрик-кухонь, ательє прокату побутових речей та інвентаря, підприємств громадського харчування, комбінатів побутових послуг тощо.

Досить сказати, що в 1966 р. послугами підприємств громадського харчування користувалося 48 млн. чоловік, а в 1970 р. ця цифра зросте до 70 млн. (близько третини всього населення). Об'єм робіт з побутового обслуговування населення у 1965 р. становив 2032,6 млн. крб. [11, 599]. За 1966—1970 рр. він зросте у

2,5 раз, в тому числі у сільській місцевості більше ніж у 3 рази [9, 150], що сприятиме вирівнюванню матеріальних відносин у побуті міста і села.

Створення матеріально-технічної бази комунізму, бурхливий розвиток продуктивних сил — основа зростання і вдосконалення громадських форм задоволення потреб населення, формування комуністичних матеріальних відносин у побуті. Побутовий уклад є продуктом економічного розвитку суспільства і визначається усією сукупністю соціально-економічних відносин. Змінюється спосіб виробництва, економічний базис і разом з ним — характер, форми і розмір споживання матеріальних благ. Отже, побут і матеріальні відносини у побуті залежать зрештою від способу виробництва. Але було б неправильно виводити їх тільки із способу виробництва. Між ними існує ряд проміжних ланцюгів: форми державного і суспільного життя, класова структура суспільства, гострота класової боротьби тощо.

На матеріальні відносини у побуті та їх розвиток у класовому суспільстві впливають не тільки економічний базис, а й політичні й інші суспільні ідеї, погляди людей і відповідні їм установи — держава, політичні партії, церква, культурні установи, а також суспільна психологія людей. Так, церква виховує людей у дусі аскетизму, відмови від матеріальних благ. Функцію поневолення трудящих і обмеження об'єму і розмірів споживання ними матеріальних благ виконують усі експлуататорські держави, політичні партії пануючих класів, реакційна ідеологія ідеалізму, ревізіонізму. Так, група Мао Цзе-дуна намагається обмежити споживання китайського народу. Про це свідчать і політика, і вислови Мао Цзе-дуна: «У виробництві прагнути до високих показників, у житті додержуватися низького рівня»; «Коли дивитися в політиці вперед, то у побуті можна подивитися назад; дивлячись же у побуті назад, можна дивитися вперед у політиці» [13, 65].

У соціалістичному суспільстві КПРС і Радянська держава створюють усі необхідні умови для зміни побуту і формування комуністичних матеріальних відносин у побуті: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, розвиток громадських форм задоволення потреб населення тощо.

Краткое содержание

В данной статье рассматривается вопрос о роли и месте способа производства в сложной системе факторов, определяющих развитие материальных отношений в быту, в различных общественно-экономических формациях, раскрывается качественное изменение социалистического способа производства и формирование на этой основе новых материальных отношений в быту.

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1.
3. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., Держполітвидав УРСР, 1948.
4. Ленін В. І. Твори, т. 3.
5. Ленін В. І. Твори, т. 4.
6. Ленін В. І. Твори, т. 6.
7. Ленін В. І. Твори, т. 29.
8. Програма КПРС. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1962.
9. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1966.
10. Струмилин С. Г. Избранные произведения в пяти томах. т. 3. М., «Наука», 1964.
11. Народное хозяйство СССР в 1965 году. Статистический ежегодник. М., 1966.
12. Спницын В. Г. Формирование коммунистического быта.— Коммунист, 1963, № 11.
13. Коммунист, 1967, № 8.
14. Коммунизм и культура. М., «Наука», 1966.
15. Морган Льюис Г. Дома и домашняя жизнь американских туземцев. Л., Изд-во института народов Севера ЦИК СССР, 1934.
16. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. вып. VIII. Спб., 1882.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАВЛЕННЯ СУЧАСНИХ СОЦІАЛ-РЕФОРМІСТІВ ДО МАРКСИЗМУ

Процес фактичного відречення правої соціал-демократії від марксизму розпочався ще напередодні та в роки першої світової війни і посилювався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. На протязі багатьох років права соціал-демократія крок за кроком відходила від марксизму, підмінювала революційний пролетарський світогляд буржуазною ідеологією, на позиції якої вона поступово скочувалась. Проте, фактично відкидаючи марксизм, вона формально ще зв'язувала себе з ним. Це знаходило своє відображення в старих партійних програмах, опортуністична суть яких прикривалась лицемірною марксистською фразеологією. Тактики визнання марксизму на словах і заперечення його на ділі права соціал-демократія дотримувалась і в перші роки після другої світової війни.

У 50—60-х роках, в обстановці посилення антикомунізму, західноєвропейські реформістські партії приступили до перегляду своїх програм з метою, як свідчить правосоціалістична преса, повністю відмежуватись «від свого марксистського минулого» і ліквідувати «останні догматично-марксистські залишки» [12, 174]. На цій неприхованій антимарксистській та антикомуністичній основі розгорнулись у цих партіях дискусії з питань ідейної платформи «демократичного соціалізму» взагалі і про ставлення до марксизму зокрема. У інспірованих реакцією дискусіях тон задавали крайні праві елементи реформістських партій.

У ході дискусій соціал-реформісти Г. Ненніг (Австрія), В. Ейхлер (Західна Німеччина), П. Боннель (Франція) та інші, яких за їх відверту ворожість до пролетарського світогляду самі праві соціалісти прозвали «вбивцями Маркса» [15, 10], і «суворими антимарксистами» [26, 198], намагались опорочити і дискредитувати марксизм. Перекручуючи факти дійсності, фальсифікуючи марксизм, вони твердили, що останній в усіх відношеннях застарів [14, 263], втратив своє значення для робітничого класу і соціалістичного руху [23, 430], став навіть перешкодою в боротьбі за соціалізм, оскільки «з форми розвитку робітничого руху перетворився в його окови» [15, 10]. Г. Ненніг, перефразовавши відоме положення Маркса про сутність релігії, проголосив підхопле-

ну іншими ворогами пролетарського світогляду зловісну тезу про те, що марксизм — це «опіум партії» [16, 201]. Всі ці та подібні наклепницькі та злісні нападки на марксизм незмінно закінчувались вимогою рішуче і беззастережно відмежуватися від марксизму [24, 62]. «Ми повинні, нарешті, відверто заявити,— говорив В. Ейхлер у своїй доповіді на Берлінському з'їзді СДПН,— що не маємо нічого спільного з марксизмом» [31, 151].

Підводячи підсумок багаторічного зрадництва і відступництва соціал-реформістів, що завершилися їх повною й остаточною відмовою від марксизму, правосоціалістичний антимарксист У. Ломар говорить: «Марксизм, як філософська, економічна і соціологічна система поглядів, переданий соціал-демократією в її історичний архів» [11, 416]. На цей новий рубіж ренегатства, до якого закономірно прийшла права соціал-демократія, вказують й інші «вороги марксизму». Так, німецький реформіст В. Таймер, що зарекомендував себе як противник і фальсифікатор марксизму, в новому виданні свого «Політичного словника» повідомляє читачів: «Соціал-демократичні партії Західної Європи зовсім відвернулися від марксизму як світогляду і політичної теорії» [32, 666].

З прийняттям нових програм, які зафіксували повний відхід правої соціал-демократії від пролетарського світогляду, почався заключний етап її ганебного ренегатства. До цього часу соціал-реформісти, фактично пориваючи з марксизмом і виправдовуючи своє відступництво посиланнями на мінливу дійсність, ще визнавали його значення в минулому для соціалістичного руху. Вони не скупились хвалити марксизм, який, за їх словами, «у свій час був важливим світоглядом», але «в сучасних умовах застарів» [31, 151]. Тепер, коли вони офіційно відреклись від марксизму, робляться спроби довести, що соціал-демократичні партії ніколи не були марксистськими. Ця тенденція вже добре помітна в Годесберзькій програмі СДПН, де підкреслюється, що ідейними джерелами європейського соціалізму є християнська етика, гуманізм і класична філософія [21, 7].

Приводом до фронтального наступу проти марксизму в історичному плані, тобто для численних спроб «відокремлення» соціалістичного руху від марксизму не тільки на сучасному етапі, але і в минулому, стало святкування німецькою соціал-демократією сторіччя створення лассальянського «Загального німецького робітничого союзу». З цієї нагоди було написано багато книжок і статей, основний зміст яких зводився до того, що німецька соціал-демократія веде своє походження не від партії, яка була створена марксистами Августом Бебелем і Вільгельмом Лібкнехтом і керувалась ученням Маркса і Енгельса, а від «Загального німецького робітничого союзу», який був створений Фердинандом Лассалем і знаходився під його ідейним впливом [18, 7; 34, 34; 30, 5; 22, 3; 29].

Серед антимарксистської літератури, присвяченої сторіччю створення «Загального німецького робітничого союзу», особливо виділяються книги: «Перші сто років. До історії однієї демократичної партії» К. Андерса, видана в 1963 р. у Ганновері [9], і «Проблема свободи і соціалізм. Свобода, держава і революція в програмах соціал-демократії від Лассалля до суперечки з ревізіонізмом» З. Міллер, опублікована в 1964 р. у Франкфурті-на-Майні [28]. Роботи Андерса і Міллер помітні тим, що не обмежуються констатацією вказаної вище тези, а пускаються в історичний екскурс, який, на їх думку, повинен довести її безперечність.

Власне, нічого нового в книгах Андерса і Міллер немає, вони намагаються відродити стару легенду про Лассалля, в основу якої покладені фальсифікація історії соціал-демократичного робітничого руху, крайнє перебільшення в ньому ролі Лассалля, перекручення суті і значення його поглядів. Подаючи в кривому дзеркалі роль Лассалля в історії робітничого руху, вони зображують його як основоположника й ідейного натхненника боротьби робітничого класу за соціалізм. Насправді ж Лассаль був родоначальником опортунізму в робітничому русі. Його політична діяльність, що спочатку певною мірою відігравала позитивну роль [4, 450; 6, 345], в цілому, як відзначали Маркс, Енгельс і Ленін, була опортуністичною, помилковою і шкідливою [3, 368—369; 7, 115]. Викриваючи його зрадницьку політику угодовства з класовим ворогом робітників, Енгельс відмічав, що Лассаль — це «на практиці королівсько-прусський придворний демократ» [2, 45].

Гіпертрофоване уявлення про свою роль у робітничому соціалістичному русі почав створювати сам Лассаль. Потім легенду, створену ним, підхопили його прихильники і послідовники — лассальянці, використовуючи її для фальсифікації історії марксизму і робітничого соціалістичного руху. Ось чому проти неї рішуче виступив Енгельс. У листі до Августа Бебеля від 1—2 травня 1891 р. він писав, що не допустить більше, щоб *за рахунок Маркса* підтримували і знову відроджували фальшиву славу Лассалля [5, 76].

Класики марксизму-ленінізму піддали гострій критиці лассальянство, розкрили неспроможність і опортуністичну суть його програмних настанов [1, 15—34], показали сектантський, авантюристичний характер його лінії з питань політики [2, 211, 276; 3, 368—370], викрили еклектику та ідеалізм його філософських поглядів [8, 325—339]. Ця всебічна критика лассальянства необхідна була для очищення соціалістичного руху від опортунізму.

Сучасні правосоціалістичні поборники лассальянства Андерс і Міллер, мобілізуючи всі старі прийоми, якими в свій час користувалися опортуністичні теоретики 2-го Інтернаціоналу для поширення легенди про Лассалля, всіляко звеличують його за раху-

нок приниження або навіть повного заперечення ролі Маркса і марксизму в розвитку соціалістичного руху.

Андерс і Міллер зображують Маркса безплідним мислителем, котрий, хоч і був «великим ученим», але «створював теорію, яку важко засвоїти» [9, 35]. Працю Маркса «Капітал», на якій вихувались покоління революціонерів, вони оголошують недоступною для розуміння, і тому, за їх словами, нею ніхто не цікавиться. «Хто читав «Капітал», хто міг його зрозуміти?» — ставить запитання Андерс [9, 32]. «Маніфест Комуністичної партії», який перекладено майже на всі мови світу, став програмним документом міжнародного комуністичного і робітничого руху, оголошується разом з іншими творами Маркса і Енгельса «terra incognita» [9, 31].

Маркс характеризується цими соціал-реформістами як «безрезультатний політик» [9, 35], який стояв у стороні від соціалістичного руху [9, 34], а в зрілому віці «все більш і більш відходив від політичної боротьби» [9, 33]. Вони перетворюють Маркса на кабінетного вченого, що займався питаннями чистої теорії, абсолютно відірваної від практики. Соціал-реформісти в своїй зневажливості до марксизму намагаються заперечити роль основоположників пролетарського світогляду як вождів міжнародного робітничого руху. У Брюсселі на так званому церемоніальному конгресі у вересні 1964 р. з нагоди сторіччя 1-го Інтернаціоналу один із лідерів німецької правої соціал-демократії К. Шмідт у своїй урочистій промові «Історія Інтернаціоналу» запевняв, що Маркс і Енгельс не були творцями «Міжнародного Товариства Робітників». Говорячи про те, що в Німеччині під керівництвом Лассаля виникла робітнича партія і що такі ж організації були створені і в інших країнах, у зв'язку з чим «визрів час для міжнародного об'єднання всіх цих партій, груп та рухів», він далі заявив: «Ініціаторами цього були британські і французькі робітничі лідери, а не Карл Маркс» [35, 233].

Безглуздість цих антимарксистських висловлювань настільки очевидна, що немає необхідності їх спростовувати. Всі вони переслідують одну мету: дискредитувати марксизм у минулому, щоб мати додатковий «аргумент» для виправдання своєї офіційної відмови від нього в сучасних умовах. Зрештою правосоціалістичні теоретики, які стали глашатаями антимарксизму, самі не приховують спонукальних причин своїх історичних екскурсів. Андерс уже на перших сторінках своєї книжки розкриває смисл і призначення підвищеного інтересу соціал-реформістів до історії марксизму і соціалістичного руху. «Незаперечно, — пише він, — що соціал-демократія ніколи не була партією Карла Маркса» [9, 46].

Щоб показати, що висловлена ним «вчена» думка про відсутність у минулому зв'язку між марксизмом і робітничим рухом поділяється багатьма реформістами, Андерс посилається на мір-

кування з цього приводу відомого правоопортуністичного теоретика Р. Дарендорфа. Цей антимарксист у своїй книзі «Молоде покоління і влада», що вийшла в світ у 1960 р., заявляє: «Завжди складалось враження, що багаторічні намагання викинути Маркса за борт були по суті зайвими, оскільки, точно кажучи, Маркс ніколи не знаходився на борту» [9, 46]. Ця ж ідея, яка червоною ниткою проходить через усі подібного роду писання соціал-реформістів, чітко й ясно виражена і в книзі З. Міллер, де в заключенні відмічається, що соціал-демократія, звільнившись тепер від марксистського одягу, стала тим, чим вона в дійсності завжди була — немарксистською реформістською партією [28, 298].

Однак той факт, що права соціал-демократія в цілому офіційно відреклась від марксизму, не свідчить про відмову соціал-реформістів від маскування опортуністичної політики псевдомарксизмом. Деяка частина правих соціалістів континентальної Західної Європи все ще продовжує видавати себе за марксистів, користуючись ревізійністськими прийомами боротьби з пролетарським світоглядом. До них відносяться, наприклад, К. Чернец і Й. Гіндельс у Австрії, Е. Безе і К. Німіц у Західній Німеччині, Г. Молле та його послідовники у Франції тощо. «Ми — марксист», — заявив у своїй промові в Ліллі Молле [25, 642]. З подібними заявами виступають і деякі інші реформістські лідери і теоретики. «У наукових дебатах останніх років, — пише К. Німіц, — виникли течії, суть яких зводиться до нового відкриття і, звичайно, до переоцінки марксистських учень у розумінні позитивного ставлення до них і їх визнання» [20, 21].

Чому ж у сучасних умовах, коли права соціал-демократія остаточно порвала з марксизмом і скотилась на позиції відвертого антимарксизму, багато соціал-реформістів і окремі правосоціалістичні групи все ще видають себе за марксистів, маскуючи свою опортуністичну політику лжемарксистською фразеологією? Це пояснюється тим, що марксизм-ленінізм є, за визнанням навіть його запеклих ворогів, найвпливовішою ідеологією сучасності [19, 9], панівною ідеологією в СРСР і в інших країнах соціалістичної співдружності. Навколо всеперемагаючого прапора марксизму-ленінізму згуртовуються мільйони трудящих усього світу, що борються за мир, демократію і соціалізм. Приваблива сила й авторитет марксизму-ленінізму серед трудящих мас зростає з кожним днем.

Ось чому в західноєвропейських правосоціалістичних партіях, поряд з повним і остаточним відреченням від марксизму, культивується і замаскований антимарксизм. Тому неправильно було б, відмічаючи факт переходу правої соціал-демократії на позиції неприхованого антимарксизму, не брати до уваги сучасний різновид правосоціалістичного ревізійнізму.

У складних умовах ідеологічної боротьби на сучасному етапі знову робляться спроби оживити реакційний лжемарксизм, під

прапором ревізійонізму розгортаються атаки проти марксизму під виглядом його перегляду, «очищення», «виправлення» тощо. «Ми вважаємо необхідним,— заявив ревізійніст К. Чернец,— звільнити марксистські вчення від доктринерського, псевдонаукового ідеологічного баласту, що відклався навколо них» [10, 78]. Новоспечені ревізійністи намагаються запевнити, ніби вони піклуються про творчий розвиток марксизму, дбають про те, щоб охоронити його від закріпощення і перетворення в догматичну доктрину. «Кожна велика ідея, що стала світовою рушійною силою,— писав у 1963 р. реформіст О. Поллак,— підлягає ревізії: так, звичайно, буває в історії. Так, ідея потребує ревізії,— без подібних змін вона кожен раз і перестає бути рушійною силою. Саме марксизм нам це показує...» [17, 17].

Що собою насправді являє «турбота» правосоціалістичних ревізійністів про марксизм, можна наочно побачити на прикладі «піклувань» про нього Чернеца. Цей відомий антикомуніст, проголосивши кончу потребу звільнення марксизму від ідеологічного баласту, під ширмою розглагольствувань про вірність і відданість йому, за допомогою ревізійністських прийомів фактично виправдовує відмову правої соціал-демократії від марксизму. Чернец сповіщає, що обґрунтовані Марксом і Енгельсом учення він і його колеги вивчили і знають. У своїй «прихильності» до марксизму він поблажливо вважає його правильним і позитивно оцінює його значення. Але при всьому цьому, твердить він, «ми не можемо визнати себе прихильниками навіть справжнього марксизму» (так Чернец називає ревізійністський лжемарксизм.— Л. Г.). Чому ж Чернец та інші правосоціалістичні ревізійністи не можуть бути прихильниками марксизму? Виявляється, що справжній марксист не може стояти на позиціях визнання марксизму, тому що марксизм — це «науковий метод», і як такий він не може бути об'єктом визнання, а лише об'єктом пізнання. Визнавати марксизм — значить розглядати його як віру. «Визнання — справа віри. Оскільки ж ми розглядаємо марксизм як науковий метод,— пише він,— ми не можемо його визнавати, навіть ті серед нас, що вважають його правильним. Як наука, марксизм — це питання пізнання, а не питання визнання» [10, 47].

Софістично ототожнюючи творче визнання наукового вчення з сліпою вірою, Чернец та інші праві соціалісти [13, 484] кружним шляхом приходять до того ж кінцевого результату, що й відверті вороги марксизму — до відмови від пролетарського світогляду. Цікаво відмітити, що Чернец свій софізм намагається підкріпити посиланнями на свідчення Карла Каутського про те, що Маркс нібито заперечував свою належність до створеного ним світогляду. Твердячи, що сам Маркс не вважав себе марксистом і негативно вирішив питання про визнання наукового світогляду, Чернец робить такий типовий для сучасного правосоціалістичного ревізійонізму висновок: «Отже, чи вважаємо ми себе

марксистами? Карл Маркс, як відомо, на запитання, чи він — марксист, відповів: «Я не марксист, я Карл Маркс». Якщо розуміти марксизм як науковий метод, то не слід взагалі ставити таке запитання. Якщо ж воно буде поставлене науковому соціалісту, то він, власне, не може відповісти на нього ні «так», ні сказати «ні» [10, 79].

Цей найновіший «аргумент» проти марксизму користується великою популярністю серед сучасних правосоціалістичних ревізіоністів. Крім Чернеца, його використовують і німецький реформіст К.—П. Шульц [33, 41], і французький правий соціаліст Ж. Мальвіль та інші. Останній, наводячи пресловутий вислів, що приписується Марксу, вигукує: «Не будемо більшими марксистами, ніж сам Маркс!» [27, 124].

Подібна «аргументація» на користь софізму, що справжній марксист не може визнавати марксизм, не витримує ніякої критики. По-перше, немає ніяких даних про те, що цитований Чернецом, Шульцом, Мальвілем та іншими соціал-реформістами вислів, який приписується Марксу, дійсно належить йому. Маркс цього не говорив. Слова, що приписуються Марксу, наводить Карл Каутський, а свідченням його, як показав досвід, вірити не можна [36, 431].

По-друге, якщо навіть припустити, що Маркс на запитання про його належність до пролетарського світогляду саме так відповів, то і це нічого не говорить на користь софізму, спрямованого проти марксизму. Маркс, який завжди виступав проти підкреслювання його видатної ролі, і на цей раз був проти вип'ячування його ролі як основоположника пролетарського світогляду. І взагалі, важко уявити собі, щоб Маркс називав себе марксистом, а Ленін — ленінцем. Це суперечило б їх скромності. Однак невірно було б на цій підставі доводити, що Маркс і Ленін не вважали себе прихильниками того світогляду, основоположниками якого вони були.

Прояви ревізіонізму в західноєвропейських правосоціалістичних партіях, що сполучаються з неприхованим і відвертим антимарксизмом і антикомунізмом, наочно демонструють крайній ступінь деградації ідеології соціал-реформізму. Нині особливо підтверджуються слова В. І. Леніна про те, що немає принципової різниці між ревізіонізмом і неприхованим антимарксизмом [7, 244]. Сучасні соціал-реформісти, які відверто виступають проти марксизму або атакують його під прикриттям лицемірного ревізіонізму, — вороги пролетарського світогляду. Соціал-реформізм — це антимарксистська течія в робітничому русі.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос об эволюции правой социал-демократии в ее отношении к марксизму. Отход правой социал-демократии от марксизма,

начатый под знаменем ревизионизма еще в годы первой мировой войны и особенно после победы Великой Октябрьской социалистической революции в нашей стране, продолжавшийся после второй мировой войны, завершился в 50—60-х годах принятием почти всеми западноевропейскими правосоциалистическими партиями новых программ, полным и открытым ее отречением от научного пролетарского мировоззрения. Предпринимаются попытки «оправдать» это ренегатство не только ссылками на «устарелость» марксизма, но и извращением истории марксизма и рабочего движения. С этой целью правосоциалистические фальсификаторы марксизма и его истории пустили в ход злостный вымысел, будто рабочее социалистическое движение никогда не было связано с марксизмом. Порвав с марксизмом, социал-реформисты приступили к его «опровержению» и «преодолению» в историческом плане.

В современных условиях ожесточенной идеологической борьбы некоторые социал-реформисты и отдельные группки в правосоциалистических партиях продолжают пользоваться в борьбе против марксизма приемами лицемерного ревизионизма. Социал-реформизм является антимарксистским течением в рабочем движении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 19.
2. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 30.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 31.
4. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 32.
5. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 38.
6. Ленин В. И. Твори, т. 5.
7. Ленин В. И. Твори, т. 21.
8. Ленин В. И. Твори, т. 38.
9. Anders K. Die ersten hundert Jahre. Zur Geschichte einer demokratischen Partei. Hannover, 1963.
10. Czernetz K. Vor der Entscheidung. Welt in Wandlung, Sozialismus im Werden. Wien, 1957.
11. Die neue Gesellschaft, 1959, H. 6.
12. Die neue Gesellschaft, 1964, H. 3.
13. Die neue Gesellschaft, 1964, H. 6.
14. Die Zukunft, 1957, H. 10.
15. Die Zukunft, 1959, H. 1.
16. Die Zukunft, 1961, H. 6—7.
17. Die Zukunft, 1963, H. 7.
18. Eichler W. Hundert Jahre Sozialdemokratie. Bonn, 1962.
19. Fetscher I. Von Marx zur Sowjetideologie. Frankfurt am Main — Berlin, 1957.
20. Geist und Tat, 1960, Nr. 1.
21. Grundsatzprogramm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Köln, 1959.
22. Hundert Jahre deutsche Sozialdemokratie. 1863—1963. Bilder und Dokumente. Hannover, 1963.
23. La Revue socialiste, 1956, N. 101.
24. La Revue socialiste, 1959, N. 122.
25. La Revue socialiste, 1959, N. 127.
26. La Revue socialiste, 1961, N. 145.
27. La Revue socialiste, 1962, N. 155.
28. Miller S. Das Problem der Freiheit im Sozialismus. Freiheit, Staat und Revolution in der Programmatik der Sozialdemokratie von Lassalle bis zum Revisionismusstreit. Frankfurt am Main, 1964.
29. Ollenhauer E. Wir sind die Kommenden. — «Vorwärts», 8. V. 1963.

30. Osterroth F. 100 Jahre Sozialdemokratie in Schleswig-Holstein. Kiel, 1963.
31. Protokoll der Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands vom 20. bis 24. Juli 1954 in Berlin. Bonn, 1954.
32. Schulz K.-P. Luther und Marx im Spannungsfeld unserer Zeit. Stuttgart—Düsseldorf, 1956.
33. Schulz K.-P. Proletarier—Klassenkämpfer. 100 Jahre deutsche Arbeiterbewegung. München, 1963.
34. Socialist International Information, 1964, V. 16, N. 20—21.
35. Theimer W. Lexikon der Politik. Bern, 1962.
36. Weg und Ziel, 1958, Nr. 5.

СУЧАСНІ СОЦІАЛ-РЕФОРМІСТИ — ОХОРОНЦІ ДЕРЖАВИ МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛУ (На матеріалах Західної Німеччини)

Піввікова історія будівництва нового суспільства в нашій країні, успіхи трудящих країн соціалістичного табору є найкращим доказом життєвості і незаперечної істинності наукового соціалізму. Правильно відображаючи закономірності суспільного розвитку, відповідаючи корінним життєвим інтересам трудящих усіх країн, революційне вчення марксизму-ленізму перетворилось у могутню силу, що сьогодні визначає думки і прагнення сотень мільйонів людей.

Однак головною перешкодою на шляху революційного перетворення капіталістичного суспільства трудящими масами, керованими пролетаріатом, є праві лідери соціал-демократії, які, як відзначав XXIII з'їзд КПРС, несуть відповідальність за ті труднощі, що зустрічаються в боротьбі за єдність робітничого руху. Політика цих лідерів спрямована на захист капіталізму, на збереження розколу єдності пролетарських рядів [3, 15].

Нав'язуючи робітничому рухові буржуазні ідеї, розбещуючи його класову свідомість, правосоціалістичні керівники вдаються до апологетичної фальсифікації безвідрадної дійсності капіталістичного суспільства, до прямого наклепу на досягнення соціалістичного будівництва, на ідеї марксизму-ленізму. Головним змістом їх ідеології і політичної практики став антикомунізм.

Оскільки основу наукового соціалізму становить ідея диктатури пролетаріату, тобто ідея встановлення політичної влади робітничого класу шляхом соціалістичної революції, то зусилля правих соціалістів спрямовані на те, щоб спалювати марксистсько-ленінське вчення про антинародну сутність буржуазної держави, про необхідність її зламу і заміни вищою формою демократії — диктатурою пролетаріату. Викриваючи ганебні цілі соціал-реформістів, В. І. Ленін напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції підкреслював, що одним із найбільш наочних проявів несоціалістичної, буржуазної сутності реформістів є їх ставлення до держави, особливо до буржуазної. Він писав: «Боротьба за визволення трудящих мас з-під впливу буржуазії взагалі, і імперіалістської буржуазії особливо, неможлива без боротьби з опортуністичними передсудами щодо «держави» [2, 346].

Для західнонімецького робітничого класу нині питання держави, політичних умов його боротьби за своє визволення. мають першорядне значення. Вони пов'язані з однією із найважливіших проблем сучасності — із завданням збереження миру в усьому світі, і зокрема в Європі. Для робітничого класу ФРН це означає визначення характеру держави і свого ставлення до її внутрішньої і зовнішньої політики, тобто до тієї політики посилення внутрішньої реакції, фашизму, мілітаризму і реваншизму, яка зараз характерна для правлячих кіл Західної Німеччини. Але з'ясувати ці питання трудящим перешкоджають ідеологи німецької соціал-демократії, які ведуть активну пропаганду серед робітників на захист існуючої в ФРН держави.

Антинауковий зміст сучасних реформістських теорій «загальнонародної держави благоденства» і реакційну сутність «політики спільності» правих лідерів соціал-демократії з імперіалістичними колами не можна правильно зрозуміти, не аналізуючи особливостей сучасних соціально-економічних умов існування капіталістичного суспільства. В. І. Ленін завжди вказував на закономірний зв'язок між ідеологією реформізму і специфікою розвитку монополістичного капіталізму.

З поглибленням загальної кризи капіталізму на його третьому етапі, зростанням внутрішніх суперечностей капіталістичної системи, застосуванням методів державного регулювання економіки поглиблюється зв'язок між імперіалізмом і опортунізмом. У цих умовах соціал-реформізм не лише пориває з робітничим рухом і традиційними лозунгами соціал-демократії, але й остаточно переходить на позиції буржуазії, стає відкритим захисником державно-монополістичного капіталізму.

Забезпечуючи зростання прибутків і надприбутків за рахунок більш жорстокої експлуатації трудящих мас, монополістична буржуазія, як і раніш, вдається до прямого підкупу державного апарату, партійно-профспілкової та адміністративно-технічної бюрократії, яка сьогодні безпосередньо управляє виробничим процесом. Це той шлях, завдяки якому правосоціалістичне керівництво бере безпосередню участь у механізмі панування монополістичного капіталу в суспільстві і активно захищає його. За своїм соціальним становищем сучасна соціал-демократична верхівка в економічному відношенні тісно пов'язана з імперіалістичною буржуазією і навіть влилась у капіталістичний клас. Тому, за словами ідеолога СДПН В. Таймера, вона «являє собою частину держави і частину чималу» [13, 100].

Прямий підкуп верхівки СДПН монополіями настільки відкритий, що це не приховує навіть буржуазна преса. Журнал «Дер Шпігель» писав: «При директорському окладі до 6 тис. марок у місяць деякі «робітничі директори» раптом відчують себе неспроможними підтримувати в собі колишнє натхнення до захисту бойових ідей профспілок» [7, 70—71].

Отже, поєднуючи свої інтереси з економічними інтересами монополій, беручи безпосередню участь у діяльності концернів і трестів по створенню монопольних прибутків, розподілі цих прибутків, верхівка правої соціал-демократії перетворюється на вірну служницю монополістичного капіталу. Складається особиста унія партійної бюрократії, державного і монополістичного апарату. Це нове становище партійно-профспілкової бюрократії, яке тепер суттєво відокремлюється від соціальних основ дрібнобуржуазних позицій колишньої робітничої аристократії, є вирішальним базисом не тільки її більш тісного союзу з імперіалізмом, але й обумовлює остаточний перехід на його позиції, що знаходить свій вираз в активній антинародній «політиці спільності».

Приховуючи своє, за словами В. І. Леніна, «підле лакейське пристосування» до інтересів «своєї» національної буржуазії та її держави, «вожді соціалізму» намагаються виправдати буржуазну державу, довести, що вона є «саме своя», «народна», «загальносуспільна». Ф. Ерлер, пояснюючи положення Годесберзької програми про те, що «уряд і опозиція мають різні завдання однакової важливості, обоє несуть відповідальність перед державою» [10], пише: «Ця держава не коаліція, це також і не партія. Це всі ми. Ми — один народ. Тут кожний несе тягар іншого» [11]. Виходячи з положення, що не економічні, а саме моральні відносини є основними і обумовлюють суспільне життя та цілі держави, ідеологи реформізму, за що їх у свій час затаврував ще Маркс, «розглядають державу як певну самостійну сутність, що має свої власні «духовні, моральні, вільні основи» [1, 29]. За Годесберзькою програмою «життя людини, її гідність і совість передані державі», тому її головне завдання — «давати опір класовій боротьбі» і дбати про «вільне розкриття особистості людини» [10].

Неспроможність намагань поставити державу над класами, над суспільством, перетворити її на «моральну ідею», «цінність у собі» ґрунтовно довели класики марксизму-ленінізму.

Піддавши науковому аналізу суспільно-виробничу практику людства, вони показали, що держава є продуктом суспільства на певному ступені розвитку, коли відповідно приватновласницькому характеру володіння засобами виробництва суспільство розколюється на протилежні класи з їх непримиренними економічними інтересами. В цих умовах держава є знаряддям захисту інтересів пануючого класу. В. І. Ленін, розвиваючи це основне положення марксистського вчення про державу, викрив апологетичний зміст «філантропічної нісенітничі», правосоціалістичних політиків, на думку яких державний «порядок» якраз являє собою примирення класів державою, а не прояв пригноблення одного класу іншим. Вони вважають, що стримувати сутички — значить примиряти класи, а не віднімати у пригноблених класів певні засоби боротьби за повалення гнобителів, за ствердження своїх економічних інтересів. Вся справа в тому, писав В. І. Ленін, що

«державна не могла б ні виникнути, ні держатися, якби можливе було примирення класів...», держава є орган класового панування, орган пригноблення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює і зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів» [2, 349]. Той, хто стає на захист цієї держави і її «порядку», об'єктивно виступає як ворог трудящих мас. Об'єктивні обставини політичної дійсності сучасної Західної Німеччини і практична лінія правих лідерів соціал-демократії підтверджують правильність лєнінських висновків.

В умовах поглиблення кризи капіталізму, зростання революційного впливу світової соціалістичної системи, і насамперед Німецької Демократичної Республіки, західнонімецькі монополістичні кола роблять усе можливе, щоб ліквідувати залишки демократичних свобод, об'єднати всі реакційні сили в централізованій державній владі «сильної руки». Цей мілітаристський курс проявляється у політиці реваншизму і підготовки термоядерної війни. Оцінюючи ганебну роль соціал-демократичної верхівки в здійсненні монополіями своїх реакційних планів, М. Рейман пише: «Відкрита атака монополістичної буржуазії на основні конституційні права стала можливою тому, що праві лідери СДПН, такі як Венер, Ерлер, Брандт з їх Годесберзькою програмою, відмовились від усякої альтернативи збанкрутілій політиці Аденауера, пропозицією про «спільну політику» зробили відкритий перехід на позиції німецького імперіалізму і мілітаризму. Схваливши спочатку зовнішньополітичний курс уряду Аденауера, вони тепер дали свою принципову згоду на прийняття надзвичайного законодавства» [4].

Надзвичайні закони, до прийняття яких прагнули монополістичні кола, фактично означали б ліквідацію конституції. Надзвичайне законодавство передбачає у випадку запровадження «зовнішнього або внутрішнього надзвичайного становища» повну мілітаризацію всього політичного і економічного життя: обмеження або ліквідацію основних демократичних прав, заміну виборного парламенту надзвичайним комітетом, позбавлення прав земель і общин, широку мобілізацію цивільного населення для робіт, пов'язаних з воєнними цілями. Робітничий клас позбавляється права страйків та інших засобів боротьби за свої права. Декілька років прогресивна громадськість Західної Німеччини на чолі з комуністичною партією вела вперту боротьбу проти надзвичайного законодавства, але за допомогою правих соціал-демократів частину надзвичайних законів було прийнято урядом Ерхарда ще влітку 1965 р. Ще більш активно праві лідери СДПН підтримали проект надзвичайного законодавства, підготовлений міністром внутрішніх справ ФРН Люкке, при обговоренні його в бундестазі в 1967 р.

Незважаючи на протести широкої соціал-демократичної маси, під тиском угруповання Венера—Ерлера в травні 1962 р.

Кельнський з'їзд СДПН, хоча і з багатьма застереженнями, принципово висловився за прийняття надзвичайних законів. Ці ж лідери робили і роблять все, щоб подолати категоричний опір фашистському законодавству з боку профспілок і місцевих партійних організацій.

Гостра боротьба з цих життєвих для німецьких трудящих питань розгорнулася на Дортмундському з'їзді СДПН (1966 р.). Висловлюючи думки партії, делегат Моллер-Гайденрайх заявив, що «сьогоднішній федеральний уряд не заслуговує довір'я, щоб надзвичайні заходи можна було б дозволити поза німецьким законним регулюванням» [12, 11]. Заступник голови правління Ф. Ерлер доклав чимало зусиль, щоб довести з'їздові, що «з введенням надзвичайних законів парламент залишається дієздатним, а тому регулювання, як воно заплановано з запровадженням надзвичайного парламенту, безумовно необхідне». [12, 11]. У цей же час Лебер говорив про «відповідальність громадян у надзвичайних випадках» і підкреслював ті «обставини, коли просто неможливо обійтись без надзвичайного регулювання». Але добре відомо, що у Західній Німеччині «надзвичайні обставини внутрішнього порядку» — це прояви активної боротьби трудящих і прогресивних демократичних сил під керівництвом Комуністичної партії Німеччини проти скасування демократичних свобод, проти планів атомної війни, зростаючих економічних тягот для широких кіл населення. Однак під тиском правління, проти політики якого на з'їзді голосувало 10% присутніх делегатів, з'їзд не прийняв пропозиції делегації Гессен-зюд, у якій говорилося: «Партз'їзд відхиляє будь-яке надзвичайне регулювання, що обмежує записані в основному законі головні права» [12, 1]. З'їзд висловився за прийняття законодавства, що веде до фашизації країни. Пояснюючи це рішення, Г. Яан заявив: «Без обмеження відомих основних прав не можна обійтись для захисту людей і захисту вільного державного ладу» [12, 1].

Як розуміють праві соціалісти «захист людей», вони довели своєю безпосередньою участю у військових маневрах «Фаллекс-66» восени 1966 р., коли західнонімецькі мілітаристсько-реваншистські кола імітували ядерну війну. Група керівних соціал-демократів на чолі з Шмідтом — експертом СДПН у військових справах — перевіряла разом з представниками ерхардієського уряду, як на практиці в умовах термоядерного нападу може діяти надзвичайний парламент. Ці натівські маневри були прологом для створення в країні обставин, за яких реакція намагається завершити прийняття надзвичайних законів. Оцінюючи ганебну роль своїх лідерів у цих подіях, соціал-демократи Ессена писали: «Наше керівництво тепер стало безпосереднім учасником надзвичайного планування. Воно де-факто приєдналось до програми диктатури ХДС/ХСС без всякого обмеження і наносить нам удар у спину» [8, 6].

Однак інтереси трудящих, їх протести мало турбують соціал-демократичних лідерів. Навіть коли монополістична політика уряду Ерхарда зайшла в тупик, в умовах урядової кризи восени 1966 р. керівництво СДПН, порушуючи основи демократії, доклало всіх зусиль, щоб, за словами Г. Венера, «керуючись спільними принциповими цілями політики», «знайти здібну до впровадження цієї політики більшість» і врятувати збанкрутілу боннську політику шляхом створення уряду «великої коаліції». Замість того, щоб згідно з вимогами конституції ФРН в умовах урядової кризи, коли керуюча партія ХДС/ХСС залишилась у меншості, вимагати нових виборів у бундестаг або висунути кандидатом у канцлери представника СДПН, лідери соціал-демократії дбали про інтереси клерикально-мілітаристських кіл. На питання, чому СДПН не виставляє кандидата в канцлери, голова правління СДПН В. Брандт відповів: «Ми дотримувались тієї думки, і це сьогодні підтвердилось, що тепер мова йде про те, щоб по можливості спільно говорити про зміст політики» [9, 4]. Але цей «зміст політики» коаліційного уряду, як і раніш, визначається, за словами Брандта, лінією «коаліції з ХДС/ХСС», що є лінією натхненника мілітаризму в Західній Німеччині — Штрауса — і його підопічного — нового канцлера К. Кізінгера, людини з злочинним минулим, але проти якої особисто лідери СДПН не мають нічого.

Виходячи з політики «партнерства і спільності» з реакційними силами і вбачаючи в силах комунізму головного ворога, праві лідери СДПН активно допомагали в 1956 р. у забороні Комуністичної партії Німеччини. На їх совісті заборона діяльності сотень прогресивних демократичних організацій, які борслися за мир, проти ядерного озброєння і нацизму. Щоб остаточно зірвати запропоновану ЦК СЕПН єдність дій у питаннях мирного возз'єднання Німеччини на основі демілітаризації ФРН, відмови від агресивних планів і атомного озброєння, в червні 1966 р. фракція СДПН на чолі з Венером у бундестазі підтримала ганебний закон про поширення дій західнонімецької юрисдикції на громадян НДР.

Намагаючись спалювати ширшу турботу СЕПН за інтереси німецьких трудящих і долю нації, Брандт у спеціальній промові на Дортмундському з'їзді заявив: «Незважаючи на заборону КПН, комуністи бажають використати внутрішню політичну ситуацію в Німеччині для політичної боротьби в ФРН» [12, 16]. Але Брандт запевнив, що керівництво СДПН зробить все, щоб не допустити «відходу СДПН від демократичних партій у Федеративній республіці» [12, 16], маючи при цьому на увазі в першу чергу ХДС/ХСС і очолюваний нею уряд. Він вважав наклепом ту світову думку, що загроза миру надходить «від західної оборони, а не зі східної сторони», бо виявляється, що «вступ Федеративної республіки до НАТО був відповіддю на комуністичну політи-

ку щодо Німеччини». Тому, продовжує Брандт, «по-перше, сьогодні нема гострої загрози мирові в Європі, а по-друге, просто неправильно, що від Федеративної республіки надходить загроза війни. І ми беремо Федеральний уряд під захист від хибних обвинувачень» [12, 16].

Можливість вирішення всіх питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики, в тому числі і возз'єднання Німеччини, Брандт вбачає на шляху активної боротьби з комунізмом: «Населення Федеративної республіки повинно залучитися до боротьби з комунізмом. Боротьба з комунізмом не повинна розглядатися тільки як зовнішньополітична проблема; насамперед боротьба з комунізмом на німецькій землі є необхідною особливо тоді, коли перед нами стоїть питання подолання німецького розколу» [12, 16]. На цьому ж з'їзді Шмідт довів, що керівництво СДПН розуміє під словом «мирне подолання розколу». «Мирна нота федерального уряду від березня цього (1966.— В. Г.) року,— сказав він,— може стати початком всеосяжної політики миру і перемир'я» [12, 12]. Шмідт оцінює як «мирну» саме ту ноту, яку все людство, якому справді дорога справа миру, затаврувало як відверто реваншистську! В той же час, коли всі прогресивні люди гнівно протестують проти кривавої агресії США у В'єтнамі і викривають їх мерзотних посібників, уряд ФРН, як відзначає «Нойс-ес Дойчланд», пропагує серед мас Західної Німеччини підтримку цієї агресії і підступні дії ФРН у цих варварських справах. Тому не дивно, що на Х конгресі Соціалістичного інтернаціоналу, який відбувся в травні 1966 р. у Стокгольмі, ніхто, крім Брандта, не захищав «американської присутності» у В'єтнамі.

Зробивши реваншизм головним змістом своєї політики, праве керівництво соціал-демократії не тільки дало у 1960 р. згоду на атомне озброєння бундесверу, але й вдається до критики правлячої партії ХДС/ХСС, яка за словами Ерлера, недостатньо «підкується» про бойову готовність країни. СДПН дбає не тільки про мілітаристське зміцнення держави та її атрибутів, вона поширює серед населення мілітаристський дух, реваншистські настрої і плани, психологічно готує «громадян в уніформі». Лідери соціал-демократії при будь-якій нагоді відвідують і вітають зборища гітлерівських недобитків. Так, Брандт щиро вітав повернення з ув'язнення одних із головних фашистських злочинців, яких було засуджено судом народів у Нюрнберзі,— Шпеєра і фон Шіраха — і навіть надіслав родині Шпеєра букет квітів. Виправдовуючи цілі реваншу і агресії відносно НДР та інших соціалістичних країн, той же Брандт на одному з реваншистських зборищ заявив: «Мова йде не тільки про німецьку батьківщину, але й про європейську батьківщину. Коли ми говоримо про Європу, то сюди ми відносимо і Варшаву, і Прагу, і Будапешт» [8]. У такому ж дусі була складена вітальна телеграма Г. Шмідта есесівському зборищу в Рендзбурзі в жовтні 1965 р.

Відсутність твердої принципової альтернативи партії Кізінгера—Штрауса, політика, яка не розв'язує корінних питань нації на базі інтересів робітничого класу, постійне поширення серед населення ідеології антикомунізму, реваншизму і нацизму не тільки позбавляють СДПН підтримки широких мас населення, але й приводять до створення сприятливих умов для діяльності фашистських сил «на законних основах», тобто в рамках держави. Монополії за 20 післявоєнних років, використовуючи довір'я мас до СДПН, відкрили шлях силам фашистської диктатури. На арену державної діяльності вийшла неофашистська «націонал-демократична партія» (НДП), що одержала, починаючи з листопада 1966 р., досить велику кількість голосів виборців.

Цей зловісний і небезпечний факт появи в державній машині ФРН відкритого неонацизму викликав занепокоєння трудящих усього світу. Але, за визнанням офіціальних представників ХДС, це не було «великою несподіванкою». У відповідь на занепокоєння з приводу відродження фашизму депутат бундестагу від СДПН Е. Вельке заявив, що «парламент не пропонує забороняти об'єднання колишніх есесівців і націонал-демократичну партію» [5, 3], а голова комісії бундестагу з питань внутрішньої політики, депутат від СДПН Г. Шмідт-Фоккенхаузен вважає, що «феномен НДП» декілька перебільшено. Важко чекати іншої оцінки від тих, хто боннську демократію перевіряв сидінням у протиатомному бункері під час натовських маневрів «Фаллекс-66» разом з представниками інших «демократичних» партій.

Всі ці реальні події нагадують той час, коли праві лідери німецької соціал-демократії своїми розмовами про «вільну демократичну державу» сприяли приходу до влади Гітлера. У той час, коли фашистський терор уже лютував по всій Німеччині, фракція СДПН у рейхстазі на чолі з О. Велсом голосувала за підтримку політики Гітлера.

Як і раніш, відстоюючи класові позиції пролетаріату і вбачаючи в буржуазній державі, на відміну від ідеологів «демократичного соціалізму», не втілення надкласової моральної ідеї, а інструмент у руках імперіалістичної буржуазії для пригнічення і експлуатації трудящих мас, Комуністична партія Німеччини правильно оцінює події у суспільному житті Західної Німеччини. Якщо праві лідери СДПН у сучасних неонацистах вбачають досить легітимний елемент держави, то в своїй заяві ЦК КПН розцінює успіх неофашистів як прискорене здійснення екстремістського курсу правлячих кіл ХДС. Власники крупних монополій, воєнних концернів змушені робити ставку на НДП у зв'язку з глибокою кризою політики уряду ХДС та зростаючим незадоволенням широких мас населення.

Виходячи з відповідальності перед людством і турботи про збереження миру, комуністичні і робітничі партії Європи на конференції у Карлових Варах у квітні 1967 р., глибоко вивчивши

співвідношення соціально-політичних сил у світі, і зокрема в Європі, накреслили конкретні шляхи боротьби з тими реакційними колами, що прагнуть розв'язати нову світову війну. Досвід десятиріч довів, що спільні дії комуністів і соціалістів дозволяють робітничому класові не тільки об'єднати свої ряди, але й згуртувати навколо себе ті суспільні верстви, що зацікавлені в збереженні миру і здійсненні демократичних суспільних перебудов. І тому, звертаючись до соціалістичних і соціал-демократичних партій, що мають широкий вплив на європейський робітничий клас, і займають урядові посади деяких держав Європи, комуністичні партії, як вказується в Заяві конференції «За мир і безпеку в Європі», одним із важливих завдань спільної боротьби комуністів і соціал-демократів вважають необхідність «послідовного захисту і розвитку демократії в ФРН» [6].

Це передбачає, говориться в Заяві, всебічну підтримку боротьби прогресивних сил проти будь-якої реваншистської пропаганди за відміну надзвичайного законодавства, свободу діяльності демократичних і миролюбних сил, за відміну заборони Комуністичної партії Німеччини. Але це в свою чергу вимагає послідовного викриття ганебної політики правих лідерів західнонімецької соціал-демократії, яка спрямована на задоволення потреб монополістичного капіталу, що остаточно прибрав до своїх рух буржуазну державу.

За філантропічними фразами про свободу, справедливість, повагу до людини та інші «моральні основні цінності», що за Годесберзькою програмою СДПН створюють основу «правової держави благоденства» як «особливого» типу демократії, виступають такі дії, як усунення з суспільного життя залишків демократії для трудящих, заборона всього прогресивного і надання простору реакції і монополістичній диктатурі. Незважаючи на протест широких верств прогресивної громадськості Західної Німеччини, підтриманий могутніми демонстраціями трудящих, праві лідери СДПН у травні 1968 р. проголосували за прийняття надзвичайного законодавства. Як відмічає М. Рейман, соціал-демократичні міністри уряду Кізінгера—Штрауса роблять все, щоб «допомогти створенню внутріполітичних умов, необхідних для забезпечення простору в експансіоністській зовнішній політиці» [6].

Неприваблива дійсність суспільного життя Західної Німеччини, що в зв'язку з поширенням економічної кризи в країні несе трудящій людині нездоланні труднощі і загрозу безробіття, прагнення реакційних кіл з допомогою міністрів-соціал-демократів перекласти на плечі трудящих тягар мілітаристської політики наочно спростовує будь-які заяви правих лідерів СДПН про ФРН як «олюднену правову державу загального благоденства». Шахтарі Рура, металісти Баден-Вюртемберга, робітники Маннгейма у своїх класових виступах проти безробіття, фашизму і війни до-

водять, що реформістський міф про державу «національної спільності» і «солідарного партнерства» з монополістичною буржуазією розлетівся вщент. Соціал-демократичні маси на місцевих конференціях вимагають від своїх партійних лідерів дійової альтернативи антинародній політиці ХДС, рішуче наполягають на негайному скликанні позачергового з'їзду партії для перегляду спростованої життям так званої «принципової» Годесберзької програми СДПН. Успіхи країн соціалістичного табору в будівництві дійсно гуманного суспільства, створена революційними діями мас соціалістична держава є для них зразками втілення в дійсність життєвих інтересів трудящої людини і в той же час є явним доказом неспроможності як ідеології, так і політичної практики правої соціал-демократичної верхівки, є надійною опорою трудящих капіталістичних країн в їх боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Краткое содержание

В современных условиях, когда уже силы социализма определяют мировое общественное развитие, монополистическая буржуазия прибегает к новым формам защиты своих интересов, более жестоким способам эксплуатации трудящихся. Буржуазное государство стало непосредственным орудием в руках монополий. Крайним антидемократизмом, милитаризмом и реваншизмом отличается государство в Западной Германии.

В такой обстановке особенно наглядной стала отрицательная роль социал-реформизма в политической жизни Западной Германии, лидеры которого прибегают к открытой защите империализма, объявив себя составной частью клерикально-милитаристского государства ФРГ.

Прикрываясь ложным утверждением о морально-этической основе буржуазного государства, усматривая в нем воплощение «общенародных интересов» и «социального партнерства», правые лидеры СДПГ теперь уже в качестве министров правительства «большой коалиции» принимают непосредственное участие в осуществлении антинародной, милитаристской политики ХДС/ХСС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19.
2. Ленін В. І. Твори, т. 25.
3. Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1966.
4. Проблемы мира и социализма, 1963, № 9.
5. «Комсомольская правда» 19.XI 1966 г.
6. «Правда Украины» 27.IV 1967 г.
7. Дворкин И. Н. Критика экономических теорий правых социалистов (западногерманских и австрийских). М., Соцэкгиз, 1959.
8. «Neues Deutschland», 22.IX 1966.
9. «Neues Deutschland», 12.XI 1966.
10. «Vorwärts», 20.II 1959.
11. «Vorwärts», 30.II 1963.
12. «Vorwärts», 8.VI 1966.
13. Theimer W. Von Bebel zu Ollenchauer Bern, 1957.

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ І СУБ'ЄКТИВНИХ ФАКТОРІВ У РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІАЛІЗМУ

Проблема співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в суспільному розвитку є предметом дослідження не тільки філософії, але й інших суспільних наук. Безумовно, в різних суспільних науках постановка цієї проблеми неоднакова. Економісти звертають увагу на роль суб'єктивного фактора при вивченні економічних законів розвитку суспільства [20, 121], естетика розглядає співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в закономірностях естетичного відображення дійсності [24, 68—70], педагогіка — в процесі виховання і т. д. [18, 186].

Розв'язання даної проблеми в галузі духовної культури має теоретичне і практичне значення. По-перше, від правильного підходу до неї залежить рівень наукового пізнання загального, і особливо в розвитку такої важливої сфери суспільного життя, як духовна культура; по-друге, в прямій залежності від цього знаходиться свідоме використання пізнаних закономірностей у практичній діяльності людей в розвитку духовного багатства суспільства.

Труднощі пізнання суспільних явищ створюють ґрунт для найрізноманітніших ідеалістичних спекуляцій, основний смисл яких полягає у відриві від матеріальної основи життя суспільства. Так, один із сучасних американських дослідників культури Бегбі, посилаючись на Юма, заявляє, що людина взагалі неспроможна встановити справжній зв'язок між причиною і наслідком і що єдине, на що вона здатна, це констатувати певну регулярну послідовність подій. Тому замість історичного аналізу причин того чи іншого стану культури Бегбі пропонує обмежитися встановленням моменту регулярності в культурній еволюції, замість з'ясування економічних, соціальних передумов культурного розвитку — погодитися з думкою, що культуру слід пояснювати культурою [17, 76].

Заперечуючи закономірності розвитку культури, перетворюючи її в абстрактну сутність поза часом і простором, представники сучасної буржуазної філософії (Хосе Ортега-і-Гассет, А. Кребер, Ф. Нортроп та ін.) відроджують реакційну ідею про замкнений самодостатній характер культури, яка приводить до думки

про фатальну обумовленість її розвитку якимись містичними законами «душі». Таким чином, вони відтворюють у більш замаскованій формі містичні, ідеалістичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі тощо [25, 76].

У дійсності культура як форма суспільної свідомості не існує поза часом і простором, її стан і сутність обумовлені закономірностями розвитку суспільства.

Цілком зрозуміло, що лише аналіз суспільного буття, об'єктивних умов дозволяє виявити особливості розвитку різних типів культур.

Сучасна марксистська філософська література розрізняє розуміння культури в широкому і вузькому смислі цього слова. В широкому розумінні слова культура — це багатогранне суспільне явище, яке являє собою сукупність створених суспільством матеріальних і духовних цінностей, підсумок свідомої, практично-творчої діяльності людей в усіх сферах суспільного життя. У цьому відношенні культура включає в себе також рівень виробничо-технічного і організаційного досвіду, навичок, вироблених суспільством, ступеня реалізації їх у життя суспільства [15, 40].

Більш вузьке поняття «культура» співпадає з поняттям «духовна культура». Воно охоплює лише коло явищ, безпосередньо пов'язаних з духовним виробництвом, з досягнутим суспільством рівнем розвитку науки, літератури, мистецтва, освіти.

Класики марксизму-ленінізму поставили теоретичний аналіз духовної культури на ґрунт справжньої історії, пов'язавши її з реальними фактами суспільного життя, політичними потребами і завданнями класу, конкретно-історичними формами суспільного виробництва.

Єдність засвоєння і створення духовних цінностей характеризує розвиток духовної культури як складний діалектичний процес, для розуміння якого в конкретних умовах тієї чи іншої суспільно-економічної формації необхідно врахувати спосіб розподілу духовних цінностей між різними соціальними групами, класами суспільства, що відбивається в певній системі освіти, в різних формах поширення духовної культури.

У цілому духовну культуру можна розглядати як процес засвоєння, поширення і створення духовного багатства суспільства, як історичний процес заміни одного типу духовного виробництва іншим. Освоєння в об'єктивно існуючому світі як природних, так і суспільних явищ є результатом практичної діяльності людей, обдарованих свідомістю. Як вказував Ф. Енгельс, все, що приводить людей у рух, повинно пройти через їх голови. Вся матеріальна, речова культура є породженням цього руху. Матеріальні об'єкти, які не є результатом людської діяльності, не можуть бути і предметами матеріальної культури, наприклад, корисні копалини.

Предмет нашого дослідження обмежений лише сферою духовної культури, яку необхідно розглядати в діалектичній єдності її матеріальних і духовних сторін. Марксизм-ленінізм виступає проти механічного поділу культури на матеріальну і духовну як на відокремлені, незалежні, що існують самотійно. «Звичайно, і протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення,— писав В. І. Ленін,— тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі виключно в границях основного гносеологічного питання про те, що визнати первинним і що вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна» [10, 129]. Ідеальне, духовне не може існувати, породжуватися поза і без матеріального. Розкриваючи природу ідеального, К. Маркс відзначав, що «ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову й перетворене в ній» [1, 87]. Матеріальне може існувати і існує незалежно від ідеального і поза ним, обумовлюючись при цьому рівнем попереднього матеріального розвитку. Крім того, духовна культура — не тільки ідеальне відображення матеріального, але й сама вона в певному розумінні матеріалізована.

Таким чином, матеріальне та ідеальне в культурі взаємообумовлені і взаємопроникають одне в одне. Це взаємопроникнення загальне і стосується об'єктів і суб'єктів культури в усіх сферах її прояву. Але єдність і тісний взаємозв'язок матеріальної і духовної культури не можна підмінити їх тотожністю. Характер взаємодії цих взаємообумовлених сторін, які мають відносну самотійність, залежить від співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у розвитку суспільного процесу.

Марксистсько-ленінська філософія не тільки з'ясувала роль матеріальної культури в розвитку духовної, але і визначила, що «коли саме матеріальне виробництво не брати в його *специфічній історичній* формі, то неможливо зрозуміти характерні особливості відповідного йому духовного виробництва і взаємодії обох» [8, 261].

Отже, культура існує тільки як діалектична єдність перервного і безперервного, виступаючи одночасно як результат і як процес засвоєння об'єктивно існуючого світу.

Не можна не погодитися з думкою Альтеровича О. Н., який вважає, що самий розвиток людської діяльності в усьому багатстві її є формою існування культури [16, 236]. Такої ж точки зору дотримується Межуев В. М., який пише, що «культура в найзагальнішій формі виступає як специфічно людський спосіб засвоєння світу» [21, 92].

Людська діяльність, як нам уявляється, не тільки форма існування культури, але головним чином творення культури. Творча роль людської діяльності в галузі духовної культури виступає з відокремленням розумової праці від фізичної, завдяки чому «свідомість може емансипуватися від світу і перейти до утво-

рення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.» [4, 29]. Цілком зрозуміло, що людську діяльність по творенню матеріальної і духовної культури не можна розглядати абстрактно, не враховуючи історичних умов, у яких проходить процес суспільного розвитку в цілому. Тому важливе значення має питання співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у суспільно-історичній практиці людини.

Домарксова філософія, будучи історично обмеженою, неспроможна була помітити справжню картину взаємодії і взаємообумовленості об'єктивної і суб'єктивної сторін у суспільній практиці людини. Вона в цілому або розчиняла свідомість, ідеальність у матеріальному, або проголошувала природу, предметний світ продуктом свідомості, одною з його сторін.

З точки зору марксистсько-ленінської філософії саме в процесі практики, де матеріальне і духовне, як причина й наслідок, постійно міняються місцями, здійснюються їх діалектична єдність і взаємоперетворення. Але безумовно, відоме висловлювання В. І. Леніна про перетворення ідеального в матеріальне слід розуміти конкретно і діалектично. Марксистсько-ленінське розуміння співвідношення суб'єктивного і об'єктивного полягає, зокрема, в тому, що саме практика є засобом розв'язання протилежності суб'єкта і об'єкта і проявом їх діалектичного зв'язку.

Спростовуючи точку зору споглядального матеріалізму, для якого суб'єкт був завжди суб'єктом, а об'єкт—об'єктом, марксистсько-ленінська філософія ствердила ставлення людини до дійсності лише як активну, творчу, перетворювальну, практичну діяльність [4, 1—4].

Отже, зберігаючи свою відносну незалежність, матеріальне і духовне в процесі суспільної практики безперервно переходять одне в одне: людська свідомість наповнюється об'єктивністю, як сама людина стає в певному розумінні продуктом, відображенням умов свого існування, а об'єктивність, предмет проникаються духовністю людини, стають опредмеченою ідеальністю [5, 566].

Своєрідність людського суспільства виражається, за Марксом, через категорію «суб'єкт» [6, 176], але в цьому не слід вбачати протиставлення суспільства природі, а лише розмежування об'єктів пізнання. Але разом з тим категорія «суб'єкт», застосована К. Марксом як узагальнена характеристика людського суспільства, насправді відбиває істотну відмінність суспільства від природи.

К. Маркс і Ф. Енгельс завжди підкреслювали, що суспільство є продуктом взаємодії людей [7, 386], їх матеріальної дійсності. Історія, писали вони, «не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі» [3, 98].

Люди, суспільні класи виступають не як пасивний об'єкт історії, а як її суб'єкт, тобто як її революційний творець. Вивчаючи людське суспільство, ми вивчаємо також і практичну творчу

діяльність людей, оскільки «суспільне життя є по суті практичним [4, 4].

Сутність діалектики історичного розвитку полягає в тому, що кожна суспільно-економічна формація готує об'єктивні і суб'єктивні умови для виникнення нового, більш високого ступеня в суспільному розвитку, в тому числі і духовної культури. Головною, визначальною в співвідношенні об'єктивного і суб'єктивного в процесі історичного розвитку є об'єктивна сторона. «Маркс,— писав В. І. Ленін,— розглядає суспільний рух як природно-історичний процес, що підлягає законам, які не тільки не залежать від волі, свідомості й намірів людей, а, навпаки, визначають їхню волю, свідомість і наміри» [9, 143].

Цілком природно, що об'єктивна сторона виступає визначальним моментом і в розвитку духовної культури. Разом з тим об'єктивний характер закону суспільного розвитку не виключає істотного значення суб'єктивного фактора, як не виключає він і свідомого та доцільного характеру діяльності людей у певних межах на всіх етапах суспільно-історичного процесу. Крім того, якщо об'єктивні передумови наявні, а суб'єктивні ще не визріли, то перетворення можливого в дійсне в суспільстві не може здійснитися.

Отже, діалектичне співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в процесі розвитку духовної культури, як і взагалі в розвитку суспільства, полягає в тому, що на певному етапі історичного розвитку, коли об'єктивні умови вже підготовлені попереднім розвитком суспільства, вирішальною умовою дальшого руху вперед у галузі виробництва духовної культури стає суб'єктивний фактор.

Об'єктивні умови і суб'єктивні фактори в своєму співвідношенні дуже рухливі. В певних історичних умовах, при відповідних зв'язках вони не тільки можуть змінювати свій зміст, поповнюватися новими елементами, але також переходити одне в одне. Так, здійснюваний людьми процес пізнання і діяння перетворює абстрактні поняття у викінчену об'єктивність [12, 180]. Прикладом перетворення суб'єктивного в об'єктивне може бути те, що «теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» [2, 391], тобто дійсність суб'єктивного фактора втілюється в реальний результат, опредмечується і стає об'єктивним. У зв'язку з цим можна погодитися з Г. Є. Глезерманом, який пише: «Те, що в одному зв'язку або при певних історичних обставинах може відноситися до об'єктивних умов, те в іншому зв'язку і при інших обставинах може увійти в сферу діяльності суб'єктивного фактора» [19, 4]. Така рухливість являє собою прояв закономірного причинно-наслідкового зв'язку, при якому кожний наслідок, вступивши в певний новий зв'язок, може стати причиною іншого наслідку. Але при цьому, безумовно, принцип детермінізму не означає, що в цьому застосуванні причина є об'єктивною, а кожний наслідок — суб'єктивним.

В. І. Ленін вказував, що необхідно боротися на два фронти — як проти нігілізму по відношенню до найцінніших завоювань культури минулого, так і проти тих, хто плазує перед буржуазною культурою, заперечуючи цим її класовий характер. В. І. Ленін учив розрізняти в умовах антагоністичного суспільства прогресивні і реакційні елементи в кожній національній культурі. Ще до перемоги Жовтня він писав про існування двох націй у кожній національній культурі, підкреслював, що в кожній культурі є нерозвинені елементи демократичної і соціалістичної культури, які виражають ідеологію експлуатованих класів. «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації» [11, 8].

Розвиток культури — невід'ємна частина загального процесу суспільного прогресу, одна з його важливих сторін, органічно пов'язаних зі створенням матеріально-технічної бази комунізму, формуванням і вдосконаленням суспільних відносин і нової людини. І якщо в будь-якій формації прогрес був нерозривно пов'язаний з досягненнями в галузі культури, то в умовах комуністичної формації роль культури в соціальному житті незмірно зростає: «Від культурного зростання населення,— говорить в Програмі КПРС,— у величезній мірі залежать піднесення продуктивних сил, прогрес техніки і організація виробництва, підвищення громадської активності трудящих, розвиток демократичних основ самоврядування, комуністична перебудова побуту» [13, 113].

Комуністична партія Радянського Союзу очолила боротьбу радянського народу за перетворення в життя ленінського плану культурної революції. Під її керівництвом, говорить в Програмі КПРС, у країні здійснена культурна революція, яка вивела трудові маси з духовного рабства, темноти.

Визначаючись способом виробництва, культура обслуговує знаннями і навичками спосіб виробництва і всі інші сторони суспільного життя, служить засобом задоволення безперервно зростаючого культурного попиту і потреб людей, знаряддям формування нової людини.

50 років тому поняття радянської соціалістичної культури було лише теоретичною концепцією. Нині соціалістична культура успішно розвивається, втілюючись у матеріальні і духовні цінності. Ось деякі дані, що свідчать про наші досягнення в галузі культури в УРСР [23, 22]: тираж випуску книжок у 1965 р. становив 110 742 примірники, у тому числі українською мовою 77 489, разовий випуск газет — відповідно 13 521 і 9953.

З перемогою соціалістичної революції безплатна освіта, бібліотеки, клуби, палаци культури, технічні станції, народні уні-

версигети тощо стали буденними в нашому житті. Все це створило необхідні передумови для розквіту духовної культури трудящих нашої країни.

Велике значення для духовного зростання народних мас має дальше піднесення їх загальноосвітнього рівня. В нашій країні вже до 1970 р. буде забезпечено повну середню освіту для всіх дітей шкільного віку і освіту обсягом 8 класів для тієї частини молоді, яка пов'язана з виробництвом. Дальшого розвитку набуде вища і середня спеціальна освіта.

Вже в період будівництва соціалізму в нашій країні здійснилося передбачення В. І. Леніна про зростання найглибшої заінтересованості народу в примноженні духовних багатств. І дійсно, мільйони людей зайняті в різних сферах культурної творчості.

Як відмічається в Тезах ЦК КПРС, за роки Радянської влади «органічною частиною культурного життя країни стало масове, самодіяльне мистецтво. Мільйони радянських людей, беручи участь у самодіяльних колективах, розвивають свої таланти і естетичні смаки. Художня самодіяльність — чудовий засіб залучення народних мас до культурних цінностей, гармонійного розвитку людини» [14, 44].

Фестиваль самодіяльного мистецтва 1967 р., який проходив під знаком мобілізації трудящих Радянської України на успішне перетворення в життя Програми КПРС, рішень XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і XXIII з'їзду Комуністичної партії України, з особливою силою засвідчив торжество ленінської національної політики Комуністичної партії, її постійну турботу про розквіт культури українського народу.

У розвитку духовної культури, залученні до культурної творчості найширших трудящих мас закладений один з шляхів подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, між містом і селом. Саме від культурного зростання населення величезною мірою залежать піднесення продуктивних сил, прогрес техніки та організація виробництва, підвищення суспільної активності трудящих, демократизація управління, комуністична перебудова побуту.

Краткое содержание

В статье исследуется проблема соотношения объективных условий и субъективных факторов в развитии духовной культуры социализма. Рассматриваются некоторые закономерности возрастания субъективного фактора при определяющей роли объективных условий в развитии духовной культуры.

Показывается, что от правильного подхода к данной проблеме зависит уровень научного познания общего и особенного в развитии такой важнейшей сферы общественной жизни, как духовная культура, социальное использование познанных закономерностей в практической деятельности людей по созданию духовного богатства социалистического общества.

1. Маркс К. Капітал, т. 1.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1.
3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2.
4. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3.
5. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956.
6. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13.
7. Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1949.
8. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1.
9. Ленін В. І. Твори, т. 1.
10. Ленін В. І. Твори, т. 14.
11. Ленін В. І. Твори, т. 20.
12. Ленін В. І. Твори, т. 38.
13. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961.
14. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, 1967.
15. Арнольд А. И. Социализм и культура. М., АН СССР, 1962.
16. Альтерович О. Н. Диалектика культурного развития.— В кн.: Диалектика материальной и духовной жизни общества. М., АН СССР, 1966.
17. Баграмов Э. А. Национальный вопрос и буржуазная идеология. М., 1966.
18. Борисов Г. Е. Объективное и субъективное в воспитании.— Ученые записки Тамбовского госпединститута, вып. 10, 1961.
19. Глезерман Г. Е. Диалектика объективных условий и субъективного фактора в строительстве коммунизма.— Вопросы философии, 1965, № 6.
20. Курс политической экономии под ред. Н. А. Цеголова. М., т. II, 1963.
21. Межуев В. М. Проблема культуры в домарксистской философии.— Вопросы философии, 1965, № 6.
22. Народне господарство УРСР у 1965 р. Статистичний щорічник.
23. Українська РСР у цифрах. К., 1967.
24. Тасалов В. И. Об эстетическом освоении действительности.— Вопросы эстетики. М., т. 1, 1958.
25. Штаерман Е. М. Проблемы культуры в западной социологии.— Вопросы философии, 1967, № 1.

ЗМІНА ПРАЦІ ТА ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИ

Бурхливий технічний прогрес сучасної епохи породжує все нові і нові види та галузі виробництва, зумовлюючи значну рухливість функцій робітника, змушуючи його змінювати професії, переходити з однієї галузі виробництва в іншу. Сучасне виробництво створює дедалі кращі умови і широкі можливості для дії відкритого К. Марксом закону зміни праці. Мінливість технічного базису виробництва зумовлює необхідність підготовки різнобічно розвинутого, технічно освіченого робітника, що здатний без особливого напруження оволодівати новою технікою і технологією, новими професіями.

Аналіз дії закону зміни праці неможливо здійснити, не зачіпаючи його зв'язків і взаємодії з законом поділу праці. Тому цілком виправдано прагнення багатьох радянських філософів і економістів досліджувати закон зміни праці у взаємодії з законом поділу праці.

Поділ праці обумовлений історично. Коли процес виробництва первісного суспільства здійснювався у примітивній формі, тоді не було і суспільного поділу праці. З прогресом продуктивних сил виникає і розвивається поділ праці. За капіталізму поділ праці досягає свого апогею і особа трудівника піддається його руйнівній дії, оскільки він штучно культивує у ній саму лише однобічну вправність і придушує світ його виробничих нахилів і обдаровань [1, 345]. Капіталістичний характер праці, що визначається відносинами приватної власності, впливає на поділ праці в суспільстві таким чином, що останній проявляє себе як стійке закріплення певних груп людей за різними сферами виробництва.

В умовах капіталізму вузький професіоналізм і спеціалізація змушують працівника жертвувати всіма своїми фізичними і духовними здібностями для розвитку якоїсь однієї здібності, що необхідна йому для виконання певних функцій праці. Тому людина на все своє життя виявляється прикутою до виконання тих або інших обов'язків, це калічить її фізично, морально і духовно, призводячи до «професіонального ідіотизму».

Соціалістична праця, що базується на суспільній власності

і саме тому має безпосередньо суспільний характер, будучи раціонально організованою працею, позбавленою експлуатації і творчою, в той же самий час зберігає залишки старого поділу праці: вона соціально-економічно неоднорідна, ще має в своєму складі важку і некваліфіковану ручну працю, професії не завжди обираються з урахуванням здібності індивідуума, ще має місце підкорення багатьох нахилів і талантів робітника одній якійсь його здібності, чого вимагає певний вид праці тощо.

Поділ праці ставить робітників у різні умови, оскільки виробничі процеси самі по собі створюють неоднакові можливості їх механізації та автоматизації. І оскільки різні види виробництва являють собою стійкі сфери діяльності різних груп людей, то останні ставляться у неоднакові умови свого фізичного і духовного розвитку.

Але сучасна індустріальна революція, основою якої є автоматизація виробництва, докорінно змінює зміст і характер праці, що в свою чергу впливає на поділ праці, особистість працівника.

Сучасний практичний досвід свідчить про те, що чим вищий технічний рівень виробництва, чим більше воно автоматизовано, тим ширший виробничий профіль робітника і тим менший поділ праці всередині підприємства; чим ширший виробничий профіль робітника, тим вищий рівень свободи, яка забезпечує зміну родів діяльності, тобто зміну праці. Все це свідчить, що в процесі автоматизації виробництва, яка змінює зміст і характер праці, об'єктивно створюються передумови для всебічного розвитку особи, для повного і всебічного прояву закону зміни праці.

Деякі автори розглядають зміну праці та її поділ як взаємновиключні явища. В. П. Корнієнко вважає, що «закон зміни праці і закон поділу праці — це два взаємновиключних один одного економічних закони. Оскільки існує поділ праці, остільки не має місця його зміна, і навпаки» [5, 73], ніщо «не свідчить про те, що в умовах соціалістичного виробництва уже діє економічний закон зміни праці» [5, 71], лише при комунізмі, коли зникне поділ праці, всезагальним законом стане зміна праці [5, 74].

Але ж, розкриваючи сутність закону зміни праці, К. Маркс писав: «Природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника», вона «безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу» [1, 461]. Відзначимо, *природа великої промисловості* зумовлює зміну праці, а не комуністична форма її існування, як вважає В. П. Корнієнко.

«Але коли зміна праці *тепер* прокладає собі шлях тільки як непереможний природний закон і з сліпою руйнівною силою природного закону, який всюди натрапляє на перешкоди, то, з другого боку,— пише К. Маркс,— сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни

праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, *загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини*. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: повторність нещасного резервного робітничого населення, яке держать про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідуумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному» [1, 461—462] (тут і далі курсив мій.— П. К.).

Як бачимо, К. Маркс показує, по-перше, що, капіталістична промисловість обумовлює зміну праці, тобто закон зміни праці вже за капіталізму прокладає собі шлях; по-друге, що закон зміни праці діє як непереборний природний закон і з сліпою руйнівною силою природного закону; по-третє, що в умовах капіталізму закон натрапляє на перешкоди і тому його прояв *ненормальний*, руйнівний; по-четверте, що природа великої промислової роботи визнає зміни праці *загальним законом суспільного виробництва*; по-п'яте, щоб усунути перешкоди на шляху закону зміни праці, які мають місце при капіталізмі, і забезпечити його *нормальний* прояв, необхідно *пристосувати* до нього соціально-економічні відносини.

Такі основні ідеї К. Маркса з проблеми закону зміни праці.

Об'єктивний аналіз розвитку виробництва буржуазного суспільства не залишає і тіні сумніву в тому, що зміна праці має місце і за цих умов. Проте, коли в суспільстві панують відносини приватної власності, а робітник прикутий до свого робочого місця як живий додаток до мертвого механізму, то закон зміни праці діє не в своїй безпосередній природній формі, а в спотвореній, як сліпа руйнівна сила, через катастрофи економічних криз, через насильне переміщення мас людей із однієї галузі виробництва в іншу, більш прибуткову.

Тут прояв закону зміни праці не співпадає з його сутністю. Коли ж робітник стає поряд з процесом виробництва, стає командиром автоматизованого процесу, тоді створюються передумови для дії зміни праці в її безпосередній формі. Але останнє може здійснитись лише за умов утвердження комуністичного характеру праці.

Геніальність К. Маркса якраз і була в тому, що за спствореною формою прояву закону він розкрив його дійсну сутність, показав тенденцію зміни форм його прояву аж до перемоги комунізму, коли форма прояву закону зміни праці буде найбільш повно, адекватно відбивати його сутність.

Подібно до того, як у додатковій вартості Маркс відкрив таємницю капіталістичної експлуатації, так і в капіталістичному поділі праці, катастрофах великої промисловості він розкрив сутність закону зміни праці.

З вищенаведених позицій нам здаються помилковими ті твердження, згідно з якими закон поділу праці і закон зміни праці виключають один одного, що навіть за соціалізму закон зміни праці не діє, а є лише законом майбутнього комуністичного суспільства.

Слід сказати, що В. П. Корнієнко і сам висловлює заперечення своїй же точці зору, говорячи, що «існують, однак, такі стадії розвитку виробництва, на яких, поряд з дією одного з цих законів, створюються матеріальні передумови для дії другого закону. В цих випадках поділ праці може в певному відношенні поєднуватись з його зміною» [5, 73]. Якщо опустити підкреслену нами діалектичну обережність, то залишиться визнання одночасної дії вказаних законів.

Немає сумніву в тому, що в соціалістичному суспільстві закон зміни праці діє, причому сутність і форма його прояву все більше зближуються. Але і тут закон діє обмежено. Лише в комуністичному суспільстві, коли утвердиться новий характер праці, коли на зміну вузькому професіоналізму прийде всебічно розвинена особистість, закон зміни праці проявить себе найповніше.

Сутність закону зміни праці полягає в тому, що за допомогою впровадження машин, хімічних процесів та інших засобів і методів виробництва важка промисловість раз у раз робить перевороти в його технічному базисі, а разом з тим і у функціях робітників, і у суспільних комбінаціях процесу праці. Тим самим вона зумовлює всебічну рухливість робітника, рух функцій і зміну родів його діяльності, словом — всебічний розвиток особистості і придатність людини для мінливих потреб у праці [1, 460—461].

Всезагальним законом виробництва, яке ведеться на основі важкої індустрії, є закон зміни праці. Завжди і всюди, де має місце машинне виробництво, діє закон зміни праці, отже він діє поряд з поділом праці.

Було б помилкою вважати, що сучасна науково-технічна революція властива лише соціалістичному суспільству. Її переживають і розвинені капіталістичні країни. У США, Франції, Японії та інших країнах широко використовується у виробництві автоматизація, хімізація, велика увага приділяється розвитку науки.

Проте використання досягнень науки в капіталістичному виробництві, його автоматизація мають ряд характерних для капіталістичного світу рис. Так, майже скрізь поряд з найновішими автоматичними лініями працюють робітники, функції яких зводяться до виконання одноманітних, простих, завчених операцій. Кваліфікація робітника «стає все більш обмеженою, рамки її звужуються, хоч техніка розвивається. Між кваліфікацією інженера і робітника віддаль все збільшується. Налагодження складних машин, автоматів, приладів — це справа інженера. Робітнику відводиться роль копіювальника чужих рухів. Він поз-

бавлений можливості займатися творчою працею». Робітники, «по суті залишаються механічними виконавцями волі інженера, який продумав, кому яку роль доручити, якою рукою що робити, як тримати деталь і на яку кнопку натискувати» [6, 145].

Найвеличнійший витвір людських рук і розуму — автоматика — стає жажливим бичем для робітників капіталістичного світу. За даними обслідувань, що проводились Чикагським університетом, впровадження автоматизації в різних галузях промисловості США призвело до скорочення чисельності робітників у цих галузях у середньому на 64%. Щорічно, як наслідок автоматизації і механізації, з виробництва виключається 1,2—2 млн. чоловік. Всього в США налічується 3 млн. тільки «технологічних» безробітних. «Ми, — заявляв Л. Джонсон ще 20 січня 1954 р. у доповіді про економічне становище країни, — будемо скоро зазнавати потребу в 75 млн. робочих місць» [4, 70].

Безробіття є результатом не автоматизації, а капіталістичної форми її застосування. Автоматизація породжує не безробіття, а мобільність професій. Вона вимагає перекваліфікації, навчання робітників, скорочення робочого часу. Вона різко скорочує потреби в одних професіях і підвищує потреби в інших, вимагає робітників з широкою загальноосвітньою і технічною підготовкою, що необхідна для порівняно легкого переходу до нових видів праці.

Але об'єктивна потреба виробництва заміни одного робітника робітником широкого профілю натрапляє на прагнення капіталіста замінити кваліфіковану працю малокваліфікованою. Та можливості малокваліфікованого робітника у виробництві несумісні з функціонуванням сучасної техніки. Ось чому робітники саме цієї категорії становлять основну масу безробітних, у той час як відчувається гостра потреба у висококваліфікованих робітниках широкого фаху. «У країнах Європейського економічного товариства, — писав Ф. Келлер, — 600 000 робочих місць не зайнято, оскільки у наявних безробітних немає необхідної кваліфікації» [4, 72].

Таким чином, і на сучасному етапі розвитку капіталізму велика промисловість відтворює старий поділ праці, кидає маси робітників із однієї галузі виробництва в іншу, створює армію безробітних. Тут закон зміни праці і зараз діє як стихійна сила.

Щоб усунути головну перешкоду на шляху дії закону зміни праці, необхідно усунути той лад, який ґрунтується на приватній власності, і ствердити лад, що базується на відносинах співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, тобто соціалістичний і, нарешті, комуністичний лад.

Природа соціалістичного суспільства породжує умови для планомирного використання закону зміни праці. Соціалізм ліквідує приватну власність на засоби виробництва і утверджує неподільне панування суспільної власності. Соціалістичний харак-

тер праці значною мірою послаблює негативні наслідки старого поділу праці, але ще *не усуває* його. Так, ще й сьогодні існує позбавлена творчого змісту важка фізична праця, професії не завжди обираються з урахуванням нахилів людей, ще має місце підкорення багатьох нахилів і обдаровань робітників якій-небудь одній його здібності.

В умовах вузькопрофесійного поділу праці не в повній мірі реалізується соціалістичний принцип «від кожного — по здібностям, кожному — по праці», оскільки, з одного боку, різноманітні здібності людини гальмуються розвитком якої-небудь однієї навички, а з другого, — внаслідок існування соціальних відмінностей праці має місце різний розподіл «за працею».

Механізація й автоматизація виробничих процесів супроводжуються докорінними змінами у галузевій структурі, що ведуть до звільнення робітників у одних сферах матеріального виробництва і появи дефіциту робітників в інших. Разом з тим зникають старі «традиційні» види і з'являються нові види праці. Важка ручна праця замінюється роботою машин і автоматів. Все це є об'єктивною основою і умовою дії закону зміни праці.

Аналогічні об'єктивні процеси відбуваються і в капіталістичній промисловості. Але докорінні переваги соціалізму полягають у тому, що планомірне виробництво дозволяє враховувати облік масштабу і строки заміни професійної структури, передбачити, коли, в якому районі і скільки звільниться робітників, і забезпечити організовану і своєчасну їх перепідготовку і перерозподіл; виявити тенденції в змінах професійної структури й своєчасно спрямувати в потрібному напрямку справу підготовки кадрів робітників.

На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства однією з форм дії закону зміни праці є *органічне поєднання фізичної та розумової діяльності* у виробничому процесі. Коли виробництво здійснюється робітником, який своїми функціями доповнює роботу машини і компенсує її технологічну недосконалість, тоді зміст його праці складається із сукупності головним чином операцій фізичного характеру. Частка розумової діяльності тут практично мізерна, оскільки праця робітника являє собою до автоматизму засвоєний досвід з обслуговування машин, а не розуміння технологічного процесу, і з другого боку, така вузькоспеціалізована праця не вимагає від робітника прояву ним творчих здібностей.

В умовах комплексно механізованого і особливо автоматизованого виробництва якісно змінюються зміст і характер праці робітника: він повинен вже не доповнювати роботу машини, а здійснювати управління, контроль за її функціями, для чого необхідні як глибоке розуміння всього технологічного процесу, так і знання кожного агрегату, блоку, вузла та принципів їх роботи, робітник повинен володіти науковими основами виробництва.

У сучасному високоомеханізованому виробництві частка машинного часу у створенні продукту значно збільшилась по відношенню до того часу, який робітник витрачає безпосередньо на виготовлення продукту. Тому протягом робочого дня робітник виконує ряд операцій як фізичної, так і розумової праці. До того ж, у процесі такого чергування фізичної і розумової праці частка часу, що припадає на розумову працю, значно збільшується.

Так, якщо порівняти працю членів комплексної бригади, які здійснюють сифонний розлив сталі, з працею робітників, що обслуговують установку безперервного розливу сталі (УБРС), то ми побачимо, що в діяльності робітників комплексної бригади витрати на виконання розумової праці становлять 5,5% змінного часу, а у операторів УБРС — від 56 до 90%. До того ж рівень розумової праці операторів близький до інженерної праці.

У зв'язку з механізацією й автоматизацією виробництва на підприємствах відбувається ліквідація старого поділу праці і вузької спеціалізації робітників і виникнення професій *широкого* профілю. Робітники, що володіють такими професіями, протягом зміни виконують не одну якусь операцію, а цілий комплекс. Багатопланова діяльність робітника широкого фаху вимагає від нього різнобічних знань та досвіду і тому сприяє його всебічному розвитку.

У сучасному виробництві виникла така професія широкого профілю, як наладчик автоматизованої лінії. Представники цього фаху — люди широкого діапазону діяльності і досить ґрунтовних і різнобічних знань. Вони знають весь технологічний процес, конструкцію різноманітних приладів, верстатів, наукову основу їх роботи.

Зміна праці може відбуватися як *періодичне чергування різних* видів праці. Ця форма зміни праці особливо поширилася в наш час. Велика кількість робітників і техніків беруть активну участь у раціоналізаторській і винахідницькій роботі. Поряд з основним видом праці багато робітників у вільний від роботи час працюють у громадських конструкторських бюро або членами товариства раціоналізаторів і винахідників. Показовою в цьому відношенні є зміна кількісного складу раціоналізаторів на Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова, про що свідчать дані нижченаведеної таблиці.

Цехи	Роки					
	1962		1964		1967	
	ІТР	робітників	ІТР	робітників	ІТР	робітників
Доменний . . .	34	125	61	174	49	113
Прокатний-1 . . .	45	387	75	416	70	549
Прокатний-2 . . .	77	529	96	723	101	834
Мартен-1 . . .	57	128	80	128	86	89
Ливарний . . .	4	5	25	40	42	112

Дані кількісного складу заводських раціоналізаторів свідчать про те, що щорічне збільшення числа раціоналізаторів є загальною тенденцією. Кількість останніх залежить від рівня оснащення праці сучасною технікою.

Одним з проявів закону зміни праці є активна *громадська діяльність* значної частини робітників. Так, за даними анкетного опитування, що проводилося автором на Металургійському заводі ім. С. М. Кірова, 40,8% робітників прокатного цеху мають тимчасові та постійні доручення, в мартенівському цеху таких робітників налічується 70,9%, у доменному — 78,9%.

Неухильно зростає загальноосвітній рівень трудящих нашої країни. Про це свідчать такі дані: якщо в 1939 р. на 1000 осіб працюючого населення було 123 з вищою і середньою освітою, то в 1967 р. — 564 [3, 13], тобто більше половини працюючих мають вищу і середню освіту.

Проте підвищення рівня освіти робітників, що зайняті виконанням некваліфікованої праці, призводить до погіршення їх ставлення до цього виду праці, бо він не задовольняє їх інтелектуальних потреб. Це спонукає робітника перейти до більш змістовної праці. Суперечність між примітивною, малокваліфікованою працею і зрослими потребами освіченої людини є причиною прояву закону зміни праці у спотвореній формі, конкретним виразом якого є так звана плинність кадрів і дефіцит робочої сили таких професій, як вантажник, робітник на конвеєрі, двірник і т. п. Тому, якщо не будуть механізовані ті ланки, де нині доводиться працювати вручну, то навряд, що більш висока заробітна плата допоможе залучити робітників до такого виду праці.

Об'єктивною тенденцією сучасного науково-технічного прогресу є інтенсивне впровадження у різні галузі виробництва однотипних, уніфікованих знарядь і засобів виробництва: автоматів, кібернетичних приладів тощо. Це свідчить, що загальні закономірності, відповідно до яких функціонують механізми, охоплюють все ширше коло різних галузей господарства. А електрифікація і застосування кібернетичних пристроїв дозволяє приймати спільні конструктивні і технологічні рішення.

Можна припустити, що на спільній технічній основі сформується різнобічно розвинена особистість трудівника, яка, засвоївши наукові основи виробництва й оволодівши необхідним практичним досвідом, матиме *можливість* по черзі переходити від однієї галузі виробництва до іншої.

Отже, в умовах автоматизованого виробництва існує реальна можливість зміни праці робітника, його перехід із галузі в галузь, оскільки він обумовлений, по-перше, об'єктивно (єдністю, спільністю технічних рішень і закономірностей, що покладено в основу їх будови і функціонування), і по-друге, — суб'єктивно-грунтовною обізнаністю трудівника з науковими основами виробництва, з так би мовити, його широким професіоналізмом.

Однак особистість ця не буде, мабуть, подібною до універсала, що вмітиме все робити, як дехто це уявляє, бо *нахили* різних людей і надалі будуть різними, і саме вони обмежуватимуть людину якимсь колом діяльності. Зрозуміло, що зміна праці здійснюватиметься як відповідно до цих нахилів, так і в залежності від потреб суспільства. Коли В. І. Ленін писав, що всебічно розвинені люди комуністичного суспільства будуть такими, що вмітимуть все робити [2, 30], він, на наш погляд, мав на увазі те, що суспільство не перешкоджатиме розвитку кожного індивідуума і вибору ним роду діяльності, і що особистість трудівника буде як об'єктивно, так і суб'єктивно підготовленою до задоволення потреб суспільства і саме в цьому відношенні буде *готовою* до зміни праці.

Проте, якою б не була уніфікація технічних засобів виробництва, вона не зможе привести до повної однорідності техніки, технології, рівня знань і практичного досвіду різних робітників, оскільки одні й ті ж уніфіковані автоматичні лінії не зможуть пекти хліб і виробляти електроенергію, плавити сталь і виробляти кібернетичне устаткування. Якого б рівня не досягла стандартизація й уніфікація техніки і технології, неможливо втиснути в один технологічний процес, в одну систему автоматів всю багатогранність природних процесів. А, як відомо, промисловий процес є лише перетворений людиною природний процес, ще існує між нею і предметом праці.

Отже, в різноманітних видах виробництва техніка і технологія матимуть свої специфічні особливості, пізнання і практичне освоєння якими буде необхідним людині при зміні праці.

В автоматичному виробництві праця робітника являтиме собою не бездумне натискання кнопок, а інтенсивну розумову діяльність по контролю за роботою системи, науковий аналіз виробничого процесу і його наслідків з метою удосконалення цього процесу, створення нових автоматичних систем, технологічно більш досконалих процесів і видів виробництва. Разом з тим робітник здійснюватиме і фізичні функції по налагодженню, регулюванню системи, її ремонту.

Людина, яка органічно поєднуватиме фізичну і розумову працю, матиме можливість найбільш повно виявляти свої здібності, змінювати види праці. Чергування праці виступає не як щось зовнішнє, не тільки як зміна однієї професії іншою, а як внутрішні переходи, що властиві будь-якій праці, яка є синтезом фізичної і розумової діяльності.

Краткое содержание

В статье рассматривается связь открытого К. Марксом закона перемены труда с законом разделения труда. Извращенная капиталистическими производственными отношениями форма проявления закона перемены труда не совпадает с его сущностью. Социалистический труд и его превращение в ком-

мунистический создает все большие возможности для нормального проявления этого закона. В статье рассматриваются формы проявления закона перемены труда и развитие личности труженика на современном этапе развития нашего общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23.
2. Ленін В. І. Твори, т. 31.
3. СССР в цифрах. М., 1967.
4. Волков Г. Н. Эра роботов или эра человека? М., 1965.
5. Корниенко В. П. Общественное разделение труда в период перехода к коммунизму. М., 1963.
6. Смеляков Н. Н. Деловая Америка. М., 1967.

ПРО ГУМАНІСТИЧНУ ПРИРОДУ РОЗВИТКУ НАУКИ В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Аналіз науки як специфічної форми діяльності людини давно вийшов за межі суто філософських досліджень. Проблема співвідношення науки, що перетворюється у всезагальну форму людського пізнання, з одного боку, і суб'єкта діяльності,— з другого, в якій би галузі знань вона не вивчалась, настійно вимагає постановки інтелектуального, людського прогресу на рівень технічного. Однак гуманістична орієнтація розвитку науки не може бути здійснена при будь-яких суспільних умовах. Для цього, перш за все, необхідне соціальне звільнення людини, повернення її «до самої себе як людини *суспільної*, тобто олюдненої» [1, 588], звільненої від пут приватної власності та різноманітних форм експлуатації.

Френсіс Бекон, напевне, не передбачав, що його геніальний вислів «Наука — це сила» людство поставить під сумнів і що однією з найактуальніших проблем стане проблема олюднення цієї сили, повернення науки на службу гуманістичним ідеалам, перетворення її із сили «над людиною» в дійсну силу «для людини». Те ж, у що перетворює науку капіталістичний спосіб виробництва, містить у собі не лише загрозу існуванню, а за самою своєю природою виступає основою дегуманізації людини, робить з неї бездумний додаток всезагального механізму деградації індивіда. Ставши на службу інтересам панівного класу в суспільстві, де розвиток знань підкорений антигуманним цілям, де відокремленість між людьми в процесі їх наукового пізнання стала законом діяльності, наука перетворилася у власність, піднялася над суспільством, а представники її виступають як месії, завдання і роль яких давно визначені волею капіталу. Промисловцю-мільйонеру байдуже, чи існує відповідність між запитом людини та збагаченням духовного світу особи, її здоровими людськими потребами. Йому байдуже також те, що «хаос» споживача доповнюється і свавіллям власника, яке зумовлюється його ж вигодою та його прибутками. Таких ділків не цікавить те, що вони беруть від науки лише «знання *предмета* діяльності — механіки, фізики, хімії природних об'єктів, з якими їм доводиться мати справу... В цьому розумінні капіталіст-виробник діє цілком раціо-

нально. Що ж стосується *суб'єкта* діяльності, людини, в ім'я якої і повинне здійснюватись виробництво, то тут наука, з точки зору бізнесмена, не має відношення до справи. Промисловець використовує дані науки лише в ролі *засобів* своєї діяльності...» [9, 113]. Тому цілком зрозуміло, що науку досить часто звинувачують у нелюдності, навіть вбачають у ній загрозу існуванню суспільства, саме тому вчені все більше уваги приділяють науці як спеціальному об'єкту дослідження.

Проблема спрямованості розвитку наукових знань, їх систематизації та раціонального використання виникла не сьогодні. У наш час вона лише загострилася, причому настільки, що розв'язання питання про створення так званої «науки про науку» стало предметом виснажливої, часто схожої на працю Сізіфа, дослідницької роботи. Починаючи з 20-х років нашого століття, вчені різних країн, володіючи більш-менш розвинутою здатністю узагальнювати, почали акцентувати увагу на порушенні історично встановленої структури кількісного зростання людських знань про світ. Це порушення виявлялось у тому, що кількісна сторона розвитку знань перестала відігравати ту вирішальну роль у розвитку виробництва, яку вона відігравала, наприклад, за часів першої технічної революції. Потік інформації наукових відкриттів з кількісного боку дійсно почав збільшуватись з такою катастрофічною швидкістю і натиском, що людина виявилася нездатною (фізично і розумово) переробити її. Самі знання, особливо ті, що не були застосовані у виробництві, поступово втрачають своє значення, що веде до порушення пропорційності розвитку виробництва, культури і, особливо, самої науки (досить пригадати світову кризу 1920—1922 рр., що потрясла капіталістичний світ незабаром після першої світової війни, яка зумовила однобічний, «вибірковий» характер розвитку науки, техніки в багатьох країнах).

Порушення структури кількісного розвитку знань привело до необхідності упорядкування та перегляду систематизації розвитку науки саме з кількісної точки зору, кількісним методом. Наука стала предметом спеціального дослідження, набираючи все більш самостійного і відокремленого характеру (адже предмет, метод науки, її мовний апарат з категоріальними системами, світ учених і їх незвичайна «вчена» діяльність — не можуть пски що бути фактами повсякденного пізнання) і менш за все — характеру *людської* діяльності. Людина вважалась лише (та й сьогодні значною мірою вважається) одним із засобів наукового пізнання. Вона не могла розглядатись як його мета. Процес посиленої формалізації перетворював суб'єкта науки в «представника Науки», який виступає від імені «цієї безособової всезагальної суспільної сили, як виконавець і душеприкажчик акумульованого в його голові Знання. Він виступає перед іншими людьми не від власного імені, а від імені Науки, від імені Знання, від імені

Поняття... Він виступає як живе знаряддя процесу, що відбувається незалежно від його волі і свідомості,— процесу приросту знання» [8, 42].

Багатьом історикам науки здається, що розв'язати проблему систематизації й переробки наукових знань можна за допомогою подальшої формалізації науки, зведення наукових знань від одних кількісних систем до інших, за принципом безперервного кодування, спрямованого на спрощення в кількісному плані фактичного матеріалу науки. В зв'язку з цим виникли ідеї про необхідність створення «науки про науку» як засобу, за допомогою якого можна було б подолати колосальний потік наукової інформації (та й не тільки наукової).

У 1936 р. було зроблено першу серйозну спробу створити таку «науку про науку» М. та С. Осовськими (Польща), потім ця ідея привернула увагу Дж. Д. Бернала («Суспільна функція науки», 1939 р.; «Наука і суспільство», 1951 р.; «Наука в історії суспільства», 1956 р. тощо). Останнім часом багато досліджень приблизно в тому ж напрямку з'явилося у радянській науці. Зокрема, цікавою є праця Г. М. Доброва «Наука про науку, вступ до загального наукознавства» (1966 р.), де аналізується наука з точки зору виконання нею функцій безпосередньої продуктивної сили, робиться кількісний, об'ємний, структурний аналізи. Однак, оскільки перетворення науки в безпосередню продуктивну силу тісно пов'язане зі зміною характеру діяльності людини, її відношенням до навколишнього світу і до самої себе,— постільки аналіз науки і наукової діяльності повинен бути аналізом *людської* діяльності. Науку як специфічну форму діяльності розглядає Г. М. Волков у статті «Взаємозв'язок науки та виробництва» (Вопросы философии, 1967, № 2), але й тут, висвітлюючи процес матеріального виробництва, автор не звертає уваги саме на діяльність суб'єкта, людини.

Звичайно, всі ці праці мають певне значення в галузі кількісного аналізу науки як систематизації її, зведення її до певної форми, але аж ніяк не розв'язують проблеми, поставленої самою наукою перед людиною: чи збережеться «тенденція до формалізму, позбавленого гуманістичного змісту, наголос на формі за рахунок змісту...», чи наука, перетворюючись у всезагальну форму людського пізнання, набуде гуманістичного характеру [7, 9].

Людське пізнання — це діяльність людини, а не взагалі діяльність, і саме тому, що вона розумна, призначення і характер її повинні визначатися людиною, виступати її засобом. Метою пізнання повинна виступати сама людина. На гуманістичну природу наукового пізнання і розвитку науки як сили виробництва неодноразово вказували К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін.

Нині наука існує переважно як засіб для розвитку виробництва. І лише опосередковано виробництво спрямовує людську пізнавальну діяльність на розвиток самої людини, ніби даючи їй

можливість далі реалізувати себе як засіб для розвитку науки і виробництва. І та наука про людину, що існує в цьому переплетенні, ще не є наукою в повному розумінні цього слова. Остання можлива лише тоді, коли *природознавство включити у себе науку про людину в такій же мірі*,— відзначав К. Маркс,— *в якій наука про людину включити в себе природознавство: це буде одна наука* [1, 596].

З початком історії, з перших років соціалістичного будівництва на порядок денний стало питання про якісне перетворення науки, її завдань і цілей, про олюднення наукової діяльності з тим, щоб наука не існувала як фактор самовідчуження людини, а перетворилася в безпосередній засіб діяльності всіх членів нового суспільства, щоб людина стала не лише засобом, а й метою наукового пізнання світу.

Визначний теоретик і практик соціалістичного будівництва — В. І. Ленін, підкреслюючи цю думку, писав, що необхідно поставити справу так, «щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою..., щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-оправжньому» [5, 431].

Слід відзначити, що ленінська думка про необхідність якісного перетворення природи наукового пізнання, про гуманістичну основу розвитку науки (де людина стає не лише засобом, а й метою у освоєнні дійсності), ґрунтується на марксистському аналізі суті наукової діяльності, яка в історії суспільства, особливо класового, має специфічний характер.

Наука історично виникла як суспільний інститут. У такому вигляді вона виступає як необхідна передумова вироблення *наукового методу пізнання*, покликаного стати всезагальним на зміну стихійності *повсякденного* пізнання людини. З початком свідомого використання наукового методу, коли категоріальні системи наук припиняють своє існування як відособлені, а розвиненість праці буде виступати у вигляді наукової діяльності, наука як суспільний інститут з історичною необхідністю перестане існувати.

Суспільству довелось протягом тисячоліть задовольнятися одним лише повсякденним пізнанням, поки не виникла його наукова форма, представлена спочатку як сукупність наукових знань, а пізніше — як Наука. З усвідомленням фактора її становлення, вже з середини ХІХ ст. виробляється і свідомий науковий метод пізнання — матеріалістична діалектика, а наукова форма пізнання стає визначальною в людській життєдіяльності, пронизуючи собою всі галузі суспільного буття і суспільної свідомості.

Повсякденне пізнання, залишаючись всезагальним і необхідним засобом освоєння дійсності, з виробленням наукової форми

зазнає глибоких якісних перетворень, а експеримент і чіткий логічний доказ протиставляються повсякденному досвіду і здогадам, які поступово перетворюються у наукові положення. Але так само як цивілізація не могла виникнути без появи рабства, розвинена праця — без її суспільного розподілу, нагромадження багатств — без приватної власності і експлуатації людини людиною, а класова нерівність — без політичної організації, так і наукові знання не могли виникнути без відокремлення їх у суспільний інститут науки.

До виникнення матеріалістичної діалектики з приводу тих або інших конкретно-історичних умов багато вчених, особливо філософів, намагались створити «вічний» метод чи систему для того, щоб пояснити світ і своє ставлення до нього за принципом «раз і назавжди». Вони намагались «заточити» дійсність у задалегідь розроблену схему чи систему понять, пояснюючи таким чином лише певний рівень розвитку знань людини про світ та про саму людину, на яких будувався метод пізнання і світогляд.

Наукові знання, виступаючи як результат активної пізнавальної діяльності людей, що відбувається у певних суспільних умовах, завжди визначаються цими умовами. Тому в залежності від суспільного ладу визначається й якість наукових знань, їх систематизація, роль і вплив на життя самого суспільства.

Виступивши наслідком якісного перетворення суспільства, сповненого суперечностей, наукова форма пізнання з виникненням класів стає знаряддям певних груп людей, наукове пізнання перетворюється в «наперед визначений процес пізнання», а результати і засоби його, та й сам процес, організуються у спеціальний суспільний інститут, що стає поряд з інститутами держави, політики, права, охороняється ними і живить їх. Наука стала інститутом. Наукова діяльність перетворилась у відчужену діяльність людей у суспільстві, де приватна власність взагалі зводить суспільне життя до стану спекуляції, а людина настільки розчленовується, що її діяльність виявляється спрямованою проти неї самої, стає, за виразом К. Маркса і Ф. Енгельса, «обезлюдненою діяльністю». Саме тому Радянська влада з початку свого існування спрямувала свою діяльність на звільнення праці з-під влади капіталу.

У своїй доповіді на 1 з'їзді Рад народного господарства В. І. Ленін підкреслював, що «тільки соціалізм визволить науку від її буржуазних пут, від її поневолення капіталові, від її рабства перед інтересами брудного капіталістичного користюлства» [3, 366].

На думку В. І. Леніна, принцип гуманістичного розвитку науки повинен здійснюватись в основному в двох напрямках: по-перше, шляхом швидкого і максимального розвитку виробництва, соціалістичної економіки, підвищення добробуту людей, зміни характеру праці тощо як основи всебічного розвитку особи, і по-

друге, — шляхом перетворення самої науки, і особливо наукової діяльності, із замкненої, обмеженої в «суспільному просторі», у всезагальну наукову діяльність, яка змогла б стати плоттю і кров'ю кожного будівника нового суспільства, перетворитись у природний «елемент побуту цілком і по-справжньому».

Говорячи про соціалістичне будівництво, його природу, завдання і цілі, В. І. Ленін насамперед має на увазі те, що метод здійснення цього завдання — *науковий*, що гуманістична наукова діяльність і є сама по собі соціалістичне будівництво. Але це те, чого нам ще необхідно досягти. У цьому, за словами В. І. Леніна, вся складність і сила марксизму. Здійснення цього завдання можливе лише в умовах соціалістичного способу виробництва, де «всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і... ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації» [2, 430].

Соціалізм не міг будуватися на голому місці, який би ентузіазм і самопожертву не виявляли люди. Тому, безперечно, визначну роль у цій справі відіграла та спадщина, яка нам дісталась від експлуаторського ладу — наука і техніка. І оскільки останні виконували роль засобу пригнічення одних і збагачення інших, вони несли культуру незначній меншості, що вело до деградації людини. Але ми повинні були, як зазначає В. І. Ленін, побудувати соціалізм з цієї культури, оскільки іншого матеріалу у нас не було [4, 50—51]. Саме тому він вважав реорганізацію і розвиток науки найважливішими умовами соціалістичного будівництва.

У ряді праць, особливо тих, що стосуються проблем електрифікації Росії, організації Держплану, наукових відкриттів, В. І. Ленін вказує на необхідність вироблення такої природи освоєння дійсності, яка несла б у собі творчий, гуманний підхід до розв'язання всіх проблем. У цьому він вбачав запоруку розвитку не лише виробництва, а й самої науки, становлення її нового, соціалістичного характеру. Для цього необхідно подолати дегуманізацію наукової діяльності. Наукова діяльність не може бути абстрактною та існувати лише заради самої себе. Людина повинна стати визначальним фактором науки, тобто процес створення синтетичного світу, речей, механізмів, *перетворення науки у безпосередню силу виробництва повинен здійснюватись тільки через оцінку всього цього рівнем розвитку самого суб'єкта науки* — людини. Наукова діяльність за капіталізму зводилась до абсолютизації засобів і цілей. Людина ж, як правило, лишалась поза увагою. Більше того, буржуазні філософи взагалі намагаються вилучити науку із сфери суспільно-історичних і політичних поглядів шляхом зведення її до «чистої науки» [9, 129].

У наш час, коли диференціація науки дедалі зростає, випадання людини зі сфери наукової діяльності, бюрократизація й ад-

міністрування останньої зводять всю справу до положення, що не наука — для людини, а людина — для науки. Наукова діяльність втрачає свій звичайний смисл, робочою лабораторією для вченого виступає не дійсний світ речей, а сфера понять, фраз тощо.

В. І. Ленін у багатьох своїх працях, особливо у статтях «Про надання законодавчих функцій Держплану», «Про значення воєнного матеріалізму» та інших, підкреслює, що будуючи соціалізм, не можна змішувати адміністрування з науковою творчою діяльністю, щоб наукова робота не відчувала на собі «гніту російського (і навіть радянського) бюрократизму».

Виступаючи проти «цехового діляцтва» діячів буржуазної науки, які використовують силу знань як монополію багатих у боротьбі з трудящими, В. І. Ленін у «Плані промови на I Всеросійському з'їзді по освіті» робить ряд важливих зауважень щодо природи самої наукової діяльності. Справа науки — це справа робітників. Наука повинна стати сферою діяльності широких трудящих мас, а не окремих вузьких представників. З цим положенням пов'язана, зокрема, ідея про вирішальну роль колективізму в розвитку наукової діяльності, колективної думки, колективного досвіду вчених.

Здійснення ленінських положень про подолання дегуманізації наукової діяльності в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва зумовлюється, насамперед, перетворенням науки у безпосередню силу виробництва. Тоді вона повністю перетворюється у всезагальну форму пізнання. І оскільки наука не існувала відокремлено протягом довгого періоду часу в процесі свого виникнення, «в майбутньому, — як зауважує Джон Бернал, — можливо, буде так, що наукові знання і метод настільки проникнуть у всі галузі суспільного життя, що наука знову не буде існувати відокремлено...» [6, 18].

Але тут справа в розв'язанні проблеми соціально-економічного характеру — проблеми розподілу праці. У таких умовах наукова діяльність співвідноситься з працею взагалі як частина з цілим, причому, певною мірою як відокремлена частина, оскільки сама праця взагалі, навіть у наш час, виступає ще настільки «недорозвиненою», що та сторона її, яка функціонує як наукова діяльність, досить часто виступає лише моментом, випадковим явищем в освоєнні дійсності. Саме тому розвиненість праці, перетворення її в самодіяльність людей в умовах комуністичного способу виробництва виступають першоосновою того, що наука стане просто «складовим елементом побуту» суспільства, «коли наукові ідеї стануть настільки ж знайомими помічниками в повсякденному житті, якими являються зараз наукові побутові новинки» [6, 23].

Для перетворення науки в безпосередню силу виробництва велике значення має всебічний розвиток творчого суб'єкта науки, теоретична організація науки та наукової діяльності, форми

зв'язку науки з виробництвом. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що творчий суб'єкт науки, зрештою, є та необхідна умова розвитку наукового пізнання, яка багато в чому визначає взагалі весь процес освоєння дійсності. Звичайно, цим пояснюється і те велике людське піклування Леніна про умови життя і наукову діяльність цілого ряду вчених Радянської Росії (листи до Зінов'єва відносно Пальчинського, І. П. Павлова, «Охоронна грамота Танєєву» і т. д.), тому що лише творчість кожного в наукових дослідженнях може стати джерелом розвитку економіки. Розвинена праця, повна автоматизація виробництва, в свою чергу, виступають необхідною умовою дальшого розвитку і самого суб'єкта науки, яка в умовах комуністичного способу виробництва набуває характеру всезагальної форми пізнання і перетворення дійсності. Рішення XXIII з'їзду КПРС про дальший розвиток науки як безпосередньої сили виробництва, здійснення завдань переходу господарського будівництва на наукову основу, наукова організація праці, розширення науково-дослідницької діяльності і глибший зв'язок її з виробництвом — все це розвинені в нових умовах лєнінські положення про перетворення науки в силу *для людини*, яка поступово все виразніше виступає як єдина мета наукового пізнання світу.

Краткое содержание

В статье анализируются некоторые положения В. И. Ленина о взаимосвязи гуманизма с наукой в условиях социалистического строительства. Исходя из диалектико-материалистического понимания сущности науки в истории классового общества, ленинское понимание научной деятельности противопоставляется буржуазному.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956.
2. Ленін В. І. Твори, т. 26.
3. Ленін В. І. Твори, т. 27.
4. Ленін В. І. Твори, т. 29.
5. Ленін В. І. Твори, т. 33.
6. Бернал Дж. Д. Наука в истории общества. ИЛ, 1956.
7. Байот М. Наука и инженер.— Мир науки, 1963, № 4.
8. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Политиздат, 1967.
9. Ильенков Э. В. К истории вопроса о предмете логики как науки.— Вопросы философии, 1966, № 4.

ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОЧИНАНЬ У ФОРМУВАННІ І РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МАС

Філософське дослідження якісних змін суб'єктивного фактора в суспільному розвитку за соціалізму має теоретично-практичне значення. З розвитком соціалістичного суспільства змінюється суб'єктивний фактор — свідомо діяльність людей, оскільки вони пізнають і використовують закони суспільного розвитку.

За соціалізму свідомо діяльність людей досягає вищого і закономірного ступеня розвитку. Ця якісна зміна обумовлена новим суспільним буттям, зростанням соціалістичної свідомості. Соціалістичне суспільство якісно змінює зміст і сутність буття людини, як зауважує К. Маркс, породжує реінтеграцію або повернення людини до самої себе [1, 588].

Тільки в умовах соціалізму особа здійснює свободу діяльності, яка не означає абсолютної незалежності особи від колективу, суспільства, оскільки усвідомлення людиною своєї особистої сутності виникає лише на основі спільної участі з іншими людьми в певному роді діяльності. «Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода... В умовах дійсної колективності індивіди знаходять свободу у своїй асоціації і через неї» [2, 70]. К. Маркс має на увазі таку колективність, в якій індивіди «ставлять під свій контроль як умови свого існування, так і умови існування усіх членів суспільства...», тобто колективність соціалістичного суспільства [2, 70].

У колективі індивідів складаються відношення, в процесі яких «індивіди як фізично, так і духовно творять *один одного...*» [2, 34].

Розвиток свідомості особи означає засвоєння нею існуючих у колективі норм поведінки і втілення їх в особисті моральні якості. Засвоєння особою моральних вимог являє собою рух від знання до переконання і від переконання через почуття і навички до діяльності. Чим більше розвинені люди, тим вища активність суб'єктивного фактора, продуктивність праці. К. Маркс вказував, що справжнє багатство — це розвинена продуктивна сила всіх індивідів. Завдання всякої людини соціалістичного су-

спільства полягає в тому, щоб всебічно розвивати всі свої здатності [2, 268].

Практика соціалістичного будівництва переконливо свідчить, що об'єктивні умови соціалізму всебічно розвивають здатності людини, сприяють свідомій творчості трудящих мас у всіх галузях суспільного життя.

Найбільш висока активність свідомості особи проявляється в її творчості тоді, коли сформувались її переконання. Формування свідомості особи соціалістичного суспільства здійснюється на основі марксистсько-ленінського світогляду, в процесі її активної участі в побудові нового суспільства.

Якісні зміни свідомості породжують нові риси в суспільно-економічних і політичних відношеннях, нові джерела соціальної творчості, резерви зростання продуктивності праці.

Конкретне вивчення найважливіших джерел прискорення розвитку соціалізму вимагає соціологічного дослідження процесу формування і розвитку соціальних починань. Почин за соціалізму має величезне значення в розвитку всіх елементів продуктивних сил і виробничих відносин, у формуванні і розвитку соціалістичної свідомості мас. Головним фактором формування і поширення почину виступають виробничі відносини.

В. І. Ленін бачив у почині початок народження комуністичних рис у праці, підкреслював, що вивчення, узагальнення і поширення почину мають велике народногосподарське значення і заслуговують на постійну увагу соціалістичної держави і Комуністичної партії. «Треба гарненько продумати значення «комуністичних суботників», щоб здобути з цього *великого почину* всі величезної ваги практичні уроки, які з них випливають».

Всебічна підтримка цього почину — перший і головний урок» (підкреслено мною. — В. Б.) [8, 383].

Діалектика вимагає усвідомлення об'єктивного і суб'єктивного в процесі реалізації почину не в статичі, а в динаміці, в русі. А рух «у свою чергу розглядається не тільки з точки зору минулого, але й з точки зору майбутнього...» [4, 54—55]. Майбутнє становиться безпосереднім імпульсом сучасної діяльності. Це пов'язано з тим, що в умовах соціалізму суспільне виробництво організоване свідомо, стихійність поступається плановірності, соціалістичне виробництво виражає цілі та інтереси особи і суспільства.

Слід зауважити, що соціальні починання виступають як приклад, як дійсність. Усвідомлення суб'єктом цієї дійсності означає усвідомлення ним соціальних завдань, цілей і їх реалізацію в практичній діяльності, без якої почини не можуть виникати і розвиватися.

Пізнання паростків нової якості, визначення реальних можливостей, удосконалення цієї нової якості залежать від проявленого суб'єктом інтересу до цієї дійсності, і «чим глибше перетво-

рення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього...» [9, 446].

Розвиток суб'єктивного фактора В. І. Ленін поєднував з розвитком соціалістичного змагання. «Соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» [5, 363]. Отже, соціальні умови проявлення і розвитку здібностей виступають як вирішальні причини прискорення або сповільнення розвитку суспільної свідомості чи її окремих форм.

Виникнення і поширення великого почину — від комуністичних суботників до руху ударників комуністичної праці у промисловості і сільському господарстві — свідчать про те, що тільки соціалізм є тим соціальним середовищем, яке дає особі можливість проявити в діяльності свою ініціативу. Ця діяльність у вигляді досвіду, прикладу може стати початком, почином соціальної дії, якщо вона виражає соціальну потребу.

Поширення починів свідчить про те, що в суспільстві встановились нові суспільні відносини, трудящі маси стали по-новому ставитися до праці, праця на суспільство набула конкретного й необхідного морального змісту. Почин сприяє формуванню у людей соціалістичного патріотизму, любові до праці, виховує колективізм, почуття відповідальності перед суспільством.

Формування соціалістичної свідомості, яка виростає із нової організації суспільного виробництва і нових суспільних відносин людей, опосередковує якісно новий зміст активності суспільної свідомості. Ця свідомо активність має творчий характер, оскільки спирається на уже сталу систему нових суспільних відносин. Стабільність, стійкість даної соціалістичної системи за наявності соціальної творчості не зв'язує її, а навпаки, допомагає її дальшому розвитку.

У процесі діяльності люди можуть передбачати деякі явища, організовувати умови для створення значних для суспільства зразків творчості, ставити більш високі цілі і досягати їх. Це сприяє виробленню нових елементів свідомості, які мають велике значення для формування або підтримки нових творчих починів.

Перші комуністичні суботники показали «свідомий і добровільний почин робітників», стали «переломом настрою мас», перемогою «над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникові і селянинові» [8, 365]. Перший почин показав нову свідомість людини соціалістичного суспільства, нове ставлення до праці.

Перші почини мали значний вплив на складний процес переродження свідомості селянства, на боротьбу з дрібнобуржуазною мораллю селянства, яка формувалась протягом довгого історичного періоду.

Селянин індивідуально виробляв продукти для себе і своєї сім'ї. Негативний вплив на свідомість селянина мали старі звичаї, нрави, релігійна ідеологія тощо. Це обумовлювало психологічний склад і моральне обличчя селянина.

Під впливом корінних змін соціально-економічних і політичних умов життя селянства виробилась нова психологія, нові інтереси і цілі. Робітничі суботники зустріли підтримку селянства. В. І. Ленін підкреслював зростаючу свідомість селян, говорив, що «у селянина є передсуд, що веде його за капіталістом, за есе-ром, за «свободою торгівлі», але у нього є і *розсудок*, який все більше приводить його до союзу з робітником» [8, 392].

Соціальні починання виникають і розвиваються тільки в процесі практичного здійснення соціалізму. «Говорячи про соціалізм,— писав В. І. Ленін,— не можна говорити про свідоме будівництво фундаменту в найширших робітничих масах в тому розумінні, що вони взяли книжки, прочитали брошуру, а свідомість тут у тому, що вони *взялися власною енергією, власними руками* за надзвичайно трудну справу...» (підкреслено мною — В. Б.) [7, 118].

Характерним для соціалізму є безперервне зростання активності суб'єктивного фактора, яка породжує нову якість, новий почин у всіх галузях життя суспільства.

В. І. Ленін ще в перші роки соціалістичного будівництва підкреслював, що «широке, справді масове створення можливості проявляти підприємливість, змагання, *сміливий почин* з'являється тільки тепер» [5, 364], «...без *пробудження активності широких мас*, які досі спали, ні про яке революційне перетворення не може бути й мови» (підкреслено мною.— В. Б.) [6, 180]. Соціалізм може розвиватися тільки в умовах увідомленої, активної діяльності всіх членів суспільства.

Соціальні починання, як свідомо творчість трудящих мас, виникають тоді, коли їх носій усвідомив суспільну ціль і завдання суспільного розвитку, ове місце і роль у будівництві суспільства. Вони виникають у соціалістичній дійсності. Виникнення нового почину свідчить, перш за все, про те, що в суспільстві дозріли нові об'єктивні можливості розвитку. У первісному на-черку статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін пи-сав, що «сила прикладу, яка не могла проявити себе в суспіль-стві капіталістичному, набуде величезного значення в суспіль-стві, яке скасувало приватну власність на землі і на фабрики,— не тільки тому, що тут будуть, може, наслідувати хороший приклад, але й тому, що кращий приклад організації виробниц-тва супроводитиметься неминучим полегшенням праці і збіль-

шенням суми споживання для тих, хто цю кращу організацію провів» [6, 176].

Маси можуть залишатись пасивними до починів, закликів, якщо вони не стосуються їх життєвих інтересів, «маса втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі не інакше, як при поліпшенні в економічному становищі працюючого» [3, 65].

Соціалістична суспільна свідомість є відображенням соціалістичного суспільного буття, але вона неминуче розвивається і збагачується слідом за розвитком і зміною останнього. Теоретичною основою всієї соціалістичної свідомості є марксизм-ленінізм, який виражає єдність інтересів особи і суспільства. Відсутність антагонізму між особою і суспільством, особою і колективом, між окремими членами суспільства виражає головну специфічну рису соціалістичної моралі.

Процес соціалістичних перетворювань формував у людини нові уявлення і поняття, ідеї і прагнення, що викликало певні дії з її боку. У цьому процесі народжувались нові зразки свідомої діяльності — почини.

Почин — вияв ініціативи особи або колективу у творчій діяльності, яка у вигляді доовіду, передового прикладу набуває поширення, розвитку в соціальному середовищі, охоплюючи діяльність мас.

Тільки у соціалістичному суспільстві почин набуває широкого розвитку, охоплює діяльність мас, тоді як «конкуренція при такому капіталізмі означає нечувано звіряче придушення підприємливості, енергії, сміливого почину *маси*, населення, гігантської більшості його...» [5, 363].

Свідоме сприймання і втілення в дію нового почину (прикладу) визначається не тільки як розуміння цієї дійсності, а також і як створення певного ставлення до неї.

Однак розуміння і засвоєння особою тих моральних норм, які втілює почин, має суттєве значення для формування і розвитку соціалістичної свідомості.

Виникнення і поширення почину, переростання окремих індивідуальних або колективних починань, що виникли «стихийно», в організований соціальний рух опосередковуються економічними і духовними інтересами людей.

Творчі починання особи соціалістичного суспільства викликаються прагненням до задоволення як матеріальних, так і духовних потреб, серед яких особливе місце займає потреба в моральній оцінці суспільства. Звідси впливає взаємодія матеріальних і духовних інтересів людей, а діалектика інтересів є рухомою силою розвитку соціалістичного виробництва.

Формування і розвиток соціальних починань залежать від рівня освіти їх носія, що дозволяє останньому вільно орієнтува-

тися в соціально-економічному і політичному житті суспільства, і від впливу виробничого середовища.

Велику цінність має почин, який виник напередодні ХХІ з'їзду КПРС. Це рух за звання ударників і колективів комуністичної праці. Визначним є те, що учасники його ставили перед собою не тільки виробничі завдання — підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції, поліпшення її якостей, але й одночасно і завдання культурного і морального удосконалення — виховання високоосвічених людей, оволодіння знаннями, ліквідація пережитків минулого, розвиток у собі моральних якостей людини епохи комунізму.

Цей почин поєднував у собі вищі зразки соціалістичної свідомості, формувався і розвивався в процесі праці. А праця — основа виховання людини. Для людини соціалістичної епохи, говорив К. Маркс, так звана всемірна історія є не що інше, як породження людини людською працею [1, 598]. Виховна роль праці незмірно зростає з розвитком змагання за комуністичне ставлення до неї.

Таким чином, соціальні починання виробляють нові риси соціалістичної свідомості людини майбутнього комуністичного суспільства, тісніше зв'язують інтереси особи, колективу з інтересами всього суспільства.

Рух за комуністичне відношення до праці відображає ті якісні зміни, що відбуваються в змісті праці, в психології людей періоду комуністичного будівництва.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції тісно пов'язані якісні зміни у свідомості людей. Нині, коли наш народ будує комуністичне суспільство, відбувається дальший розвиток соціалістичної свідомості і створюються передумови для її переростання в комуністичну.

Дослідження соціальних починань дають можливість визначити і позитивні сторони, і недоліки, розвинути і виробити теорію, яка в сучасному і майбутньому, в свою чергу, буде використана в практичній роботі з комуністичного виховання мас. Практика соціалістичного і комуністичного будівництва наочно підтверджує велике значення соціальних починань у формуванні і розвитку соціалістичної свідомості мас.

Краткое содержание

В статье исследуются качественные изменения субъективного фактора в общественном развитии в условиях социализма. Субъективный фактор — сознательная и организованная деятельность масс, их воля, инициатива, творческие начинания — в материальной и духовной жизни общества приобретает все большее значение. Это детерминировано объективными условиями социализма.

Автор исследует значение социальных начинаний в формировании и развитии социалистической сознательности масс. Начинания способствуют воспитанию у людей социалистического патриотизма, любви к труду, коллекти-

визма, чувства ответственности перед обществом и других черт коммунистической морали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956.
2. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 3.
3. Ленин В. И. Твори, т. 18.
4. Ленин В. И. Твори, т. 21.
5. Ленин В. И. Твори, т. 26.
6. Ленин В. И. Твори, т. 27.
7. Ленин В. И. Твори, т. 28.
8. Ленин В. И. Твори, т. 29.
9. Ленин В. И. Твори, т. 31.
10. Диалектика современного общественного развития. М., «Наука», 1956.
11. Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., «Наука», 1966.

Дослідження питань історичного матеріалізму на Україні за роки Радянської влади	3
В. І. Войтко. Соціологічне вивчення однолітків Жовтневої революції	14
Д. Х. Острянин. Проблеми формування комуністичної свідомості молоді*	26
С. М. Яновський. Подолання пережитків минулого в свідомості і поведінці людей — об'єктивна закономірність будівництва комунізму	37
П. Д. Раханська. Будівництво комунізму і розвиток громадської активності трудящих (на матеріалах конкретно-соціологічних досліджень)	51
О. М. Степанченко. Про роль морального ідеалу у формуванні комуністичної переконаності студентів	60
Л. В. Серова. Технічний прогрес і зростання культурно-технічного рівня робітничого класу	72
Н. Ф. Єлисеєва. Роль естетичного фактора у творчій праці	80
І. М. Серий. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин та удосконалення їх відповідності в період побудови комунізму	89
О. Д. Шершунів. До питання про співвідношення історичного і діалектичного матеріалізму	103
Г. Д. Бойко. Спосіб виробництва — визначальний фактор матеріальних відносин у побуті	110
Л. Й. Голдовський. До питання про ставлення сучасних соціал-реформістів до марксизму	120
В. І. Гур. Сучасні соціал-реформісти — охоронці держави монополітичного капіталу. (На матеріалах Західної Німеччини)	129
Р. П. Чернега. Співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у розвитку духовної культури соціалізму	139
П. В. Кірціцький. Зміна праці та всебічний розвиток особи	147
Г. Т. Пилипенко. Про гуманістичну природу розвитку науки в умовах соціалістичного будівництва	157
В. М. Барановський. Значення соціальних починань у формуванні і розвитку соціалістичної свідомості мас	165

Проблемы философии, Выпуск 9 Вопросы исторического материализма

Редактор Чужина С. М.
Технічний редактор Окопна О. Д.

Художній редактор Духленко С. П.
Коректор Сенченко В. К.

Здано до набору 4.VII 1968 р. БФ 02526. Зам. № 247. Вид. № 602. Тираж 500. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 10,75. Умовн. друк. аркушів 10,75. Обл.-видавн. аркушів 11,58. Паперових аркушів 5,375. Підписано до друку 22.X 1968 р. Папір друкарський № 2. Ціна 83 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ — 1968, поз. 67

83 коп.

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

Видавництво Київського університету